

WIEŚ

Nr 3 (196)/2022

i ROLNICTWO

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

W numerze m.in.:

PAULINA ZASADA

Koncepcje ustroju rolnego w kontekście konstytucji wybranych państw europejskich

OSKAR KOWALCZYK

Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych. Propozycja oceny wartości układów przestrzennych na podstawie dotychczasowych opracowań

PAULINA KRUPIŃSKA

Dokumenty planistyczne a ekspansja ferm przemysłowych w gminach wiejskich w Polsce

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

WIEŚ i ROLNICTWO

KWARTALNIK

ISSN 0137-1673

Nr 3 (196)/2022

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

RADA NAUKOWA

Jerzy Wilkin – Przewodniczący Rady Naukowej (Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Polska);

Imre Fertő (Hungarian Academy of Sciences, Węgry);

Krzysztof Heffner (Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Polska);

Keith Howe (University of Exeter, Wielka Brytania);

Renata Marks-Bielska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska);

Marie-Claude Maurel (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Francja);

Agnieszka Poczta-Wajda (Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Polska);

Krzysztof Szafraniec (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)

KOMITET REDAKCYJNY

Adam Czarnecki (redaktor naczelny), Michał Dudek (sekretarz redakcji), Maria Halamska, Katarzyna Kościł-
-Ryżko, Jerzy Kozyra, Włodzimierz Rembisz, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Weryfikacja materiałów w języku angielskim (Proofreader): David Westacott

Sekretariat redakcji: Małgorzata Gelo-Kluczyńska (redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

WYDAWCA

Polska Akademia Nauk

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa

tel.: +48 22 826 94 36, fax: +48 22 657 27 50

e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl

www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

Wersja elektroniczna kwartalnika jest dostępna w bazach:
Arianta, AgEcon, Baza Agro, BazEkon, CAB Abstracts, CEEOL, CEEAS, Current Geographical Publications (CGP),
Dimensions, EBSCO Discovery Service, ECONBIZ, ECONIS, ERIH+

VILLAGE & AGRICULTURE

QUARTERLY

ISSN 0137-1673

NO. 3 (196)/2022

SCIENTIFIC COUNCIL

Jerzy Wilkin – Chairman of the Scientific Council (Institute of Rural and Agricultural Development, Polish Academy of Sciences, Poland);

Imre Fertő (Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Krystian Heffner (University of Economics in Katowice, Poland);

Keith Howe (University of Exeter, UK);

Renata Marks-Bielska (The University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland);

Marie-Claude Maurel (École des Hautes Études en Sciences Sociales, France);

Agnieszka Poczta-Wajda (The Poznań University of Economics and Business, Poland);

Krystyna Szafraniec (The Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

EDITORIAL BOARD

Adam Czarnecki (Editor in Chief), Michał Dudek (Managing Editor), Maria Halamska, Katarzyna Kość-Ryżko, Jerzy Kozyra, Włodzimierz Rembisz, Monika Stanny, Andrzej Wiatrak, Katarzyna Zawalińska

Proofreader: David Westacott

Journal's secretariat: Małgorzata Gelo-Kluczyńska (redakcja@irwirpan.waw.pl)

ISSN 0137-1673

E-ISSN 2657-5213

PUBLISHER

Polish Academy of Sciences

Institute of Rural and Agricultural Development, 72 Nowy Świat St., 00-330 Warsaw

tel.: +48 22 826 94 36, fax: +48 22 657 27 50

e-mail: redakcja@irwirpan.waw.pl

www.kwartalnik.irwirpan.waw.pl

A digital version of the journal is available from the following databases:

Arianta, AgEcon, Baza Agro, BazEkon, CAB Abstracts, CEEOL, CEEAS, Current Geographical Publications (CGP), Dimensions, EBSCO Discovery Service, ECONBIZ, ECONIS, ERIH+

Spis treści

Od redakcji	7
Wspomnienie o Profesor Krystynie Szafraniec (<i>Sylvia Michalska</i>)	9
In Memoriam: Professor Krystyna Szafraniec	

Artykuły

Paulina Zasada	
Koncepcje ustroju rolnego w kontekście konstytucji wybranych państw europejskich	13
The Conceptions of the Agricultural System in the Light of Selected Constitutions of European Countries	
Oskar Kowalczyk	
Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych. Propozycja oceny wartości układów przestrzennych na podstawie dotychczasowych opracowań	33
Methods of Valorisation of Cultural Heritage in Rural Settlement Systems: Proposal to Assess the Value of Spatial Layouts Based on Previous Studies	
Paulina Krupińska	
Dokumenty planistyczne a ekspansja ferm przemysłowych w gminach wiejskich w Polsce	81
Spatial Planning Documents and the Expansion of Industrial Farms in Rural Municipalities in Poland	
Ruta Śpiewak, Anna Kłoczko-Gajewska, Justyna Kłobukowska	
Znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (<i>land commons</i>) w Polsce w produkcji żywności – wstęp do dyskusji	109
The Importance of Land Commons in Poland in Food Production: Introduction to the Discussion	

Puseletso Perpetua Kalauba, Abenet Belete, Mmapatla Precious Senyolo
**Factors Influencing Production and Market Participation among
Smallholder Tomato Growers in Makhuduthamaga Municipality,
Greater Sekhukhune District of Limpopo Province,
South Africa** 133
Czynniki wpływające na produkcję i udział w rynku małych producentów
pomidorów w gminie Makhuduthamaga, w dystrykcie Sekhukhune w prowincji
Limpopo (Republika Południowej Afryki)

Recenzje i omówienia

Joanna Najbor
Czy polska socjologia wsi ma przyszłość?
Recenzja książki Andrzeja Kalety, *Szkice o polskiej socjologii wsi* 149
Does Polish Sociology Have a Future? Review of Andrzej Kaleta's book,
Notes on Polish Rural Sociology

Od redakcji

Na początku września 2022 r. otrzymaliśmy bardzo smutną wiadomość o nagłym odejściu pani prof. dr hab. Krystyny Szafraniec, wybitnej socjolożki, związanej przez większą część życia zawodowego z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu, ale też z Instytutem Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk. Z tego powodu bieżące wydanie *Więsi i Rolnictwa* otwiera wspomnienie o zmarłej autorstwa dr hab. Sylwii Michalskiej – współpracownicy i koleżanki prof. Szafraniec. W swojej pracy naukowej Pani Profesor zajmowała się wieloma istotnymi dla społeczeństwa zagadnieniami. Szczególne miejsce wśród jej zainteresowań miała tematyka postaw, wartości, problemów i aktywności młodzieży, zwłaszcza tej związanej w różny sposób z obszarami wiejskimi. Równocześnie, współtworząc toruński ośrodek badań nad edukacją i młodzieżą, prof. Szafraniec znana była z owocnej współpracy z naukowcami i naukowcami znajdującymi się u progu swojej działalności badawczej.

Tak się złożyło, że prezentowany numer kwartalnika oddaje w części swoje łamy właśnie młodym osobom, niedawnym absolwentom uczelni wyższych, którym bliska jest problematyka badawcza dotycząca obszarów wiejskich. Trzy spośród pięciu opublikowanych w nim artykułów zostało bowiem przygotowanych przez uczestniczki i uczestnika II i III edycji konkursu na najlepszą pracę magisterską poświęconą rozwojowi obszarów wiejskich – wydarzenia organizowanego przez IRWiR PAN oraz Fundację Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej (EFRWP). Laureatka wspomnianego konkursu i wyróżnieni w nim pozytywnie odpowiedzieli na zaproszenie redakcji kwartalnika do napisania tekstu o tematyce wiejskiej. Jedną z osób wyróżnionych w II edycji konkursu była pani Paulina Zasada, autorka artykułu pt. „Koncepcje ustroju rolnego w kontekście wybranych konstytucji państw europejskich”, w którym dokonano analizy znaczenia i sposobu uregulowania kwestii stosunków agrarnych w ustawach zasadniczych Norwegii, Szwajcarii, Włoch, Portugalii, Bułgarii i Serbii oraz zwrócono uwagę na kontekst normowania problematyki rolnej w najważniejszym akcie normatywnym dla każdego z wymienionych krajów.

Osobą wyróżnioną w II edycji konkursu IRWiR PAN i EFRWP na najlepszą pracę magisterską, której opracowanie przedstawiamy, był również pan Oskar Kowalczyk, student Interdyscyplinarnej Szkoły Doktorskiej Politechniki Łódzkiej. W artykule pt. „Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych. Propozycja oceny wartości układów przestrzennych na podstawie dotychczasowych opracowań” pan Kowalczyk, uwzględniając studia

literaturowe oraz wyniki badań terenowych przeprowadzonych w trzech wsiach, zaprezentował autorską metodę oceny wartości danego terenu pod kątem predyspozycji do objęcia go ochroną konserwatorską.

Kolejny tekst składający się na nr 3/2022 kwartalnika został napisany przez panią Paulinę Krupińską, nagrodzoną w III edycji wspomnianego konkursu. W artykule „Dokumenty planistyczne a ekspansja ferm przemysłowych w gminach wiejskich w Polsce” autorka ukazała rolę planowania przestrzennego w zapobieganiu niekontrolowanemu rozrostowi gospodarstw rolnych z intensywną produkcją drobiu, a jednocześnie zasugerowała rozwiązania, które mogłyby przyczynić się do poprawy jakości życia i stanu środowiska przyrodniczego w gminach, gdzie są lub będą zlokalizowane takie podmioty.

Dwa następne opracowania opublikowane w tym numerze *Wsi i Rolnictwa* nie mają związku ze wspomnianym konkursem na najlepszą pracę magisterską i zostały nadesłane przez badaczki i badaczy z bogatszym doświadczeniem naukowym. Tekst pt. „Znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (*land commons*) w Polsce w produkcji żywności – wstęp do dyskusji”, autorstwa Ruty Śpiewak, Anny Kłoczko-Gajewskiej i Justyny Kłobukowskiej, zawiera wyniki badań odnoszące się do jednego z wielu aspektów problematyki dóbr wspólnych – słabo dotąd rozpoznanego, zwłaszcza w literaturze krajowej. W wyniku przeprowadzonej analizy badaczki oszacowały tu wielkość obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce, jak również określiły w przybliżeniu ilość pozyskiwanej żywności z takich terenów. Ostatni prezentowany artykuł, pt. „Factors Influencing Production and Market Participation among Smallholder Tomato Growers in Makhuduthamaga Municipality, Greater Sekhukhune District of Limpopo Province, South Africa”, autorstwa Puseletso Perpetua Kalauby, Abeneta Belete i Mmapatli Precious Senyolo oparty został na ekonometrycznej analizie oddziaływania wybranych czynników społeczno-ekonomicznych na poziom produkcji rolnej i aktywność rynkową gospodarstw rolnych w Republice Południowej Afryki.

Numer trzeci kwartalnika zamyka recenzja książki *Szkice o polskiej socjologii wsi* autorstwa prof. dr. hab. Andrzeja Kalety, przygotowana przez panią Joannę Najbor, studentkę Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W swoim tekście doktorantka zaznacza motywacje, które skłoniły prof. Kaletę do przygotowania wspomnianej monografii, związane m.in. z potrzebą utrwalenia tej uznanej, choć powoli zanikającej subdyscypliny socjologii. Jednocześnie recenzja pani Najbor szczegółowo opisuje zawartość opracowania prof. Kalety, wskazując na nie całkiem pesymistyczne perspektywy dla „wiejskiego” przedmiotu badań, podlegającemu ciągłej redefinicji i przemianom perspektyw jego naukowego oglądu.

Michał Dudek

Redakcja kwartalnika *Wież i Rolnictwo*

fot. Andrzej Romański/UMK

Profesor Krystyna Szafraniec (1955–2022)

Wspomnienie o Profesor Krystynie Szafraniec

In Memoriam: Professor Krystyna Szafraniec

Na początku września 2022 r. dotarła do nas smutna wiadomość o tragicznej śmierci prof. dr hab. Krystyny Szafraniec, profesorki na Wydziale Filozofii i Nauk Społecznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika oraz naszej wieloletniej „irwirowej” koleżanki. W Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN Krystyna Szafraniec pracowała bowiem 34 lata (1984–2018), przez długi czas kierowała Zakładem Socjologii Młodzieży i Edukacji. Pod Jej opieką troje pracowników IRWiR PAN przygotowało i obroniło doktoraty. Przez wiele kadencji była też członkinią Rady Naukowej IRWiR PAN.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Na płaszczyźnie naukowej Pani Profesor zajmowała się socjologią młodzieży, relacjami międzypokoleniowymi i zmianą społeczną, a także kondycją i strategiami życiowymi Polaków w warunkach zmiany systemowej. Była jedną z najważniejszych badaczek zajmujących się tą tematyką w Polsce. W Jej dorobku naukowym znajdują się znaczące publikacje, w tym 10 monografii, a pośród nich – *Youth 2011. Poland*, stanowiąca jedną z ważniejszych publikacji na temat świata społecznego młodzieży polskiej. W marcu 2022 r. ukazała się zaś monografia pt. *Pokolenia i polskie zmiany. 45 lat badań wzdłuż czasu*, będąca podsumowaniem toruńskich badań longitudinalnych.

Krystyna Szafraniec kierowała wieloma projektami badawczymi, krajowymi i międzynarodowymi, włączając do swoich zespołów młodych badaczy, będących często na początku drogi naukowej. Tak było w przypadku realizowanego w IRWiR PAN w 2002 r. badania „Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi”. Realizowano go w sześciu celowo dobranych gminach wiejskich i – porównawczo – dwóch wielkomiejskich. Podjęto w nim problem społecznego, edukacyjnego i psychologicznego potencjału polskiej wsi, powszechnie uważanego za ważny, lecz nie najlepiej w naukach społecznych rozpoznany czynnik rozwoju społecznego i powodzenia polskich reform. Wyniki tych badań ukazały się w dwóch publikacjach z 2006 r. pod Jej redakcją: *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi. Ludzie – społeczność lokalna – edukacja oraz Jednostkowe i społeczne zasoby wsi*.

W latach 2006–2009 prof. Szafraniec kierowała projektem „«Porzucona generacja» – ścieżki edukacyjne i wchodzenie w dorosłość”. Jego wyniki pokazały, że choć w założeniu autorów reformy edukacji gimnazjum miało być tym szczeblem systemu szkolnictwa, który przyczyni się do ograniczenia nierówności edukacyjnych, to okazało się, iż gimnazjalny poziom był bardzo silnie wewnątrznie zróżnicowany. W trakcie prowadzonych badań analizowano mechanizmy selekcji szkolnych, aspiracje absolwentów, konsekwencje aspiracji młodzieży dla lokalnych rynków pracy czy wreszcie – zawsze Ją interesujące – charakterystyki osobowościowe młodzieży. Podkreślała, że na czele hierarchii spraw życiowo ważnych dla badanych młodych znajdowały się wartości filiacyjne (życie rodzinne, przyjaźń) oraz interesująca praca, na drugim miejscu – wartości socjocentryczne (prestż, szacunek, społeczna przydatność), a na trzecim wartości związane z konsumpcyjnym stylem życia (życie pełne przygód i wrażeń, w tym instrumentalnie traktowane wykształcenie i dobrze płatna praca). Profesor konkludowała, że ówczesna młodzież okazała się pokoleniem najbardziej pragmatycznym spośród dotychczas badanych.

W 2010 r. Krystyna Szafraniec wydała w IRWiR PAN autorską książkę *Młode pokolenie a nowy ustrój*, w której podjęła próbę zastosowania różnych podejść do interesującej Ją tematyki. Chciała opisać nie tylko styl obecności młodych w publicznej sferze życia (polityczne zaangażowanie, preferencje i aktywność wyborczą),

lecz także ich stosunek do zachodzących przemian i ustroju. W książce pokazała typowe obrazy życia społecznego odczytywane przez młodych z otaczającej ich rzeczywistości, ale też jaki rozwojowy status ma postrzegana przez nich rzeczywistość. Wskazała, jak rozległe są plany i doświadczenia emigracyjne młodzieży (niejednokrotnie same w sobie będące oceną systemu społecznego) oraz szukała odpowiedzi na pytanie, czy da się je wyjaśnić przez zespół czynników opisujących jakość życia społecznego, a ściślej – sposób odbioru rzeczywistości społecznej przez różne kategorie młodzieży.

W ostatnim okresie pracy w IRWiR PAN, w latach 2013–2015, prof. Szafraniec kierowała projektem pt. „Młodzież w krajach (post)komunistycznych – potencjał innowacyjny, nowe konteksty, nowe problemy i nowe wyzwania”. Był to złożony i trudny projekt, który angażował zespoły badawcze z ośmiu krajów. Sześć spośród nich reprezentowała Europę (Polska, Węgry, Bułgaria, Łotwa, Rosja i Niemcy – lądy wschodnie), a dwa Azję (Chiny i Wietnam). Wyniki tych badań przedstawione są w wydanej w 2018 r. pracy *The Me-Generation in a Post-Collectivist Space: Dilemmas in a Time of Transition* oraz w 2019 r. w książce *Zmiana warty. Młode pokolenie a transformacje we wschodniej Europie i Azji* (napisanej wspólnie z J. Domalewskim, K. Wasielewskim, P. Szymborskim, M. Wernerowiczem).

Celem tych badań była analiza sytuacji młodego pokolenia w krajach o komunistycznej przeszłości. Punkt wyjścia określający myślenie badaczy stanowiła teza o młodzieży jako ważnym czynniku zmiany, w którym tkwi naturalny potencjał innowacyjny, ważny zwłaszcza wtedy, gdy przed społeczeństwem stoją historyczne wyzwania głębokich, gruntownych reform. Teza ta – wielokrotnie weryfikowana w odniesieniu do zachodnich krajów – wydawała się obiecująca w odniesieniu do społeczeństw postkomunistycznych. To właśnie owe społeczeństwa, doświadczając głębokiej społecznej traumy, odchodzą od dawnych rozwiązań ustrojowych, w mniejszym lub większym stopniu imitując zachodnie wzory. Krystyna Szafraniec podkreślała, że choć socjologowie młodzieży przez ostatnich kilka dekad koncentrowali się na opisie indywidualnych strategii czy stylów życia młodych ludzi, a rzadziej na ukazywaniu ich historycznej roli, to celem realizowanych międzynarodowych badań było zwrócenie się ku tej drugiej perspektywie.

Profesor Szafraniec była osobą niezwykle zaangażowaną i aktywną – założycielką i wieloletnią przewodniczącą Sekcji Socjologii Młodzieży i Edukacji Polskiego Towarzystwa Socjologicznego (PTS) oraz członkinią Europejskiego Towarzystwa Socjologicznego (European Sociological Association – ESA). W 2000 r. weszła w skład Prezydium Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, a w latach 2005–2008 była wiceprzewodniczącą PTS. Od 2007 r. prof. Szafraniec była członkinią Komitetu Socjologii PAN, a od 2018 r. także rady programowej sekcji RN30: Youth and Generation ESA. Była laureatką prestiżowej nagrody

im. Stanisława Ossowskiego (1991) i dwukrotną stypendystką Birkbeck College Uniwersytetu w Londynie (1992, 1994).

Z okazji jubileuszu czterdziestolecia Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w 2011 r. Pani Profesor została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi za wybitne osiągnięcia w działalności naukowo-badawczej. Jeszcze w czerwcu 2022 r. świętowała z nami jubileusz pięćdziesięciolecia Instytutu.

Będzie nam Ciebie bardzo brakować, Krystyno.

Sylwia Michalska

Paulina Zasada

Koncepcje ustroju rolnego w kontekście konstytucji wybranych państw europejskich*

Streszczenie: Celem artykułu jest zaprezentowanie zasadniczych rozwiązań w zakresie konstytucyjnego kształtowania ustroju rolnego. Prawnoporównawcza analiza modeli ustroju rolnego prowadzi do wskazania podobieństw i różnic zachodzących na tym tle między sześcioma wybranymi krajami europejskimi. Wyniki badania pozwalają dostrzec wpływ sytuacji społeczno-gospodarczej państwa na treść regulacji konstytucyjnej.

Słowa kluczowe: ustrój rolny, konstytucja, państwa europejskie.

1. Przyczynek do analizy europejskich modeli ustroju rolnego

Na początku XXI w. Aleksander Lichorowicz (2001) nie wykluczał, że ustawodawstwo krajów Europy Zachodniej – które kontrolują spekulacyjny obrót nieruchomościami rolnymi, monitorują zjawisko koncentracji gruntów, tworzą odrębne przepisy spadkowe w zakresie dziedziczenia gospodarstw rolnych czy wprowadzają konstrukcje prawa pierwokupu i wykupu gruntów – mocno wkracza w konstytucyjnie gwarantowane wartości, takie jak wolność działalności gospodarczej, prawo własności i prawo dziedziczenia, przy tym zapewnia jednak skuteczniejsze mechanizmy ochronne krajowych rodzinnych gospodarstw rolnych niż ustawodawstwo Rzeczypospolitej Polskiej.

Paulina Zasada, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, e-mail: p.m.zasada@gmail.com.

* Podstawą niniejszego artykułu jest praca magisterska autorki, pt. „Konstytucyjne podstawy kształtowania ustroju rolnego w Rzeczypospolitej Polskiej”, wyróżniona w II edycji konkursu na najlepszą pracę magisterską z zakresu rozwoju obszarów wiejskich z dziedziny nauk społecznych, organizowanego przez IRWiR PAN i EFRWP.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Celem niniejszego artykułu nie jest jednak zestawianie rozwiązań konstytucyjnych niektórych państw europejskich z polskimi regulacjami ani wartościowanie konkretnych modeli ustroju rolnego występujących na kontynencie europejskim. Zasadnicze zadanie opracowania to analiza trzech wybranych – nieprzypadkowo połączonych w pary – koncepcji ustroju rolnego przy jednoczesnym zwróceniu uwagi na ich wpisanie w zasady systemu społeczno-gospodarczego każdego z omawianych państw.

Pierwsza prezentowana w tekście para rozwiązań dotyczących rolnictwa związana jest z prawodawstwem Królestwa Norwegii i Konfederacji Szwajcarskiej. Mimo że nie są to kraje o sprzyjających warunkach przyrodniczych dla rozwoju rolnictwa, to mogą się pochwalić wieloletnią tradycją regulowania zagadnień rolniczych, gdyż ich dziewiętnastowieczne konstytucje uwzględniały zarówno ochronę ziemi, jak i powiązanie rolnictwa z innymi gałęziami gospodarki. Przyjęte w nich rozwiązania prawne wyróżniają się na tle państw Europy Zachodniej, zwłaszcza że kraje te nie należą do Unii Europejskiej.

Konstytucje Republiki Portugalskiej i Republiki Włoskiej stanowią drugą omawianą parę odnoszącą się do sposobów regulacji kwestii rolnej. Choć pierwsza z tych ustaw zasadniczych została przyjęta blisko 30 lat po uchwaleniu drugiej, to akty te łączy „rewolucyjny” rodowód. Ustawodawcy obu krajów zwracają bowiem uwagę na te same aspekty kształtowania ustroju rolnego, regulują je jednak w odmiennym zakresie. Szukając podobieństw, Lichorowicz (2001, s. 106) postawił nawet tezę, że: „konstytucje portugalska i włoska to ustawy zasadnicze państw Unii Europejskiej, w których idea ochrony gospodarstw rodzinnych znajduje najszersze i w sposób najbardziej jednoznaczny sformułowane gwarancje”.

Ustawodawstwo Republiki Bułgarii i Republiki Serbii tworzy zaś trzecią analizowaną tu parę. Oba państwa znajdują się w Europie Środkowo-Wschodniej i podobnie jak inne kraje tego regionu – w ramach przemian ustrojowych – przekształciły komunistyczny porządek i wprowadziły demokratyczne zasady prawne. Liczne podobieństwa w formułowaniu przepisów dotyczących ustroju społeczno-gospodarczego, w tym ustroju rolnego, sugerują silny wpływ uwarunkowań historycznych i politycznych na rozwiązania przyjęte w państwach postkomunistycznych.

2. Królestwo Norwegii i Konfederacja Szwajcarska – państwa o długiej tradycji konstytucyjnego regulowania ustroju rolnego

Konstytucja Królestwa Norwegii¹ została uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w Eidsvoll 17 maja 1814 r. Joachim Osiński (1996, s. 8) podkreślił,

¹ Powszechnie wiadomo, że warunki naturalne w Norwegii nie sprzyjają rozwojowi rolnictwa. Liczba norweskich gospodarstw rolnych w 2005 r. wynosiła 53 000, w 2010 – 46 620, a w 2013 – 43 270 (Eurostat 2021). Powierzchnia gospodarstw w latach 2000–2010 zwiększyła się średnio z ok. 15 do ok. 22 ha, liczba osób pracujących w rolnictwie spadła zaś z 190 150 do 125 270 (Eurostat 2010c). Niewielki udział rolnictwa

że: „na 112 członków Zgromadzenia wybranych w kraju, 54 miało mandat gmin wiejskich, 26 pochodziło z miast, 28 z armii i 4 z floty handlowej. Stanowili oni przekrój norweskiego społeczeństwa, choć widoczna była przewaga stanu urzędniczego (59 członków) i chłopskiego (37 członków). Te dwie warstwy były głównymi siłami społecznymi i politycznymi przemian 1814 r., określanych mianem rewolucji burżuazyjno-demokratycznej”. Ówczesne uwarunkowania społeczno-polityczne mogły więc tłumaczyć kształt przyjętej regulacji konstytucyjnej.

Norweski ustrojodawca, sformułowałwszy postanowienia w zakresie zabezpieczenia gruntów, wykluczył w owym czasie możliwość konfiskaty ziemi. Przepis zawarty w par. 104 konstytucji stanowił bowiem, że: „Ziemia i nieruchomości nie podlegają konfiskacie w żadnym wypadku” (Konstytucja Królestwa Norwegii 1996, s. 51). Kolejny, podany w par. 105 dopuszczał jednak pozbawienie własności, ale jedynie na użytek publiczny i ze względu na dobro państwa, a także w zamian za pełną rekompensatę ze środków Skarbu Państwa. Na tle regulacji konstytucyjnej wyróżnione zostały grunty składające się na beneficja kościelne. Zgodnie z par. 106: „Zarówno sumy ze sprzedaży, jak i dochody z ziemi stanowiącej beneficja kościelne, mogą być wykorzystywane dla pożytku duchowieństwa i popierania edukacji. Własność instytucji charytatywnych może być wykorzystywana wyłącznie dla pożytku tych instytucji” (Konstytucja Królestwa Norwegii 1996, s. 51). Jednocześnie par. 4 nakładał na króla obowiązek wyznawania religii ewangelicko-augsburskiej oraz otoczenia jej swoim patronatem i ochroną, co świadczyło o silnym związku Kościoła z władzą. Biorąc pod uwagę powyższe brzmienie przepisów, można przypuszczać, że ziemia – stanowiąca beneficja kościelne – i uzyskiwane z niej pożytki służyły realizowaniu celów organizacji kościelnej, a pośrednio także Królestwa Norwegii.

Prawo własności i prawo dziedziczenia, kwestie istotne dla struktury własnościowej norweskiej wsi, regulował par. 107 konstytucji. Stosownie do jego treści: „Prawo posiadania dziedzicznego majątku i prawo dziedziczenia własności ziemskiej nie mogą zostać zniesione. Szczegółowe warunki, na których prawa te będą przedłużone z największą korzyścią dla państwa i pożytkiem dla ludności wiejskiej, zostaną określone przez pierwszy lub drugi kolejny Storting” (Konstytucja Królestwa Norwegii 1996, s. 51). Powyższy przepis stanowił konstytucyjną ochronę własności i dziedziczenia ziemi. Ustrojodawca podkreślał jednocześnie, iż kontynuowanie korzystania z powyższych praw wymaga jak najlepszego zabezpieczenia interesu państwa i ludności wiejskiej. Sformułowanie przepisu świadczy o tym, że ziemia

w gospodarce kraju nie wyklucza uwzględnienia podstawowych zasad kształtowania ustroju rolnego w Konstytucji Królestwa Norwegii, będącej „najstarszą z aktualnie obowiązujących konstytucji europejskich” (Osiński 1996, s. 11).

była przedmiotem zainteresowania nie tylko ludności czerpiącej z niej dochody, lecz także państwa korzystającego z tego środka produkcji. Warto zauważyć, iż przepis ten pośrednio zapewniał ochronę rodzinnych gospodarstw rolnych, nadto utrwalił norweskie zasady dziedziczenia i nabywania gospodarstw rolnych, które opierały się na regule posiadania ziemi rolniczej przez rolnicze rodziny (Lichorowicz 2001).

Regulacja kwestii środowiskowych wpływających na kształtowanie ustroju rolnego została wprowadzona na mocy poprawki do norweskiej konstytucji z 19 czerwca 1992 r.² Norweski ustrojodawca w par. 110b sformułował prawo do środowiska naturalnego służącego utrzymaniu zdrowia oraz prawo do natury chronionej ze względu na bogactwo jej zasobów. Zakładając, że „bogactwa naturalne powinny być wykorzystywane na podstawie długoterminowych i wielostronnych przemyśleń tak, aby prawo to ochronić również dla następnych pokoleń” (Konstytucja Królestwa Norwegii 1996, s. 52–53), wspierał ideę zrównoważonego rozwoju wpływającą na całokształt realizacji polityki gospodarczej kraju, w tym rolnictwa. Jednocześnie zaznaczał, iż wprowadzenie tych zasad w życie będzie wymagało przyjęcia kolejnych przepisów.

Konstytucja Związkowa Konfederacji Szwajcarskiej z dnia 29 maja 1874 r. również zawierała kilka przepisów bezpośrednio dotyczących rolnictwa. Zgodnie z art. 25 Związek miał kompetencje w zakresie regulowania rybołówstwa i łowiectwa, m.in. w celu ochrony pactwa korzystnie wpływającego na stan rolnictwa i leśnictwa.

Następnie w głosowaniu ludowym 11 lipca 1897 r. przyjęto art. 69bis przyznający Związkowi prawo regulowania obrotu żywnością i produktami spożywczymi, a także zobowiązujący Związek do nadzorowania i wspomagania wykonania tych przepisów.

Z kolei 3 marca 1929 r. głosowaniem ludowym zaakceptowano art. 23bis, obligujący Związek do utrzymania rezerw zbożowych mających na celu zaspokojenie potrzeb żywnościowych ludności. Przepis ten dopuszczał obciążenie młynarzy obowiązkiem magazynowania zboża i tworzenia jego rezerw, ponadto określał zadania Związku w zakresie rozwoju upraw, a mianowicie wspieranie produkcji zbóż, ułatwianie nabycia ziarna wysokiej jakości i aprobowanie samowystarczalności w tym aspekcie. Ochrona krajowego przemysłu młynarskiego oraz nabywców mąki i chleba polegała na nadzorowaniu obrotu zboża, mąki i chleba oraz ich cen. Związek mógł zostać wyłącznym importerem mąki, kupować krajowe zboże przeznaczone do przemiału, które młynarze byli następnie zobowiązani odkupić,

² Zmiany wprowadzane w konstytucji w kolejnych latach wpłynęły na systematykę aktu. Tekst Konstytucji Królestwa Norwegii uwzględniający nowelizację z maja 2018 r. zawiera par. 106, który stał się art. 116, par. 107 będący aktualnie art. 117 i par. 110b – obecny art. 112.

a dodatkowo miał też możliwość przyznawania młynarzom zniżek na transport czy wyrównywanie cen mąki w regionach.

Dnia 6 lipca 1947 r. przyjęto art. 31bis dotyczący kompetencji Związku w dziedzinie regulowania handlu i przemysłu. Przepis ten dopuszczał ograniczenie – konstytucyjnie zagwarantowanej – wolności handlu i przemysłu ze względu na interes publiczny. Zgodnie z ust. 3 powyższego artykułu Związek mógł wprowadzać przepisy służące w szczególności „utrzymaniu ważnych gałęzi gospodarki i zawodów, w przypadku gdy zagrożone są podstawy ich egzystencji, jak również dla popierania zdolności wytwórczej samodzielnych producentów w tychże gałęziach gospodarki i zawodach, utrzymaniu silnego stanu chłopskiego i wydajnego produkcyjnie rolnictwa, jak również dla umocnienia chłopskiej własności gruntów rolnych czy ochrony zagrożonych gospodarczo części kraju” (Konstytucja Związkowa Konfederacji Szwajcarskiej 1970, s. 245).

Natomiast głosowanie ludowe z 27 maja 1962 r. umożliwiło przyjęcie art. 24sexies, który określał zadania Związku i kantonów w zakresie ochrony przyrody i krajobrazu realizowane poprzez podejmowanie działań faktycznych i prawnych o charakterze ochronnym.

Powyższa regulacja wyznaczała kierunki ówczesnej polityki rolnej i cały czas ewoluowała. Z jednej strony zachowywała pewien stopień ogólności, z drugiej zaś wieloaspektowo ujmowała zagadnienia rolnicze. W ten sposób Szwajcarzy stopniowo podnosili kwestie rolnictwa do rangi konstytucyjnej. Zmieniająca się w ciągu lat sytuacja społeczna, gospodarcza i polityczna wpływała na szwajcarskie stanowisko dotyczące rolnictwa. Niski poziom eksportu, konieczność zapewnienia społeczeństwu żywności, systematyczne zwiększanie powierzchni terenów uprawnych oraz nastroje społeczne przychylnie rolnikom sprawiły, iż okres II wojny światowej sprzyjał funkcjonowaniu szwajcarskiej wsi (Vonarb 1998).

Okres powojenny przyniósł zaś daleko idące zmiany, typowe dla państw uprzemysłowionych, polegające na rozwoju mechanizacji, wzmożeniu produkcji, upowszechnieniu specjalizacji, zmniejszeniu liczby gospodarstw i powiększeniu dotychczasowej powierzchni upraw, które doprowadziły do redukcji liczby ludności rolniczej (Vonarb 1998). Zabezpieczeniu sytuacji ekonomicznej rodzinnych gospodarstw służyły rozmaite regulacje, np. ustawa z dnia 12 grudnia 1940 r. o oddłużeniu rolniczych gospodarstw rodzinnych, ustawa z 12 czerwca 1951 r. o ochronie rolniczego władania ziemią czy ustawa z 23 marca 1962 r. o kredytach inwestycyjnych i pomocy dla gospodarstw rolnych (Lichorowicz 2000).

Konstytucja z 1874 r. obowiązywała 125 lat i składała się z przepisów uchwalanych w różnych latach, co negatywnie wpływało na jej strukturę oraz konstrukcję językową i w konsekwencji zrodziło potrzebę uchwalenia nowego aktu prawnego (Aleksandrowicz 2009). Parlament Szwajcarii przyjął tekst nowej konstytucji w grudniu 1998 r., następnie

18 kwietnia 1999 r. przeprowadzono referendum w jej sprawie, a 1 stycznia 2000 r. akt wszedł w życie, jednak pierwsze działania mające na celu jej uchwalenie podjęto już w latach 60. XX w., a zintensyfikowano je w latach 90. XX w. (Prokop 2012, s. 219).

Aktualnie obowiązująca Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z dnia 18 kwietnia 1999 r. zawiera art. 104, który określa zadania Federacji w zakresie rolnictwa³. Powinna ona wykorzystywać stabilną i profesjonalną produkcję tej gałęzi gospodarki w taki sposób, aby zaspokajać żywnościowe potrzeby ludności, utrzymywać naturalne środowisko życia, zachowywać grunty rolne w dobrej kondycji oraz zapewnić równomierne zasiedlenie obszaru kraju. Ponadto zadaniem Federacji jest wspomaganie chłopskich gospodarstw gospodarujących ziemią, co z jednej strony służy samodzielnemu prowadzeniu działalności gospodarczej, a z drugiej uzasadnia ograniczenie wolności gospodarczej w pewnym zakresie. Szwajcarski ustrojodawca podkreśla konieczność: stosowania bezpośrednich wypłat wyrównujących dochody rolników, stymulowania form produkcji, regulowania procesu produkcji żywności, zapobiegania zagrożeniom wynikającym z intensywnego stosowania środków ochrony roślin oraz wspierania działalności badawczej, doradczej, edukacyjnej i inwestycyjnej w celu utrzymania wielozadaniowości rolnictwa.

Powyższe regulacje powiązane są z wymaganiami środowiskowymi stawianymi działalności rolniczej na poziomie konstytucyjnym. Urzeczywistniają się one np. poprzez spełnianie proekologicznych świadczeń czy sprzyjanie aspektom przyrodniczym. Na realizację powyższych zadań przeznaczane są środki dedykowane rolnictwu, a także ogólne środki Federacji.

Konstytucyjna regulacja zagadnień z zakresu rolnictwa jest sprzężona z założeniami polityki strukturalnej, wyrażonymi w art. 103 konstytucji. Zgodnie z jego brzmieniem: „Federacja może wspomagać zagrożone gospodarczo tereny kraju oraz wspierać gałęzie gospodarki i zawody, jeżeli środki obrony, których podjęcia można od nich oczekiwać, nie wystarczą do zapewnienia ich egzystencji. W razie konieczności może ona odstąpić od zasady wolności gospodarczej” (Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej 2000, s. 71).

Jest to spójne z konstrukcją ustroju gospodarczego wyrażoną w art. 94, który stanowi gwarancję wolności działalności gospodarczej oraz ochrony interesu gospodarczego Szwajcarii w celu zapewnienia mieszkańcom bezpieczeństwa, wysokiej jakości życia i możliwości indywidualnego rozwoju.

Poświęcając środowisku odrębny oddział aktu, ustrojodawca podkreśla rolę ochrony przyrody widoczną także w procesie kształtowania rolnictwa. Zgodnie

³ Liczba gospodarstw rolnych w Szwajcarii w 2005 r. wynosiła 63 630, w 2010 – 59 070 (Eurostat 2021). Rolnictwo generuje mniej niż 1% produktu krajowego brutto Szwajcarii i ok. 4% zatrudnienia, jednocześnie jest uznawane za gałąź zapewniającą bezpieczeństwo żywnościowe oraz gwarantującą ochronę środowiska i krajobrazu (OECD 2015).

z art. 73 celem szwajcarskich władz jest osiągnięcie harmonii między funkcjonowaniem przyrody a potrzebami społeczeństwa – mają to umożliwić przepisy wydawane przez Federację, a stosowane przez kantony. Ponadto art. 75 konstytucji stanowi, iż planowanie przestrzenne powinno uwzględniać wykorzystanie gruntów zgodnie z ich przeznaczeniem, by racjonalnie nimi gospodarować i utrwać przemysłaną strukturę zasiedlenia kraju. Kolejne przepisy wskazują na potrzebę ochrony wód, lasów, przyrody, krajobrazu, dóbr ojczystych oraz fauny i flory. Artykuł 78 ust. 5 wprowadza jednak wyjątek od zabezpieczania moczarów i bagiennych krajobrazów mających szczególne walory przyrodnicze na rzecz kontynuacji rolniczego wykorzystywania tych obszarów.

Można więc stwierdzić, iż współczesna szwajcarska polityka rolna dąży do harmonizowania produktywnej i reproduktywnej funkcji rolnictwa, czyli produkcji żywności przy jednoczesnej ochronie zasobów przyrody, m.in. przez wdrażanie ekologicznych rozwiązań, rozsądne gospodarowanie ziemią czy dbałość o użytki rolne (Piszczek 1998, s. 31).

3. Republika Włoska oraz Republika Portugalska – państwa o wieloaspektowym charakterze regulacji ustroju rolnego

Obalenie faszystowskiej władzy, dążenia niepodległościowe i potrzeba politycznej reorganizacji społeczeństwa poprzedzały uchwalenie Konstytucji Republiki Włoskiej (Orłowski, Skrzydło 2010). Doświadczenia historyczne oraz warunki polityczne, gospodarcze i społeczne lat 40. XX stulecia w zasadniczy sposób wpłynęły na kształt włoskich rozwiązań ustrojowych (Jamróz 2012, s. 163; Witkowski 2012, s. 132). Opracowywanie przepisów konstytucyjnych wiązało się z „poszukiwaniem nowych rozwiązań, gdyż obok wykorzystywania demokratycznych wzorów znanych z własnej praktyki, sięgano także do wzorów stosowanych w państwach Europy Zachodniej. Szukano jednocześnie rozwiązań nowatorskich, na miarę potrzeb i oczekiwań społeczeństwa włoskiego połowy XX wieku” (Orłowski, Skrzydło 2010, s. 55–56).

Regulując kwestie ustroju rolnego⁴, włoski ustrojodawca przyjął w art. 44 konstytucji, że: „Ust. 1. W celu zapewnienia racjonalnego wykorzystania ziemi i tworzenia sprawiedliwych stosunków społecznych prawo nakłada obowiązki i ograniczenia na prywatną własność ziemską, ustala granice jej rozszerzania w zależności od

⁴ Liczba włoskich gospodarstw rolnych w 2005 r. wynosiła 1 728 530, w 2010 – 1 620 880, a w 2013 – 1 010 330 (Eurostat 2021). Liczba osób pracujących w rolnictwie zmniejszyła się z 4 mln w 2000 r. do 3,4 mln w 2010 r. Od 2000 do 2010 r. średnia powierzchnia gospodarstw rolnych powiększyła się zaś z 5 do 8 ha (Eurostat 2010b). Wieloletni i dość szeroki udział tej gałęzi gospodarki w życiu społeczno-gospodarczym znajduje swoje odzwierciedlenie w brzmieniu przepisów konstytucyjnych dotyczących polityki rolnej Włoch.

regionów i stref rolnych, popiera i wymusza meliorację gruntów, przekształcanie latyfundiów oraz odbudowę jednostek produkcyjnych; pomaga małej i średniej własności. Ust. 2. Prawo ustanawia ulgi na rzecz stref górskich” (Konstytucja Republiki Włoskiej 2004, s. 852). Formuła powyższego przepisu świadczy o tym, iż prywatna własność ziemska wiąże się z różnego rodzaju ciężarami i obostrzeniami, które mają służyć racjonalnemu wykorzystaniu gruntów oraz utrzymaniu sprawiedliwych relacji społecznych (Lichorowicz 2001). Na poziomie konstytucyjnym następuje określenie zakresu regulacji prawnej dotyczącej zarówno możliwości powiększania tego rodzaju nieruchomości, jak i zobowiązania do troski o jakość gruntów i efektywność ich wykorzystania. Przepisy mają zabezpieczyć małe i średnie gospodarstwa, a także wspierać gospodarstwa z obszarów z geograficznymi ograniczeniami. Odczytując wolę ustrojodawcy, można uznać, że powyższe założenia mają służyć racjonalnemu gospodarowaniu ziemią oraz zapewnieniu sprawiedliwości społecznej.

Warto również zwrócić uwagę na systematykę aktu. Konstytucyjna regulacja dotycząca ziemi rolnej poprzedzona jest przepisami z zakresu wolności gospodarczej i prawa własności. Zgodnie z art. 41 konstytucji realizowanie prywatnej inicjatywy gospodarczej nie może godzić w zasadę użyteczności społecznej ani zagrażać bezpieczeństwu, wolności i godności ludzkiej. Przepisy ustaw powinny natomiast zapewnić harmonizację publicznej i prywatnej działalności gospodarczej oraz nakierować ją na realizację celów społecznych.

Analizując kwestię prawa własności, art. 42 konstytucji dopuszcza występowanie zarówno publicznej, jak i prywatnej własności – tzw. dobra ekonomiczne mogą należeć do państwa, do publicznych osób prawnych bądź do podmiotów prywatnych. Ustrojodawca podkreśla, że: „Własność prywatna w celu zabezpieczenia jej funkcji społecznej i uczynienia jej dostępną dla wszystkich jest uznana i gwarantowana przez prawo, które określa sposoby jej nabycia oraz granice korzystania z niej” (Konstytucja Republiki Włoskiej 2004, s. 851). Treść art. 47 konstytucji, zgodnie z którym państwo „zachęca i chroni oszczędzanie” (Konstytucja Republiki Włoskiej 2004, s. 852) ukierunkowane na nabycie własności nieruchomości, również tych rolniczych, koresponduje ze wspomnianą gwarancją własności prywatnej.

Państwem zapewniającym szeroką, konstytucyjną regulację w przedmiocie rolnictwa jest Republika Portugalska⁵, której konstytucja ma swoją genezę

⁵ Uwarunkowania geograficzne, czyli dominacja terenów górskich i wyżynnych, położenie w strefie klimatu podzwrotnikowego i przewaga gleb słabej jakości, wpływają na sytuację w portugalskim rolnictwie (Halamska 2005). Liczba gospodarstw rolnych w Portugalii w 2005 r. wynosiła 323 920, w 2010 – 305 270, a w 2013 – 264 420 (Eurostat 2021), ponadto w latach 2000–2010 powierzchnia gospodarstw zwiększyła się średnio z 9 do 12 ha, a liczba osób zatrudnionych w rolnictwie zmniejszyła się z 1 mln do 700 tys. (Eurostat 2010d). Fakt, że Konstytucja z 1976 r. zawiera wiele przepisów traktujących rolnictwo wieloaspektowo, oznacza, iż ta gałąź gospodarki odgrywa istotną rolę w funkcjonowaniu państwa.

w „rewolucji goździków” inspirowanej przez lewicowych wojskowych z Ruchu Sił Zbrojnych, a rzutującej na koncepcję całego aktu (Łabno 2002). Kolejne nowelizacje aktu łagodziły formę socjalistycznych rozwiązań, ale bez wątpienia wpłynęły na całokształt ustroju państwa (Łabno 2002). Ustrojodawca wprowadził do Konstytucji Republiki Portugalskiej z dnia 2 kwietnia 1976 r. wiele przepisów z zakresu ustroju gospodarczego, które służą za podstawę do formułowania założeń polityki rolnej, handlowej i przemysłowej. Przepisy konstytucji – bezpośrednio bądź pośrednio wpływające na kształt ustroju rolnego – eksponują znaczenie rolnictwa w rozwoju państwa.

Do podstawowych zadań państwa o charakterze społeczno-gospodarczym, określonych w art. 9 konstytucji, zalicza się m.in. zapewnienie ochrony zasobom naturalnym, zorganizowanie odpowiedniego zagospodarowania terytorium oraz wspieranie zrównoważonego rozwoju na obszarze całego kraju.

Zadania wyznaczone w zakresie rolniczych aspektów gospodarki podlegają uszczegółowieniu w art. 81d, który uprzywilejowuje: „podejmowanie działań na rzecz spójności gospodarczej i społecznej całego terytorium państwowego poprzez wytyczanie kierunków rozwoju gospodarczego w celu osiągnięcia równomiernego wzrostu wszystkich sektorów i regionów oraz stopniowego usuwania różnic gospodarczych i społecznych występujących między miastem a wsią oraz między wybrzeżem a wnętrzem kraju” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 621).

Zgodnie z art. 81h państwo wpływa na strukturę agrarną wsi i dąży zarówno do likwidacji latyfundiów, jak i przekształcenia najmniejszych gospodarstw rolnych. Rozbudowana regulacja konstytucyjna, określająca ramy przepisów ustawowych w zakresie gospodarowania ziemią⁶, stanowi w art. 94, iż: „Zmniejszenie powierzchni gospodarstw, które mają zbyt duże wymiary z punktu widzenia celów polityki rolnej, reguluje ustawa, która przewiduje prawo właściciela do odpowiedniego odszkodowania w przypadku wywłaszczenia oraz prawo do zachowania wystarczającej powierzchni, aby utrzymać i racjonalnie prowadzić własne gospodarstwo” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624). Potrzebę realizowania polityki

⁶ Ustawowa regulacja w zakresie kształtowania ustroju rolnego znajduje się w kompetencjach Zgromadzenia Republiki, o czym stanowi art. 165 ust. 1 Konstytucji Republiki Portugalii: „Z zastrzeżeniem upoważnienia udzielonego Rządowi, do wyłącznych kompetencji Zgromadzenia Republiki należy uchwalanie ustaw w następujących materiałach: [...] e) ogólne zasady rekwizycji i wywłaszczenia z przyczyn użyteczności publicznej; [...] g) podstawy systemu ochrony przyrody, równowagi ekologicznej i dziedzictwa kulturowego; h) ogólne zasady dzierżawy gruntów rolnych i miejskich; [...] l) środki i formy interwencji w sferze środków produkcji i gruntów oraz ich wywłaszczenia, środki i formy nacjonalizacji i prywatyzacji środków produkcji i gruntów ze względu na interes publiczny, a także kryteria wyznaczania odszkodowań w takich przypadkach; [...] n) podstawy polityki rolnej, w tym wyznaczanie dolnej i górnej granicy wielkości gospodarstw rolnych; [...] y) podstawy zagospodarowania terytorium i urbanistyki” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 637–638).

rolnej, dążącej do efektywnego wykorzystania gruntów, podkreśla ust. 2 tego artykułu: „Ziemie wyłączone przekazuje się na własność lub w dzierżawę, na zasadach określonych w ustawie, rolnikom małorolnym, w szczególności rolnikom pracującym w gospodarstwach rodzinnych, a także spółdzielniom pracowników rolnych lub rolników małorolnych oraz innym rodzajom gospodarstw pracowniczych, z zastrzeżeniem okresu próbnego w celu stwierdzenia efektywności i racjonalności prowadzenia gospodarstwa przed nadaniem pełnego prawa własności” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624). Formuła powyższego przepisu dowodzi, iż kształtowanie ustroju rolnego jest ukierunkowane na racjonalne prowadzenie gospodarstw umożliwiające osiągnięcie równowagi w strukturze agrarnej portugalskiej wsi. Jednocześnie w art. 96 ustrojodawca pozostawia kwestie dzierżawy i innych form użytkowania ziemi regulacji ustawowej przy zagwarantowaniu stabilizacji oraz prawowitych interesów rolnika, zakazując np. dzierżawy wieczystej.

Ponadto ustrojodawca zakłada usuwanie latyfundiiów z krajobrazu wsi przy jednoczesnym wspieraniu gospodarstw dysponujących mniejszym arealem. Konstytucyjny art. 95 brzmi: „Nie naruszając prawa własności, państwo wspiera, na zasadach określonych w ustawie, powiększenie gospodarstw rolnych o powierzchnię niewystarczającą z punktu widzenia celów polityki rolnej, w szczególności poprzez bodźce prawne, podatkowe i kredytowe, stymulujące integrację strukturalną lub czysto gospodarczą, zwłaszcza spółdzielczą, lub poprzez scalanie gruntów” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624). Konstrukcja powyższych przepisów potwierdza występowanie preferencji na rzecz wydajnych i racjonalnie zarządzanych gospodarstw. Prowadzenie spójnej polityki rolnej przez państwo ma służyć podniesieniu ich efektywności.

Ustrojodawca portugalski powiązał kompleksowe organizowanie gospodarki kraju, uwzględniającej zagadnienie wsi, z potrzebą uprzedniego zaplanowania procesu rozwoju. Zgodnie z art. 90 konstytucji: „Plany rozwoju gospodarczego i społecznego mają na celu zapewnienie wzrostu gospodarczego i społecznego, harmonijnego i równomiernego rozwoju sektorów i regionów, sprawiedliwego podziału produktu narodowego między jednostki i regiony, skoordynowania polityki gospodarczej z polityką społeczną, edukacyjną i kulturalną, ochronę wsi, zachowanie równowagi ekologicznej, ochronę środowiska i jakości życia ludu portugalskiego” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 623)⁷.

⁷ Konstytucyjne prawo do środowiska, zagwarantowane w art. 66 ustawy zasadniczej, jest więc skorelowane z kształtowaniem ustroju rolnego Republiki Portugalskiej. Ustrojodawca zakłada w powyższym przepisie, że państwo przy udziale obywateli zobowiązane jest: „regulować zagospodarowanie terytorium i podejmować działania na jego rzecz, mając na uwadze właściwą lokalizację działalności gospodarczej, zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy oraz podnoszenie wartości krajobrazu” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 618). Ponadto państwo powinno wspierać „racjonalne wykorzystanie

Można stwierdzić, że koncepcja przyjęta w portugalskiej ustawie zasadniczej buduje silną pozycję państwa i przyznaje władzy szerokie uprawnienia, co skutkuje znacznym zaangażowaniem państwa w procesy gospodarcze i możliwością wywierania politycznego nacisku na krajową gospodarkę (Łabno-Jabłońska 1996). Kolejne przepisy aktu potwierdzają prawdziwość powyższej tezy w przedmiocie kształtowania ustroju rolnego Portugalii.

W art. 93 ust. 1 konstytucji ustrojodawca wyznacza pięć głównych celów prowadzenia polityki rolnej. Po pierwsze kształtowanie rolnictwa ma prowadzić do zwiększenia produkcji rolnej oraz podniesienia efektywności tej gałęzi gospodarki. Osiągnięcie wysokiego poziomu konkurencyjności przy jednoczesnej trosce o jakość produktów rolnych, a także zagwarantowanie szerokich możliwości sprzedaży, odpowiedniego zaopatrzenia rynku krajowego oraz prowadzenie eksportu są możliwe poprzez zapewnienie właściwej infrastruktury, wykwalifikowanych pracowników, urzędów technicznych oraz zasobów finansowych. Po drugie portugalski ustrojodawca dostrzega, iż kształtowanie ustroju rolnego wymaga uwzględnienia zarówno aspektów ekonomicznych, jak i prawnych oraz społecznych. Polityka rolna ma być realizowana przez podejmowanie działań na rzecz: „polepszenia sytuacji gospodarczej, społecznej i kulturalnej pracowników rolnych i rolników, rozwoju wsi, racjonalizacji struktur agrarnych, modernizacji sieci przedsiębiorstw oraz nabywania własności i posiadania ziemi i środków produkcji przez osoby, które wykorzystują te środki bezpośrednio przy uprawie ziemi” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624). Po trzecie dążenie do utrzymania społeczno-gospodarczej równowagi kraju przejawia się poprzez „tworzenie warunków potrzebnych do osiągnięcia rzeczywistej równości między pracującymi w rolnictwie a pozostałymi pracownikami i zapobieganie sytuacjom, w których rolnictwo znalazłoby się w niekorzystnej pozycji w stosunkach wymiany z innymi sektorami” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624). Po czwarte konstytucyjna regulacja podstawowych założeń polityki rolnej odnosi się również do kwestii gospodarowania nieruchomościami rolnymi. Ważnym celem jest tu „zapewnianie racjonalnego użytkowania i zarządzania gruntami i pozostałymi zasobami naturalnymi, a także utrzymywanie ich zdolności do regeneracji” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624). Po piąte instrumenty polityki rolnej mają stanowić bodziec dla rolników do zrzeczania się oraz do bezpośredniego użytkowania przez nich ziemi.

Realizacja celów polityki rolnej jest istotna zwłaszcza w kontekście art. 93 ust. 2, który stanowi, iż wszelkie działania państwa prowadzące do organizacji

zasobów naturalnych” tak, aby zachować ich zdolność do odnawiania i zabezpieczyć równowagę ekologiczną, a jednocześnie szanować zasadę solidarności międzypokoleniowej.

rolnictwa i kształtowania ustroju rolnego portugalskiej wsi muszą uwzględniać ekologiczne i społeczne warunki występujące w Republice Portugalii.

Z kolei w art. 97 ust. 1 ustrojodawca podkreśla, że polityka rolna skierowana jest przede wszystkim na potrzeby rolników małorolnych i średniorolnych prowadzących indywidualne gospodarstwa rodzinne bądź zrzeszonych w spółdzielniach. Jednocześnie na wsparcie państwa mogą liczyć spółdzielnie pracowników rolnych, a także pozostałe dopuszczalne formy użytkowania gruntów przez pracowników. Zgodnie z ust. 2 tego artykułu pomoc ze strony państwa, świadczona w ramach realizowania polityki rolnej, polega m.in. na udzielaniu wsparcia technicznego, usprawnieniu procesu sprzedaży, udziale w pokryciu kosztów powstałych w wyniku klimatycznych bądź środowiskowych anomalii. Dodatkowo państwo ma propagować ideę zrzeszania się pracowników rolnych i rolników przejawiającą się w działalności spółdzielni „zajmujących się produkcją, kupnem, sprzedażą, przetwarzaniem i usługami oraz innymi formami użytkowania ziemi przez pracowników” (Konstytucja Republiki Portugalskiej 2000, s. 624)⁸.

4. Republika Bułgarii i Republika Serbii – państwa o wąskim zakresie regulacji ustroju rolnego

Występujące w rolnictwie problemy prywatyzacji, charakterystyki modelu gospodarstwa rolnego czy ukształtowania ustroju rolnego są wspólne dla państw postkomunistycznych, które starają się rozwiązać je na rozmaite sposoby (Lichorowicz 2001). Bułgaria⁹, choć uznawana za jedno z najbardziej uległych państw bloku wschodniego, była pierwszym krajem socjalistycznym, w którym – inspirując się powojennymi rozwiązaniami Europy Zachodniej – przyjęto nową Konstytucję Republiki Bułgarii utrzymaną w duchu zasad demokratycznych (Karp 2012, s. 8; Koksanowicz 2002, s. 35–39).

Rozdział pierwszy Konstytucji Republiki Bułgarii, uchwalonej przez Wielkie Zgromadzenie Narodowe Bułgarii w dniu 12 lipca 1991 r., zawiera podstawową regulację ustroju rolnego. W tej ustawie zasadniczej uznano ziemię za wartość wymagającą zapewnienia gwarancji państwa oraz ochrony ze strony całego społeczeństwa. Co więcej, szczególnie wyróżniono ziemię o charakterze uprawnym,

⁸ Założenie to jest zbieżne z konstytucyjną gwarancją gospodarczą polegającą na jednoczesnym występowaniu publicznego, prywatnego i spółdzielczego sektora własności środków produkcji, wyrażoną w art. 82, nadto z zapewnieniem udziału pracowników rolnych i rolników w ustalaniu polityki rolnej poprzez reprezentujące ich organizacje, określonym w art. 98.

⁹ Liczba gospodarstw rolnych w Bułgarii w 2005 r. wynosiła 534 610, w 2010 – 370 490, a w 2013 – 254 410 (Eurostat 2021). Od 2003 do 2010 r. średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego zwiększyła się z ok. 4,5 do 9,8 ha, liczba pracujących w tej gałęzi gospodarki zmniejszyła się zaś z 1,3 do 0,7 mln osób (Eurostat 2010a).

mającą do spełnienia funkcje gospodarcze, którą – co do zasady – należy użytkować zgodnie z jej przeznaczeniem. Mówi o tym art. 21 konstytucji: „1. Ziemia jest podstawowym bogactwem narodowym, korzystającym ze szczególnej ochrony państwa i społeczeństwa. 2. Ziemia uprawna winna być wykorzystywana tylko na cele rolnicze. Zmiana jej przeznaczenia dopuszczalna jest w drodze wyjątku dla uzasadnionej potrzeby, na warunkach i w trybie określonym ustawą” (Konstytucja Republiki Bułgarii 2012, s. 57).

Kwestia ziemi jako przedmiotu obrotu została natomiast wyodrębniona w art. 22, który stanowi: „1. Cudzoziemcy i zagraniczne osoby prawne mogą nabywać prawo własności ziemi na warunkach wynikających z przynależności Bułgarii do Unii Europejskiej lub na mocy umowy międzynarodowej, która została ratyfikowana, ogłoszona i weszła w życie w Republice Bułgarii, jak również drogą ustawowego dziedziczenia. [...] 3. Gospodarkę ziemią określa ustawa” (Konstytucja Republiki Bułgarii 2012, s. 57). Uprzednio, czyli do dnia wejścia w życie traktatu o przystąpieniu Bułgarii do Unii Europejskiej 1 stycznia 2007 r., przepis ten brzmiał następująco: „1. Cudzoziemcy i zagraniczne osoby prawne nie mogą nabywać prawa własności ziemi inaczej niż drogą ustawowego dziedziczenia. W takich wypadkach powinni dokonać przekazania własności. 2. W określonych ustawą warunkach cudzoziemcy i zagraniczne osoby prawne mogą nabywać prawo użytkowania, prawo budowy i inne prawa rzeczowe” (Konstytucja Republiki Bułgarii 2012, s. 57). Wprowadzona zmiana dostosowała więc krajową regulację do unijnego porządku prawnego.

Uwzględniając umiejscowienie regulacji ustroju rolnego w systematyce aktu, uznać należy, iż uzupełnia ona zasady wyrażone w poprzedzających ją przepisach. Bułgarski ustrojodawca sformułował w art. 15 konstytucji gwarancję ochrony środowiska naturalnego, w art. 17 zapewnił ochronę prawa własności i dziedziczenia, natomiast w art. 19 ustanowił zasadę wolności gospodarczej, wyrażającą się w „równych prawnych warunkach dla prowadzenia działalności gospodarczej” (Konstytucja Republiki Bułgarii 2012, s. 56). Ponadto art. 20 konstytucji – bezpośrednio poprzedzający regulację w zakresie ustroju rolnego – jest podstawą do wprowadzania idei zrównoważonego rozwoju, gdyż to „[p]aństwo tworzy warunki dla zrównoważonego rozwoju poszczególnych regionów kraju i wspiera organy terenowe i ich działania poprzez politykę finansową, kredytową oraz inwestycyjną” (Konstytucja Republiki Bułgarii 2012, s. 57).

Do bloku wschodniego należała również Serbia¹⁰, po II wojnie światowej wraz z Bośnią i Hercegowiną, Chorwacją, Czarnogórą, Macedonią oraz Słowenią

¹⁰ Rolnictwo z bogatymi zasobami gruntowymi i sprzyjającym mu klimatem stanowi kluczowy sektor serbskiej gospodarki. Powierzchnia użytków rolnych wynosi 3,44 mln ha, to jest 43% całego terytorium kraju, dominują grunty orne, a także trwałe użytki zielone i uprawy. Niemal połowa spośród ponad 600 tys. gospodarstw rolnych ma mniej niż 2 ha (KE 2019).

współtworząca komunistyczną Jugosławię – federację, której kolejne przekształcenia doprowadziły do powstania nowych „organizmów” państwowych (Wojnicki 2013). Konstytucja Republiki Serbii z dnia 10 listopada 2006 r. została przyjęta w ogólnonarodowym referendum przeprowadzonym w dniach 28–29 października 2006 r., a bodźcem do jej uchwalenia było referendum czarnogórskie z 21 maja 2006 r., którego wynik – zerwanie związku z Serbią – został uznany przez serbskie władze za wiążący (Wojnicki 2013).

W serbskiej ustawie zasadniczej uregulowano kwestie ustroju rolnego wśród przepisów dotyczących systemu gospodarczego. Zgodnie z treścią art. 88 użytkowanie ziemi rolnej i gospodarowanie na niej jest dopuszczalne, jednakże przyjęty sposób realizacji powyższych działań może zostać ograniczony prawem. Określanie warunków zarządzania nieruchomościami rolnymi oraz użytkowania gruntów ma zapobiec powstaniu szkód w środowisku, a także zapewnić ochronę praw i interesów innych osób. Korzystanie i dysponowanie będącymi własnością prywatną gruntami rolnymi, leśnymi i gruntami pod budownictwo miejskie nie podlega ograniczeniom. W kontekście ziemi rolnej istotną rolę odgrywa również art. 85 konstytucji, który stanowi o możliwości nabywania prawa własności nieruchomości przez zagraniczne osoby fizyczne i prawne na podstawie przepisów krajowych bądź prawa międzynarodowego. Formuła powyższych przepisów jest bardzo zbliżona do regulacji bułgarskiej, co pozwala stwierdzić, że władze obu państw prezentują podobny stosunek do kształtowania ustroju rolnego na poziomie konstytucyjnym. Tezę tę potwierdzają pozostałe zasady ustrojowe określające porządek społeczno-gospodarczy Serbii.

Artykuł 86 konstytucji gwarantuje występowanie własności prywatnej, społecznej i publicznej przy jednoczesnym zapewnieniu im jednakowej ochrony prawnej. Co ważne, stosownie do treści art. 58 zapewnia się korzystanie z własności osobistej i innych praw własności nabytych zgodnie z prawem. Prawo własności może zostać zniesione bądź ograniczone jedynie ze względu na wskazany przez prawo interes publiczny i za odszkodowaniem. Przepisy mogą limitować sposoby korzystania z własności. Konstytucyjną gwarancją objęte jest również prawo dziedziczenia, którego – zgodnie z art. 59 – nie można odebrać ani ograniczyć nawet z powodu nierealizowania obowiązków publicznych.

Analizując przepisy bezpośrednio poprzedzające art. 88 serbskiej konstytucji, można zauważyć, że regulacja kwestii rolniczych wpisana jest w zasady systemu gospodarczego opierającego się na gospodarce rynkowej, wolności działalności gospodarczej, niezależności przedsiębiorców oraz równym statusie różnych rodzajów własności. Prowadzenie działalności gospodarczej cieszy się znaczną swobodą, ale może ono podlegać ograniczeniu ze względu na potrzebę ochrony zdrowia ludności, środowiska i dóbr naturalnych, a także bezpieczeństwa kraju. Negatywne skutki działania mechanizmów rynkowych ma łagodzić dialog między pracodawcami

a pracownikami, co jednoznacznie wskazuje na odwołanie się do idei społecznej gospodarki rynkowej.

Istotny – w kontekście regulowania zagadnień rolniczych – jest również fakt, iż serbski ustrojodawca w art. 74 podkreśla potrzebę zabezpieczenia środowiska, które powinno być chronione zarówno przez podmioty publiczne, jak i prywatne; każdy ma bowiem prawo do nieskażonej natury i obowiązek dbania o nią.

5. Konkluzje płynące z analizy wybranych europejskich regulacji ustroju rolnego

Dobór państw europejskich, których konstytucyjne rozwiązania poddano prawno-porównawczej analizie, ma swoje uzasadnienie. Odmiennie warunki geograficzne, gospodarcze, społeczne, historyczne i polityczne przekładają się bowiem na różnorodność formułowania konstytucyjnych przepisów dotyczących kształtowania ustroju rolnego w każdym z krajów. Spektrum konstytucyjnych rozwiązań przyjętych przez norweskiego, szwajcarskiego, włoskiego, portugalskiego, bułgarskiego i serbskiego ustrojodawcę pozwala dostrzec zarówno różnice, jak i podobieństwa regulacji w tym przedmiocie.

Długą tradycję regulowania ustroju rolnego na poziomie konstytucyjnym ma Królestwo Norwegii. Centrum zainteresowania tamtejszego ustawodawcy stanowią kwestie własnościowe – ochrona prawa własności i dziedziczenia, które mają uwzględniać nie tylko potrzeby ludności wiejskiej, lecz także interes państwa, co wpływa na strukturę agrarną wsi.

Z kolei historyczne regulacje Konfederacji Szwajcarskiej pozwalają stwierdzić, że stanowienie gwarancji dla zaspokojenia życiowych potrzeb mieszkańców oraz wspomaganie wybranych – jednocześnie zagrożonych – gałęzi gospodarki może być utrwaloną praktyką. Dostrzeganie faktu, iż rolnictwo jest nieodłącznym elementem krajowej gospodarki, sprawia, że regulowanie kwestii agrarnych wymaga powiązania jej z realizacją polityki strukturalnej. Trzy wartości, jakimi są bezpieczeństwo, jakość życia oraz rozwój, stanowią wytyczne dla szwajcarskich rozwiązań. Kładą one nacisk na dbałość o utrzymanie gruntów w dobrym stanie oraz sprzyjają równomiernemu zasiedleniu kraju. Ponadto konstytucyjnym celem jest tu wspomaganie aktywności badawczej, doradczej, edukacyjnej i inwestycyjnej w zakresie działalności rolniczej. Szwajcarska koncepcja polega na stymulowaniu produkcji w celu zaspokojenia żywnościowych potrzeb mieszkańców. Można więc zauważyć, iż Konfederacja dostrzega korzyści płynące z wielozadaniowego charakteru rolnictwa.

Konstytucyjne regulacje obowiązujące w Republice Portugalskiej mają charakter wielokierunkowy, a sytuację wsi i rolnictwa łączą bezpośrednio z ekonomicznymi, społecznymi i przyrodniczymi warunkami. Przyjęta konstrukcja oręduje koncepcji zrównoważonego rozwoju pomagającej zacierać społeczno-gospodarcze różnice

między miastem a wsią. Skoordynowana polityka ma zapewnić harmonijny rozwój oraz sprawiedliwy podział dóbr, a tym samym zagwarantować ochronę wsi, rolnictwa i jakości życia ludności.

Kwestie solidarnościowe odgrywają istotną rolę również w przepisach Konstytucji Republiki Włoskiej, która wyznacza dwa cele w zakresie kształtowania ustroju rolnego, a mianowicie – racjonalne wykorzystanie gruntów i zadbanie o sprawiedliwe stosunki społeczne. Ingerencja w strukturę własnościową wsi oraz wspomaganie małych i średnich gospodarstw ma służyć realizacji powyższych zadań. Można więc stwierdzić, że zarówno Portugalczycy, jak i Włosi kładą nacisk na produktywność rolnictwa stanowiącego gałąź krajowej gospodarki oraz skupiają się na racjonalnym gospodarowaniu zapewniającym zwiększenie produkcji i efektywności działalności rolniczej. Realizacji tego celu ma sprzyjać modyfikacja struktury agrarnej polegająca na wprowadzeniu zmian do najmniejszych gospodarstw i likwidacji wielkoobszarowych jednostek.

Natomiast bułgarskie przepisy konstytucyjne stanowią gwarancję ochrony ziemi, a jednocześnie eksponują jej funkcję gospodarczą, spełnianą przez użytkowanie jej zgodnie z przeznaczeniem.

Interpretacja serbskich przepisów wymaga zaś pośredniego odwołania do pozostałych konstytucyjnych gwarancji prawa własności, wolności działalności gospodarczej, ochrony środowiska, idei zrównoważonego rozwoju czy koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. Wąski zakres regulacji, ograniczający się w znacznej mierze do kwestii gospodarowania i struktury własnościowej gospodarstw rolnych, uzasadnia usytuowanie kwestii agrarnych w systematyce aktu pośród regulacji ustroju gospodarczego czy zagadnień środowiskowych.

Warto zauważyć, iż konstytucja każdego z wyżej wymienionych krajów uwzględnia kwestie środowiskowe, odnosząc się m.in. do konieczności ochrony zasobów przyrody. Choć ustrojodawcy w różnym zakresie regulują powyższy problem, to potrzeba ochrony środowiska wyrażona na poziomie konstytucyjnym wpływa na interpretację przepisów w przedmiocie kształtowania ustroju rolnego.

Podsumowując, należy stwierdzić, że niektóre kraje nie uwzględniają problematyki ustroju rolnego, inne zaś odnoszą się do tego zagadnienia w bardzo małym stopniu, a tylko sporadycznie spotykana jest rozbudowana konstytucyjna regulacja w tym zakresie (Lichorowicz 2001). W doktrynie dostrzega się zależność polegającą na tym, że im trudniejsza sytuacja krajowego rolnictwa, tym bardziej rozbudowana regulacja konstytucyjna obowiązuje (Lichorowicz 2001). Na podstawie badanych przepisów trudno o tak jednoznaczne stwierdzenie. Niewątpliwie na formułę przepisów w przedmiocie ustroju rolnego wpływają krajowe warunki geograficzne, historyczne i społeczno-ekonomiczne, a także kwestia udziału rolnictwa w szeroko rozumianym życiu społeczno-gospodarczym.

Przeprowadzona analiza pozwoliła zauważyć tak podobieństwa, jak i różnice w sposobie regulowania powyższych zagadnień. Co więcej, pokazała, że niektórzy ustrojodawcy prezentują wieloaspektowe podejście do kwestii agrarnych, świadczące o silnej i bezpośredniej korelacji ustroju rolnego z krajową gospodarką, inni zaś skupiają się na kwestiach własnościowych wymagających odnalezienia pośredniego związku między ustrojem rolnym a szeroko pojętym systemem gospodarczym. Kształtowanie ustroju rolnego na poziomie konstytucyjnym nie jest więc zadaniem łatwym – próżno szukać tu jednego idealnego rozwiązania. Pozostaje dążyć do przyjęcia optymalnych rozwiązań doprecyzowanych następnie przepisami aktów prawnych niższej rangi, przy uwzględnieniu warunków i potrzeb określonego społeczeństwa i państwa.

Bibliografia

- Aleksandrowicz M. (2009). *System prawny Szwajcarii. Historia i współczesność*. Białystok: Temida 2.
- Eurostat (2021). Farm indicators by agricultural area, type of farm, standard output, legal form and NUTS 2 regions. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ef_m_farmleg&lang=en (dostęp: 31.08.2022).
- Eurostat (2010a), Archive: Agricultural census in Bulgaria. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Agricultural_census_in_Bulgaria (dostęp: 7.09.2022).
- Eurostat (2010b), Archive: Agricultural census in Italy. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Agricultural_census_in_Italy (dostęp: 7.09.2022).
- Eurostat (2010c), Archive: Agricultural census in Norway. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Agricultural_census_in_Norway&direction=next&oldid=407596 (dostęp: 5.09.2022).
- Eurostat (2010d), Archive: Agricultural census in Portugal. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Agricultural_census_in_Portugal (dostęp: 7.09.2022).
- Halamska M. (2005). *Rozwój wiejski w Portugalii w latach 1986–2000. Wzór czy przestroga dla Polski?* Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Jamróz L. (2012). Włochy. W: S. Bożyk, M. Grzybowski (red.). *Systemy ustrojowe państw współczesnych* (s. 161–180). Białystok: Temida 2.
- Karp J. (2012). Wstęp. W: L. Garlicki (red.). *Konstytucja Republiki Bułgarii* (s. 7–51). Warszawa: Kancelaria Sejmu.
- KE [Komisja Europejska] (2019). Rolnictwo w krajach objętych procesem rozszerzenia. https://agriculture.ec.europa.eu/international/international-cooperation/enlargement/candidates_pl (dostęp: 9.09.2022).
- Koksanowicz G. (2002). Republika Bułgarii. W: E. Gdulewicz (red.). *Ustroje państw współczesnych 2* (s. 33–64). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

- Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej (2000). W: L. Garlicki (red.). *Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej* (s. 41–111). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Konstytucja Królestwa Norwegii (1996). https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2020/02/Norwegia_pol_2020.pdf (dostęp: 31.07.2022).
- Konstytucja Republiki Bułgarii (2012). W: L. Garlicki (red.). *Konstytucja Republiki Bułgarii* (s. 51–117). Warszawa: Kancelaria Sejmu.
- Konstytucja Republiki Portugalskiej (2000). https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Portugalia_pol_010116.pdf (dostęp: 10.08.2022).
- Konstytucja Republiki Serbii (2018). https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2019/08/Serbia_pol_010118.pdf (dostęp: 16.08.2022).
- Konstytucja Republiki Włoskiej (2004). https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Wlochy_pol_010711.pdf (dostęp: 7.08.2022).
- Konstytucja Związkowa Konfederacji Szwajcarskiej (1970). W: A. Burda, M. Rybicki (red.). *Konstytucje Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Belgii, Szwajcarii. Zbiór tekstów* (s. 225–284). Warszawa–Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lichorowicz A. (2001). Konstytucyjne podstawy kształtowania ustroju rolnego Rzeczypospolitej w świetle artykułu 23 Konstytucji. W: M. Wyrzykowski (red.). *Konstytucyjne podstawy systemu prawa* (s. 105–124). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Lichorowicz A. (2000). *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*. Białystok: Temida 2.
- Łabno A. (2002). *System konstytucyjny Portugalii*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Łabno-Jabłońska A. (1996). *Iberyjska droga do demokracji. Studium prawnokonstytucyjne*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2015). *Review of Agricultural Policies: Switzerland 2015*. Paris: OECD Publishing. DOI:10.1787/9789264168039-en.
- Orłowski W., Skrzydło W. (2010). Ustrój polityczny Republiki Włoskiej. W: W. Skrzydło (red.). *Ustroje państw współczesnych 1* (s. 55–92). Lublin: UMCS.
- Osiński J. (1996). Wstęp. W: L. Garlicki (red.). *Konstytucja Królestwa Norwegii* (s. 3–22). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Piszczek E. (1998). Socjologia wsi w Szwajcarii. W: A. Kaleta, C. Giordano, Y. Preiswerk (red.). *Socjologia wsi w Szwajcarii* (s. 29–42). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Prokop K. (2012). Szwajcaria. W: S. Bożyk, M. Grzybowski (red.). *Systemy ustrojowe państw współczesnych* (s. 215–244). Białystok: Temida 2.
- Vonarb I. (1998). Przemiany tożsamości chłopskiej. W: A. Kaleta, C. Giordano, Y. Preiswerk (red.). *Socjologia wsi w Szwajcarii* (s. 43–53). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Witkowski Z. (2012). Charakterystyka Konstytucji z 27 grudnia 1947 roku oraz podstaw ustroju politycznego nowego Państwa Włoskiego. W: A. Gaca, Z. Witkowski (red.). *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej* (s. 55–74). Toruń: TNOiK „Dom Organizatora”.
- Wojnicki J. (2013). *System konstytucyjny Serbii*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

The Conceptions of the Agricultural System in the Light of Selected Constitutions of European Countries

Abstract: The aim of the article is to present crucial solutions in the field of constitutional structuring of the agricultural system. The comparative analysis of the models of the agricultural system leads to the identification of similarities and differences between six European countries. The study concludes that the socio-economic situation of the country exerts a significant influence over constitutional regulations.

Keywords: agricultural system, constitution, European countries.

Oskar Kowalczyk

Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych. Propozycja oceny wartości układów przestrzennych na podstawie dotychczasowych opracowań*

Streszczenie: Ochrona zabytkowych układów ruralistycznych często ma wymiar wyłącznie deklaracyjny. Od 2. poł. XX w. krajobraz polskiej wsi ulega przekształceniom, które mają niebagatelny wpływ na jej architekturę oraz na zachowanie wartości układów ruralistycznych. Problem stanowi również liczba wiejskich układów objętych ochroną prawną. Przykładów osadnictwa wiejskiego wpisanych do rejestrów zabytków jest ok. 80 (stanowią one 0,001% wszystkich pozycji wpisanych do rejestrów). Piętnastokrotnie więcej chronionych jest układów urbanistycznych (1066 – stan na 01.01.2018), które pod kątem ilościowym przewyższają liczbę miejscowości mających prawa miejskie (944 – stan na 01.01.2020), zatem na 1 miasto przypada 1,15 chronionego układu urbanistycznego, natomiast na 1 miejscowość wiejską (a tych w Polsce jest 52 363) przypada 0,0015 chronionego układu ruralistycznego. Ten stan rzeczy przyczynił się do przyjęcia celu artykułu stanowiącego propozycję metody waloryzacji historycznych układów ruralistycznych i ich dziedzictwa kulturowego. Miałaby ona za zadanie umożliwienie konserwatorom oraz planistom jednoznacznego określenia, które z układów ruralistycznych i zawartych w nich elementów dziedzictwa wymagają zachowania szczególnej ochrony lub odtworzenia. W ramach przeprowadzonych badań przyjęto metodę polegającą na analizie metodologii waloryzacji zabytków, krajobrazu, elementów dziedzictwa kulturowego, układów urbanistycznych i ruralistycznych, której celem było opracowanie kompilacyjnego sposobu waloryzacji. Przygotowany sposób wartościowania sprawdzono na trzech zróżnicowanych układach osadniczych:

Oskar Kowalczyk, Politechnika Łódzka, Interdyscyplinarna Szkoła Doktorska, ul. Żeromskiego 116, 90-543 Łódź, e-mail: oskar.kowalczyk@dokt.p.lodz.pl, ORCID: 0000-0002-5713-1410.

* Podstawą niniejszego artykułu jest praca magisterska autora, pt. „Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w historycznych układach ruralistycznych. Diagnoza stanu istniejącego i możliwości poprawy”, wyróżniona w II edycji konkursu na najlepszą pracę magisterską z zakresu rozwoju obszarów wiejskich z dziedziny nauk społecznych, organizowanego przez IRWiR PAN i EFRWP.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Chochołowa, Cedrów Wielkich oraz Nowosolnej, które szczegółowo zinventaryzowano. W ramach podsumowania zawarto refleksje na temat konieczności wzmocnienia ochrony wiejskich układów osadniczych oraz propozycje uszczegółowienia opracowanej metody waloryzacji układów ruralistycznych.

Słowa kluczowe: ruralistyka, waloryzacja, osadnictwo, dziedzictwo, Cedry Wielkie, Chochołów, Nowosolna.

1. Wprowadzenie

Co najmniej od lat 50. XX w. obserwowany był w Polsce systematyczny wzrost liczby mieszkańców miast. Sytuacja ta trwała do końca XX w., kiedy to rozpoczął się powrót ludności na tereny wiejskie (GUS 2020; Kamiński 2008, s. 246–261). Jednocześnie ok. 93% powierzchni Polski stanowią obszary wiejskie (Niedźwiecka-Filipiak 2013). Znaczący napływ ludności na nie skutkuje przekształcaniem istniejących układów osadniczych. Nowa zabudowa powstaje na ogół bez nawiązań do już istniejącej na danym terenie. Zaledwie 31,7% obszaru Polski zostało dotychczas objętych planami miejscowymi (GUS 2018), zatem pozostały obszar państwa znajduje się poza wpływem przepisów szczególnie regulujących sposób i formy zabudowy. Jednakże same miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego częstokroć sporządzane są w sposób umożliwiający dowolność kształtowania zabudowy.

Historyczne formy zabudowy i sposoby zagospodarowania terenu często nie są współcześnie kontynuowane przez mieszkańców wsi, co zazwyczaj wynika z nowoczesnych technik budowlanych oraz poprawiania standardu mieszkalnictwa, a także pojawiania się w przestrzeni wsi współczesnej zabudowy deweloperskiej powstającej w oderwaniu od otoczenia. Wiejskie historyczne układy osadnicze ulegają znacznym przekształceniom również z powodu braku dostatecznej ochrony, która w Polsce ma często charakter deklaracyjny. W wyniku braku poszanowania architektura oraz układy osadnicze ulegają jeśli nie degradacji, to co najmniej zatarciu (Kowicki 2013, s. 39; Kamiński 2008, s. 246–261).

2. Przegląd literatury – stan badań i analiza istniejących metod waloryzacji

Współcześnie nie ma wielu metod waloryzacji specyficznych dla wiejskich układów osadniczych. Dotychczasowe często odnoszą się do ograniczonego spektrum dziedzictwa wiejskiego, są powiązane z subiektywnymi wrażeniami badacza lub nie odwołują się do ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami ani do innych przepisów

prawa odnoszących się do szeroko pojętego ładu przestrzennego. Dlatego w celu opracowania uniwersalnej metody waloryzacji objęto analizą różnorodne sposoby oceny zarówno poszczególnych elementów składowych wsi, jak i krajobrazu, miast i dziedzictwa kulturowego. Wybrano je ze względu na różnorodne kryteria, takie jak:

- uwzględnienie polskiego prawodawstwa;
- szczegółowość, z jaką odnoszą się do ocenianego zasobu;
- różnorodne podejście do sposobów oceny;
- spojrzenie na kryteria oceny zagranicznych szkół ochrony zabytków (Wielka Brytania).

Uwzględnienie tematyki oceny zasobu wsi pod zróżnicowanym kątem umożliwiło zobiektywizowanie i uszczegółowienie opracowanej metody. Sporządzony sposób waloryzacji układów osadniczych jest efektem kompilacji materiału objętego analizą. Oparcie go na polskim prawodawstwie sprawia zaś, że ma on potencjał do powszechnego zastosowania na obszarze Polski.

Analizy JARK, ZWAK, WAK opracowane przez Janusza Bogdanowskiego² (1989) ukazują holistyczne podejście do waloryzacji krajobrazu – uwzględniają jego wartości przyrodnicze, kulturowe i widokowo-krajobrazowe. Zazwyczaj metody JARK (Jednostek Architektoniczno-Krajobrazowych), ZWAK (Zespołów Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych) i WAK (Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych) występują wspólnie. Ich celem jest delimitacja krajobrazu, która dotyczy rozpoznania fizjonomii danego obszaru i elementów kompozycji, oraz wskazanie kierunku, w jakim należy kształtować konkretną przestrzeń. Skutkiem JARK jest wynikające z ukształtowania oraz pokrycia terenu wyodrębnienie jednostek krajobrazowych w podziale opartym na różnicach pomiędzy poszczególnymi obszarami, które wynikają z ich historii, ukształtowania i pokrycia naturalnego oraz kulturowego terenu. JARK przyczynia się do wydzielenia zróżnicowanych jednostek oraz nadania im oceny, wartościując krajobraz i przyznając mu stopnie ochrony. ZWAK stanowi uszczegółowienie JARK. Dotyczy oceny wartości wnętrz ulicznych i placów, a analizie podlegają tu m.in. działki, ulice czy aleje. W metodzie tej wyodrębniane są wnętrza umowne, główne i podporządkowane. Każde z nich powinno podlegać rozpoznaniu ze względu na formę, strukturę, stylowość i ekspozycję. Na tym etapie wnętrza umowne podlegają waloryzacji oraz wskazuje się wytyczne obejmujące zasady ich kształtowania. Z kolei WAK doprecyzowuje metodę ZWAK. Dotyczy ona oceny krajobrazu z punktu widokowego, z perspektywy

² Janusz Bogdanowski (1929–2003), architekt, architekt krajobrazu oraz urbanista, ukończył Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, w 1978 r. mianowany na profesora. Dyrektor Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej (1992–1995). Pełnił m.in. funkcję przewodniczącego Komisji Urbanistyki i Architektury PAN. Jego ważniejsze publikacje to *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu* (1976) i *Architektura krajobrazu* (1981).

człowieka. Umożliwia przypisanie wartości konkretnym elementom krajobrazu, takim jak ściany, sklepienia, podłogi oraz elementy wolnostojące. Wskazuje również kierunki kształtowania danego obszaru. Zaletą niniejszej metodologii jest jej poziom szczegółowości oraz podejście holistyczne, a problematyczny może wydawać się subiektywizm wynikający z osobistego postrzegania przestrzeni i jej malowniczości.

Metoda wyróżników wsi autorstwa Ireny Niedźwieckiej-Filipiak³ (2009) wyróżnia się holistycznym podejściem do oceny wartości układów osadniczych. Skupia się na zagospodarowaniu osad, parcelacji, formach zagród, ornamentyce zabudowy oraz kształtach dachów. Obejmuje zarówno analizę historycznych, jak i współczesnych obiektów. Autorka, tworząc swoją metodę, przygotowała szczegółowy opis analiz, które należy przeprowadzić, by ocenić dany aspekt układu. Ponadto metoda ta uwzględnia stan techniczny obiektów, niemniej jednak według art. 6 ustawy o ochronie zabytków powinny być one chronione „bez względu na stan zachowania”. Analizy służące wartościowaniu zabytków obejmują również szczegółową ocenę detali, kolorystyki, materiałów wykończeniowych, nawet jeśli elementy te nie mają cech historycznych.

Waloryzacja zabytkowego zasobu wsi to metoda Agnieszki Sałygi-Rzońcy⁴ i Marii Burian⁵ (2008) w klarowny sposób przedstawiająca wszystkie części składowe analizy. Uwzględnia ona dzieje danej osady, a także poszczególne elementy układu osadniczego – organizację zabudowy, tj. położenie zagród, usytuowanie względem drogi, wzajemne relacje poszczególnych budynków. Poza tym obejmuje tzw. obiekty charakterystyczne – elementy nieodłączne dla osad, umocowane w ich historii – czyli kościoły, dwory, pałace i obiekty administracji.

Metoda waloryzacji, której autorem jest Michał Witwicki⁶ (2007), została w miarę możliwości przygotowana w powiązaniu z obowiązującym prawem. Jest ona też stosowana w Polsce w odniesieniu do oceny zabytków, co świadczy o jej praktycznym wymiarze. Metoda ta uwzględnia wartość historyczną, artystyczną i naukową obiektu, co według ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami stanowi o jego zabytkowości. Wysoka ocena zabytku w powyższych aspektach może

³ Irena Niedźwiecka-Filipiak, architekt, architekt krajobrazu, profesor nadzwyczajna na Uniwersytecie Przyrodniczym we Wrocławiu. Prezes Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu.

⁴ Agnieszka Sałyga-Rzońca, architekt krajobrazu Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Opolu.

⁵ Maria Burian, architekt, kierownik Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Opolu (2006–2015).

⁶ Michał Witwicki (1921–2007), architekt, urbanista, konserwator zabytków. Członek Międzyresortowej Komisji ds. Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich (1982–1993). Ekspert Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków.

wpływać na jego wpis do rejestru zabytków, dlatego metoda Witwickiego wydaje się wartościowa w kontekście opracowania kompilacyjnej metody waloryzacji.

Ocena wartości zabytkowej zespołów miejskich przygotowana przez Krzysztofa Pawłowskiego⁷ i Michała Witwickiego (1968) to metoda, która z racji podobieństwa niektórych elementów układów urbanistycznych i ruralistycznych może być wartościową inspiracją dla opracowania metody oceny układów wiejskich. Bierze ona pod uwagę wartościowanie układu zabudowy, siatki dróg, a także ważniejszych budowli. Autorzy tej metody zwracają szczególną uwagę na to, czy odnośny układ jest reprezentatywny w stosunku do danego okresu oraz stylu, czy też jest unikatowy.

Oksfordzka ocena charakteru krajobrazu⁸ (Rada Miejska Oksfordu 2009) jest metodą o charakterze subiektywnym, niemniej wiąże subiektywną ocenę ze szczegółowym, opisowym jej uzasadnieniem i oceną liczbową. Skutkuje to przejrzystością kryteriów, jakimi kierował się oceniający. Odnosi się ona do brytyjskich uwarunkowań prawnych, lecz ze względu na analogiczne cechy świadczące o zabytkowości obiektów, którymi kierowali się ustawodawcy w Polsce i Wielkiej Brytanii, należy uznać ją za możliwą do zastosowania w Polsce. Ciekawymi aspektami tej metody są: ocena wartości społecznej (czy dany obiekt jest ważny dla społeczności lokalnej), ocena poszczególnych obiektów przez pryzmat obcowania z nimi o różnych porach dnia i w zależności od warunków pogodowych, a także ich ocena organoleptyczna. Szczególną kategorią jest zwłaszcza ocena pod kątem społecznym, gdyż uwzględnia wartość danego obiektu dla społeczeństwa lokalnego. Wartościowe w niniejszej metodzie oceny krajobrazu są pytania pomocnicze pozwalające skuteczniej i dokładniej ocenić dany obiekt.

Istotnym elementem w procesach badawczych krajobrazu wsi jest model **biografia – struktura – wizerunek** wypracowany przez Elżbietę Raszeję⁹ (2016, s. 47–60; 2013, s. 181–195), który stanowi cenne holistyczne podejście do analizy krajobrazu wiejskiego. Model ten wskazuje schemat postępowania pozwalający na

⁷ Krzysztof Pawłowski, polski architekt, urbanista, profesor zwyczajny nauk technicznych, generalny konserwator zabytków (1999), długoletni dyrektor Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej.

⁸ Oksfordzka ocena charakteru krajobrazu (*The Oxford Character Assessment Toolkit*) została wypracowana przez Radę Miejską Oksfordu, trzy fundacje: Oxford Preservation Trust (założoną w 1927 r., której celem jest ochrona krajobrazu miejskiego), Oxford Civic Society (zajmującą się planowaniem przestrzennym oraz zabytkami), English Heritage Trust (opiekującą się ok. 400 obiektami zabytkowymi), a także stowarzyszenie Oxfordshire Architectural and Historical Society (założone w 1839 r., zajmujące się edukacją w dziedzinie architektury).

⁹ Elżbieta Raszeja, architekt, profesor Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu. W pracy badawczej skupia się na planowaniu przestrzennym i projektowaniu obszarów wiejskich oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu.

zidentyfikowanie i interpretację krajobrazu przestrzeni wsi. Obejmuje on spojrzenie na wieś przez pryzmat jej biografii, struktury i wizerunku. W tym kontekście biografia to dzieje danego obszaru, struktura odwołuje się zaś do charakterystyki układu osadniczego, mozaiki siedlisk, podziałów pól, a wizerunek obejmuje elementy kompozycji i malowniczość krajobrazu. Niniejszy model może okazać się wartościowy z punktu widzenia charakterystyki zasobu wsi, w tym dziedzictwa kulturowego.

Analizowane metody waloryzacji związane z architekturą nie podejmowały tematyki podziałów pól na zagony, a te związane z układami przestrzennymi często uwzględniały kwestie oderwane od materialnego zasobu dziedzictwa kulturowego przestrzeni wsi. Szczególnie cennym z analizowanych sposobów oceny wartości była metoda Sałygi-Rzońcy i Burian, ze względu na wysoki stopień szczegółowości oraz szerokie przetestowanie jej w praktyce przez autorki. Model Raszei wykazywał przydatność w zakresie charakterystyki zasobu krajobrazu, natomiast waloryzacja stosowana przez Witwickiego była szczególnie cenna z uwagi na odniesienie się do polskich uwarunkowań prawnych i faktyczne jej wykorzystywanie w środowisku konserwatorskim. Innymi elementami wartymi wdrożenia do kompilacyjnej metody były oceny punktowe, powszechne w wielu metodach, oraz opisowe uzasadnienia punktacji danych elementów zaczerpnięte z metody oksfordzkiej. W wyniku analizy uznano, że poszczególne elementy zasobu wsi przy ocenie powinny mieć przypisane wagi, gdyż część z nich jest istotniejsza dla układów osadniczych. Tym samym w proponowanej kompilacyjnej metodzie przyznano wyższe wagi punktowe np. układom pól, zagród i typowi morfogenetycznemu, a niższe małej architekturze i zieleni.

3. Metodologia

Celem niniejszego artykułu jest próba opracowania narzędzia umożliwiającego sprawdzenie wartości układów osadniczych, które ułatwiłoby podejmowanie decyzji o objęciu ich ochroną przez konserwatorów zabytków i planistów, a także zwrócenie uwagi na problem ochrony wiejskich układów osadniczych. Te ostatnie bowiem często bez odpowiednio wczesnego sprawdzenia ich wartości i prawnego zabezpieczenia przed degradacją ulegają zatarciu. Dodatkowym celem jest także sprawdzenie zaproponowanej metody na wybranych przykładach.

Teżą postawioną w kontekście badań jest stwierdzenie, że układy osadnicze wymagają specyficznej metody waloryzacji, która umożliwi precyzyjny i zobiektywizowany pomiar ich wartości, określając tym samym ich mocne i słabe strony oraz wskazując na potrzeby ochrony poszczególnych elementów wsi. Przedmiot badań stanowią metody waloryzacji rozumianej tu jako proces oceny wartości danego

terenu i porównanie poszczególnych obszarów. Waloryzacji można dokonywać według takich kryteriów, jak wartości uniwersalne, przydatność terenu do pełnienia danej funkcji oraz predyspozycji terenu (Solecka 2016, s. 225; Chmielewski 2012). Niniejsza publikacja podejmuje tematykę waloryzacji jako oceny wartości układu przestrzennego pod kątem predyspozycji do objęcia go (lub jego komponentów) ochroną konserwatorską. Koncentruje się na aspekcie informacyjnym, tj. treści, dawności, historyczności, autentyczności, reprezentatywności, unikatowości i odrębności (Myga-Piątek 2012, s. 160). Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych są analizowane z uwzględnieniem kryteriów oceny krajobrazu, zabytków, układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz dziedzictwa kulturowego.

Przygotowując prezentowany artykuł, posłużono się inwentaryzacją terenową badanych obszarów podpartą dokumentacją fotograficzną i rysunkową, która obejmowała elementy struktury przestrzennej, dziedzictwa kulturowego wsi i kompozycji. W badaniach uwzględniono również kwerendy biblioteczne wzbogacone analizą literatury, dokumentów planistycznych związanych z prawem miejscowym oraz materiałów kartograficznych i metod waloryzacji dziedzictwa kulturowego. Podstawę badań stanowiła kwerenda publikacji na temat waloryzacji zabytków oraz krajobrazu i układów przestrzennych, sporządzona w celu rozpoznania dotychczasowego stanu wiedzy i doświadczeń innych badaczy. Ponadto istotnym aspektem badań były wizyty *in situ*, które wraz z kwerendą dotyczącą kartografii umożliwiły inwentaryzację obszarów objętych opracowaniem, stanowiącą podstawę przyjętych ocen i rozpoznanie wartościowych elementów układów przestrzennych. Analiza dokumentów planistycznych pozwoliła na weryfikację wpływu przemian struktury przestrzennej na wartość układów.

4. Wyniki analizy – próba konstrukcji autorskiej metody waloryzacji¹⁰

W rezultacie szczegółowej analizy różnorodnych metod waloryzacji wypracowano autorski, kompilacyjny sposób oceny wartości układów osadniczych. Należy go traktować jako zainicjowanie dyskusji na temat oceny wartości wiejskich, historycznych układów przestrzennych. W efekcie prac przyjęto sposób oceny przykładów osadnictwa przez pryzmat wartości: historycznych, artystycznych, naukowych, w skali miejsca, technicznych, użytkowych oraz społecznych. Podział ten wynika zarówno z ustawowej definicji zabytku, jak i doświadczeń autorów dotychczasowych metod waloryzacji, wskazujących na uwzględnienie szerszego kontekstu podczas

¹⁰ Matryca przedstawiająca kryteria oceny znajduje się w tabeli 2 (s. 60–66), z kolei tabele 3–5 (s. 67–75) ukazują szczegółową ocenę poszczególnych analizowanych układów przestrzennych.

oceny. Każdej wartości przypisano określone cechy, które oceniano w konkretnej skali. Minimalną możliwą do przypisania liczbą punktów było 0 oznaczające brak lub bardzo niski poziom realizacji danego kryterium. Maksymalne punktacje dla cech zawierały się w zakresie od 2 do 4. Każdemu z waloryzowanych elementów przypisano określoną wagę, uznając, że część z nich jest bardziej istotna dla wartości układu (np. zachowanie zagród, wyjątkowość), a część mniej (np. wartość społeczna lub mała architektura). Ponadto każdy element waloryzacji został podparty uzasadnieniem wyboru przyjętej dla niego oceny.

W takim ujęciu w ramach pomiaru wartości historycznej układów ruralistycznych oceną objęto układ przestrzenny wraz z jego następującymi komponentami:

- układem przestrzennym wsi (skala: 0–4; waga: 10) – przy jego ocenie należy się skupić na stopniu utrzymania historycznego kształtu, tkanki, a także zachowania funkcji układu ruralistycznego; znaczny stopień przekształcenia oraz dominująca funkcja mieszkalna zmniejsza punktację w skali;
- układem pól (0–4; 5) – intensywny stopień współczesnej parcelacji niezwiązanej z działalnością rolniczą umniejsza wartość układu; najwyżej powinny być oceniane układy o najmniejszym stopniu przekształcenia podziałów własnościowych;
- rozplanowaniem zabudowy (0–4; 3) – istotne przy ocenie tego elementu jest utrzymanie historycznego rozplanowania zabudowy (relacja w stosunku do drogi, odległość, utrzymanie zabudowy w obrębie historycznych siedlisk);
- rozplanowaniem zagród (0–3; 5) – istotą oceny niniejszego elementu jest ocena liczby form zagród zgodnie z lokalnym historycznym sposobem ich rozplanowania;
- zielenią (0–3; 3) – w ramach oceny tego elementu uwzględnia się utrzymanie ogrodów przydomowych, parków, zieleni historycznej;

a także występowanie historycznych budowli i obiektów:

- budynków (takich jak kościoły, gmachy użyteczności publicznej itp.; 0–2; 3) – uwzględnia się tu nagromadzenie historycznych budowli o funkcjach innych niż rolnicze i mieszkalne, pełniących funkcje publiczne; ich liczba ma wpływ na wzrost oceny;
- małej architektury (0–2; 2) – w tej ocenie bierze się pod uwagę elementy małej architektury, np. płoty, mury, kapliczki; ich liczba wpływa na wzrost oceny;
- infrastruktury technicznej i innych elementów (0–2; 3) – w ramach tej oceny uwzględnia się historyczną infrastrukturę techniczną, np. rowy melioracyjne, tory kolejowe, silosy, obiekty związane z przemysłem mleczarskim; ich liczba wpływa na wzrost oceny.

Z kolei w ramach pomiaru wartości artystycznej oceniono:

- architekturę ludową i regionalną:

- występowanie i nagromadzenie regionalnych form zabudowy (0–4; 3),
- występowanie i nagromadzenie charakterystycznych dla regionu detali architektonicznych (0–3; 3);
- elementy naturalne, zielenią komponowaną (0–2; 3);
- elementy krajobrazu:
 - kompozycję przestrzenną (0–3; 3),
 - ekspozycję układu (0–3; 3).

Podczas analizy wartości naukowej (0–3; 5) rozpatrywano reprezentatywność obiektu dla danej epoki i stylu. W przypadku oceny w skali miejsca (0–3; 10) analizowano układ w kontekście jego niepowtarzalności, wyjątkowości w skali kontynentu, kraju czy regionu. Ocena wartości użytkowej (0–3; 3) układu odzwierciedlała stopień historycznego użytkowania zabudowy, utrzymania funkcji poszczególnych budynków. W ramach analizy wartości społecznej (0–3; 3) oceniono zaś stopień utożsamiania się mieszkańców z odnośnym układem osadniczym. Jeżeli dana historyczna przestrzeń wsi odgrywała istotną rolę w życiu społeczności lokalnych, to tym bardziej winna zostać objęta ochroną. Przy uwzględnieniu tej oceny w badaniach zasadne byłoby zastosowanie ankietyzacji społeczności lokalnej.

Obszary objęte analizą oceniono zgodnie z przyjętymi kryteriami. Zgodnie z nimi w skali liczącej 232 pkt Chochołów uzyskał 167 pkt (72%), Nowosolna – 109 pkt (47%), a Cedry Wielkie – 147 pkt (63%). Sugeruje to najlepszy stan zachowania pierwszej miejscowości spośród objętych analizą i największy walor jej układu ruralistycznego. Ocena Nowosolnej – pomimo jej nietypowego układu – ze względu na zaawansowany stopień degradacji jest najniższa. Cedry Wielkie na tle pozostałych osad uzyskały ocenę przeciętną, a wynika to z powtarzalnego w regionie, aczkolwiek wartego utrzymania, układu ruralistycznego oraz nieznaczących przekształceń zachodzących w zabytkowej tkance osady.

Poniżej zaprezentowano charakterystykę układów ruralistycznych objętych analizą. Zbadanie ich stanu oraz zasobów było niezbędnym elementem do weryfikacji wypracowanej metody.

5. Uzasadnienie wyboru układów ruralistycznych

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami historycznym układem ruralistycznym nazywa się „przestrzenne założenie wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg” (Ustawa 2003).

W celu opracowania jak najbardziej kompletnej, uniwersalnej metody waloryzacji historycznych układów ruralistycznych wybrano trzy możliwie zróżnicowane

Tabela 1. Charakterystyka układów przestrzennych objętych analizą**Table 1.** Characteristics of spatial layouts covered by the analysis

Kryterium wyboru układu	Układ przestrzenny		
	Chochołów	Nowosolna	Cedry Wielkie
Formy ochrony zabytków	obszarowy wpis układu ruralistycznego do rejestru zabytków	brak	ochrona układu ruralistycznego ujęta w planie miejscowym
Polityka przestrzenna	obszar objęty planem miejscowym (od 2012 r.)	fragment objęty planem miejscowym*	obszar objęty planem miejscowym (od 2002 r.)
Okres powstania	XVI–XVII w.	1801 r.	1350 r.
Typ morfogenetyczny	układ leśno-łanowy	układ gwiazdzisty (kolonizacja fryderycjańska)	układ ulicowo-placowy
Stan zachowania	dobry	zły	przeciętny
Region	Podhale	Wzniesienia Łódzkie	Żuławy Gdańskie
Nagromadzenie i zróżnicowanie elementów dziedzictwa kulturowego	znaczące: 186 obiektów wpisanych do rejestru zabytków (m.in. zagrody i chałupy). Mała architektura o charakterze regionalnym (m.in. krzyże, kapliczki, studnie, płoty, a także gmach straży pożarnej, cmentarz oraz młyn ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków – GEZ)	obiekty ujęte w GEZ: 9 domów, 1 cmentarz, młyn, zagroda, dawna sala parafialna; wykreślono z GEZ wyjątkowe w skali ogólnopolskiej rozplanowanie przestrzenne układu osadniczego	26 obiektów ujętych w GEZ (m.in. układ przestrzenny i kościół parafialny pw. Aniołów Stróżów)

* Niewielki fragment obszaru objęty planem miejscowym w czasie przygotowywania opracowania, tj. do 2018 r. Od 2020 r. polityka miasta się jednak zmieniła, do 30 października 2022 r. większość powierzchni układu przestrzennego Nowosolnej została już objęta planami miejscowymi.

Źródło: opracowanie własne.

Source: own study.

układy osadnicze. Ich dobór oparty był na takich kryteriach, jak: formy ochrony, którymi są objęte, polityka przestrzenna samorządów, okres powstania układu, region występowania, nagromadzenie oraz zróżnicowanie elementów dziedzictwa kulturowego i typ morfogenetyczny. Każdy z powyższych elementów powinien w miarę możliwości różnić się od tożsamego elementu w pozostałym układzie. Miało to na celu przetestowanie opracowanej metody – zweryfikowanie, czy posiada wymiar uniwersalny, czy ma ona zastosowanie na różnorodnych przykładach osadnictwa wiejskiego.

6. Badane układy osadnicze

W następnej części tekstu zostaną przedstawione przykłady przeanalizowanych i zinwentaryzowanych układów osadniczych. Opisy badanych wsi obejmą m.in. morfogenezę, architekturę, elementy kompozycyjne, zasoby dziedzictwa – części składowe, których charakterystyka jest niezbędna w celu przeprowadzenia waloryzacji układów przestrzennych.

6.1. Chochołów¹¹

Położenie i zarys dziejów

Chochołów stanowi jedyną w niniejszym opracowaniu osadę posiadającą wpisany do rejestru zabytków układ ruralistyczny¹² oraz znaczną liczbę obiektów zabytkowych (186)¹³, z tego powodu należy ją uznać za wybitny przykład zachowania osadnictwa zarówno w skali Małopolski, jak i całego kraju.

Osada ta położona jest na Podhalu, w gminie Czarny Dunajec, w dolinie rzeki o tej samej nazwie. Za początek założenia wsi uznaje się rok 1592, co związane jest z nadaniem przez króla Zygmunta III Wazę soltystwa Bartłomiejowi Klusce Chochołowskiemu (Kiryk [red.] 1997, s. 70). Niemniej jednak niektóre źródła upatrują początki Chochołowa już w pierwszym pozwoleniu na założenie w tym miejscu osady wydanym przez króla Zygmunta I Starego dla starosty nowotarskiego Jana Jordana w 1505 r. (Eljasz-Radzikowski 1904, s. 25–26).

Układ osadniczy

Niektóre źródła sugerują jakoby Chochołów stanowił układ wsi ulicowej (Dyba 2014; Wrześniewska, Wrześniewski 2012, s. 49, 51), inne zaś uznają miejscowość za łańcuchówkę (Szulc 1995). Za drugim z układów przemawia położenie wzdłuż doliny rzecznej, a także podział pól na łąny zakończone lasami. Przywodzi to na myśl leśno-łanowy charakter osadnictwa na tym terenie, co było normalnym zjawiskiem w rejonach

¹¹ Zob też. tabelę 3 przedstawiającą waloryzację Chochołowa.

¹² Chochołów wpisano do rejestru zabytków w następujący sposób: „Wieś jako rezerwat urbanistyczny i architektoniczny, A-268 z 25.10.1965 [A701/M]” (WUOZ w Krakowie 2018), co ze współczesnego punktu widzenia stanowi nieścisłość, gdyż miejscowość nie charakteryzuje się cechami miejskimi, stanowi ona układ ruralistyczny. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury wyróżnia w art. 5 zarówno „założenia urbanistyczne miast i osiedli”, jak i „typowe układy zabudowy osiedli wiejskich”, jednak ich nie definiuje (Ustawa 1962).

¹³ Jest to więcej niż w pobliskim Zakopanem. W całym województwie małopolskim Chochołów to druga po Krakowie miejscowość pod względem liczby obiektów rejestrowych.

Fotografia 1. Układ osadniczy wsi Chochołów – zabytkowe chałupy

Photo 1. The settlement layout of the Chochołów – historic cottages

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

górzystych, takich jak pasmo Karpat. Łącuchówkę sugeruje również zwarty charakter zabudowy wraz z prostopadłymi do drogi zagonami (Szulc 1995, s. 84).

Architektura

Chochołów wyróżnia architektura podhalańska. Reprezentowana jest m.in. przez 186 obiektów wpisanych do rejestru zabytków, a także elementy ujęte w gminnej ewidencji zabytków. Budowle te powstawały przeważnie w XVIII i XIX w. Głównym ich materiałem budulcowym było drewno sosnowe i jodłowe. Lokalna zabudowa odznacza się konstrukcją wieńcową oraz ścianami wykonanymi z płazów (Skowrońska 2014, s. 63, 64, 83). Wśród węglów budynków można wyróżnić przede wszystkim wiązania na zamki i na czopy, niemniej spotykane są także wiązania na ukos i obłap (Matlakowski 1892, s. 25). Dla Chochołowa, jak i generalnie dla Podhala, charakterystyczne są dachy o nachyleniu połąci 41–45°, a także niewielkie okna i drzwi mające na celu zatrzymanie ciepła (Haratyk 2014, s. 246). Domy chochołowskie odznaczają się też licznymi zdobieniami. Wśród ornamentów występujących w lokalnej architekturze należy wyróżnić sosręby,

Rysunek 1. Fragment centrum Chochołowa (1850 r.)

Figure 1. Part of the center of Chochołów (1850)

Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/0/13.1/2223.
Source: National Archives in Kraków, Galician Cadastre, ref. 29/280/0/13.1/2223.

pazdury (Skowrońska 2014, s. 50), a także „słońca” zdobiące szczyty budynków. Bogatą ornamentyką odznacza się również mała architektura. Wyróżniające się obiekty zabytkowe, stanowiące cenne dziedzictwo miejscowości, to m.in.:

- kościół pw. św. Jacka wybudowany w latach 1853–1866 – trójnawowa, neogotycka bazylika zbudowana na planie krzyża, wykonana z wapieni i piaskowca, zaprojektowana przez Feliksa Księgarskiego, posiada dzwonnice o wysokości 47 m (Skowrońska 2011);
- chałupa Jana Bafii z 1798 r. – najstarszy budynek w Chochołowie, zaadaptowany na potrzeby Muzeum Powstania Chochołowskiego;
- figura św. Jana Nepomucena z 1863 r.;
- drewniana mała architektura – kapliczki na ścianach budynków, liczne wolnostojące krzyże i figury, płoty, studnie o stylistyce typowo podhalańskiej;
- nagrobki z XIX w. oraz mogiła rozstrzelanych w 1939 r. przez Niemców członków dywersji pozafrontowej, a także partyzantów będących ofiarami oblawy Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) w 1946 r. (Golik 2009, s. 4);
- młyn wodny.

Rysunek 2. Fragment centrum Chochotowa (2022)

Figure 2. Part of the center of Chochotów (2022)

Źródło: mapy.geoportal.gov.pl (dostęp: 01.04.2022).

Source: mapy.geoportal.gov.pl (access: 01.04.2022).

Fotografia 2. Chałupa Jana Bafii z 1798 r.

Photo 2. The house of Jan Bafia from 1798

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

Miejscowości tej nie tworzy wyłącznie zabudowa historyczna. Układ osadniczy jest rozwijany na bazie architektury wernakularnej, ściśle nawiązującej do tożsamości, kontekstu i tradycji, spójnej z zabytkowymi budynkami.

Zagrody

Zabudowa w Chochołowie usytuowana jest szczytowo do drogi. Szczyty te posiadają zazwyczaj dwa okna. Fronty budynków skierowane są na południe, co miało na celu korzystniejsze doświetlenie domostw (Baniowska-Kopacz 2014, s. 88). Zabudowa gospodarcza, m.in. ze względu na wydłużone i wąskie działki oraz silne wiatry, była usytuowana od strony zachodniej względem chałup. Z uwagi na trudność innego zagospodarowania działki – polegającej na potrzebie zapewnienia dostępu do jezdni położonym prostopadle do niej domostwom – gospodarstwa usytuowane po wschodniej stronie drogi miały zabudowania gospodarcze w części wschodniej (Jostowa 1961, s. 138–142).

Elementy kompozycji

Wśród elementów kompozycyjnych w miejscowości można wyróżnić przede wszystkim dominantę wysokościowo-znaczeniową, którą stanowi kościół pw. św. Jacka. Gęsto rozmieszczone elewacje budynków formują płaszczyzny prowadzące wzdłuż drogi oraz wnętrza układu przestrzennego, tworząc perspektywę kulisową i stanowiąc charakterystyczny element kompozycji. Ponadto w miejscowości wyróżnia się otwarcia krajobrazowe na okoliczne wzgórza i Tatry, a także otwarcie architektoniczne z dominantą, które ukierunkowane jest na kościół pw. św. Jacka.

Polityka przestrzenna

Polityka przestrzenna gminy Czarny Dunajec wobec Chochołowa wyrażona jest w planie miejscowym obowiązującym od 2020 r. (Uchwała 2020), poprzedni plan na tym terenie funkcjonował od 2012 r. O ile wobec obszaru wpisanego do rejestru zabytków stanowiącego fragment układu przestrzennego przepisy skupiają się na nawiązywaniu nowej architektury do zasobu dziedzictwa, o tyle nieprecyzyjne wyznaczenie obszaru rejestrowego przyczynia się do tego, że w bezpośrednim sąsiedztwie dziewiętnastowiecznych chałup powstają przeskalowane względem nich domy o nietradycyjnych materiałach wykończeniowych (tynk, blacha). Jednym z mankamentów planu miejscowego jest również włączenie frontowych zabytkowych budynków w teren drogi publicznej, co stanowi zabieg mogący skutkować koniecznością relokacji zagród w przyszłości. Inny element potencjalnie budzący niepokój to znaczna podaż terenów oferowanych w planie miejscowym pod zabudowę mieszkaniową, obejmująca połacie pól i zbocza – w przyszłości mogąca skutkować negatywnym przeobrażaniem krajobrazu miejscowości. Działania planistyczne podejmowane przez gminę, choć wskazujące na ochronę zabytkowego zasobu, wydają się częściowo stać w opozycji do działań konserwatorskich. Ponadto stanowią odpowiedź na duże zainteresowanie turystyczne obszarem Podhala, co może odbić się negatywnie na układzie przestrzennym Chochołowa.

6.2. Nowosolna¹⁴

Układu osadniczego Nowosolnej nie objęto żadną z form ochrony zabytków, a zabudowa układu nie jest również kształtowana przez plany miejscowe. W trakcie opracowywania materiału do niniejszego artykułu układ ten był ujęty w gminnej ewidencji zabytków, niemniej jednak został z niej wykreślony, co przede wszystkim wynikało z potrzeby przebudowy centralnego skrzyżowania. Nowosolna stanowi

¹⁴ Zob. też tabelę 4 przedstawiającą waloryzację Nowosolnej.

obszar wewnętrznych suburbiów Łodzi, na którym „rozlewa się” zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna.

Położenie i zarys dziejów

Osada jest położona w województwie łódzkim, w granicach administracyjnych miasta Łodzi, na obszarze Delegatury Urzędu Miasta Łódź-Widzew i obejmuje osiedle Nowosolna. Założono ją w ramach kolonizacji fryderycjańskiej (Paturalska-Nowak, Jaszczyńska 2016, s. 58), którą Fryderyk II Wielki zapoczątkował na ziemiach polskich włączonych w granice Prus, a następnie kontynuował Fryderyk Wilhelm III Pruski, obejmując kolonizacją obszar dzisiejszej Łodzi (Filgus 2017, s. 200). Do lokacji osady doszło w 1801 r., kiedy to nadano jej nazwę Neu-Sulzfeld (Koter 2012). Przed lokacją usunięto istniejącą w tej lokalizacji wieś Wiączyń Polny i nie nawiązując do pierwotnej osady, wyznaczono nową na tzw. surowym korzeniu (Filgus 2017, s. 200–203). Zasadźcą osady był Bernhard Zimmermann (Woźniak 2015, s. 109), a pierwsi mieszkańcy pochodzili z Wirtembergii z osady Sulzfeld, od której nowy układ osadniczy wziął swoją nazwę (Kokotkiewicz, Spodenkiewicz, Spodenkiewicz 1984/1985, s. 9–11, 16–20, 26). W 1818 r. w miejscowości osiedlili się bracia morawscy, którzy w 2. poł. XIX w. utworzyli salę modlitw istniejącą obecnie przy ul. Grabińskiej (Szczepankiewicz-Battek 2017, s. 173). W 1846 r. powstał zbor ewangelicki, który po 1945 r. przekształcono w parafię katolicką pw. św. Andrzeja Boboli. Zbór w 2008 r. został przeniesiony do Skansenu Łódzkiej Architektury Drewnianej (Szygendowska 2012, s. 5–7).

Układ osadniczy

Układ osadniczy Nowosolnej jest unikatowy w skali ogólnokrajowej (w Polsce podobne układy znajdują się jedynie w miejscowościach Pokój oraz Kup). Stanowi on gwiazdę, w której centrum zbiega się osiem dróg siedliskowych, wzdłuż których obustronnie i w takich samych odstępach realizowana była zabudowa. Szachownica pól powstała w wyniku parcelacji na podstawie promieni wytyczonych z centralnego placu. Specyfikę układu podkreślają również rozłogi o formie trapezów. Układ osady prawdopodobnie nawiązuje do niemieckiego Karlsruhe – miasta leżącego w regionie pochodzenia pierwszych mieszkańców Nowosolnej (Kokotkiewicz, Spodenkiewicz, Spodenkiewicz 1984/1985). Pierwotnie centralnym punktem osady miał być plac, na którym planowano wybudować kościół wraz z cmentarzem. Środek miejscowości miały okalać parcele przeznaczone na funkcje społeczne oraz kulturalne, a działki w sąsiedztwie skrzyżowań być przeznaczone dla rzemieślników oraz instytucji (Filgus 2017, s. 201–203; Badziak, Chylak, Łapa 2014,

Rysunek 3. Mapa Gminy Nowosolna (1915), arkusz: XXIV-6-G Gruppe, skala 1:25 000

Figure 3. Map of the Nowosolna municipality (1915), sheet: XXIV-6-G Gruppe, scale 1:25 000

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. 39/609/0/-/2978.

Source: The State Archive in Łódź, ref. no. 39/609/0/-/2978.

s. 83, 312–313, 317, 419–420). Skala rozwoju Nowosolnej sprawiła, że zabudowa zaczęła pojawiać się nieplanowo, z czasem zaburzając historyczny układ osadniczy. Rozmiar tego zjawiska był największy po II wojnie światowej z powodu wymiany tkanki społecznej i napływu nowych mieszkańców (Kokotkiewicz, Spodenkiewicz, Spodenkiewicz 1984/1985, s. 58–60).

Architektura

Zabudowa historycznej osady została niemal całkowicie rozebrana, co w dużej mierze wynikało ze zmiany struktury narodowościowej na tym terenie, w szczególności po II wojnie światowej. Historyczne formy budynków w tym rejonie

Rysunek 4. Promienisty układ przestrzenny Nowosolnej

Figure 4. Radial spatial arrangement of Nowosolna

Źródło: mapy.geoportal.gov.pl (dostęp: 01.08.2022).

Source: mapy.geoportal.gov.pl (access: 01.08.2022).

prawdopodobnie najlepiej odzwierciedlają nieliczne przykłady zabudowań ujętych w gminnej ewidencji zabytków miasta Łodzi. Początkowo w Nowosolnej dachy pokrywano słomą, a ściany wykonywano za pomocą konstrukcji ryglowej, mimo dobrej wówczas dostępności drewna – możliwe, że było to spowodowane tradycjami budowlanymi panującymi w regionach, z których pochodzili osadnicy (Woźniak 2015, s. 110). Współcześnie zachowaną zabudowę stanowią drewniane oraz murowane budynki usytuowane równolegle i kalenicowo w relacji do drogi, od której są oddalone od 2 do 5 m. Ich elewacje są symetryczne, posiadają centralnie usytuowane drzwi lub dwoje drzwi na dwóch skrajnych krańcach elewacji. Są to obiekty jednokondygnacyjne z dachem o nachyleniu ok. 10–15° lub z poddaszem usytuowanym w dwuspadowym dachu o nachyleniu ok. 45° (Bochenek, Było, Kopec 2016, s. 18–26).

Zagrody i siedliska

Siedliska zakładane były naprzeciwko siebie względem dróg. Przybierały formę prostokątną, a wraz ze wzrastającą odległością od środka osady sytuowane były w zmniejszających się odstępach, co miało na celu utrzymanie podziałów pól o takiej

samej powierzchni. Zabudowa mieszkaniowa stanowiła budynek frontowy stojący równolegle do drogi. Stodoła była lokalizowana w głębi podwórza mieszkalnego, natomiast pozostałe zabudowania gospodarcze budowano prostopadle. Zazwyczaj podwórze okalano zabudową z trzech stron, najczęściej stroną wolną od zabudowy była strona południowa, gdzie zakładano sady. Ponadto przestrzeń pomiędzy domem a ulicą wypełniały ogródki. Inny typ stanowiły siedliska usytuowane przy rynku. Były one parcelami rzemieślników i składały się na nie dom oraz ewentualnie dodatkowe budynki gospodarcze. Ze względu na swój docelowy charakter nie obejmowały zaś stodoł oraz sadów (Filgus 2017, s. 201–203). W kontekście całego układu osadniczego Nowosolnej zachowało się wiele podziałów własnościowych, w tym granice niektórych siedlisk. Natomiast zabudowa została niemal całkowicie wymieniona na zabudowę współczesną (Bochenek, Było, Kopec 2016, s. 4).

Elementy kompozycji

Najważniejszymi elementami kompozycyjnymi osady są drogi przecinające się w centralnym punkcie i stanowiące tym samym osie kompozycyjne. W granicach Nowosolnej wyróżnia się również szpalery drzew, a także aleje. Ponadto funkcjonują dwie dominanty – jedna gabarytowa, którą stanowi współczesny budynek szkoły, a druga wysokościowo-znaczeniowa będąca budynkiem kościoła. Nie jest ona jednak mocno wyeksponowana w przestrzeni. Istotnym elementem układu jest wnętrze urbanistyczne tworzące się w miejscu skrzyżowania dróg. Układ nie tworzy wyraźnej sylwety – przesłonięty jest drzewami. Istotnym walorem układu osadniczego są liczne otwarcia krajobrazowe na grunty rolne.

Polityka przestrzenna

W okresie przeprowadzania analiz układu przestrzennego Nowosolnej nie była ona objęta planami miejscowymi z wyjątkiem jednego z lasów na jej terenie. Plany miejscowe zaczęły obejmować większe części układu przestrzennego od 2020 r. Według stanu na 30 października 2021 r. uwzględniają one większość powierzchni obszaru, wyznaczając zabudowę w sąsiedztwie terenów dotychczas zainwestowanych, ograniczając jej ekspansję w obrębie pól uprawnych. Ponadto plany miejscowe obejmują ochroną nieliczny zasób zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków i umożliwiają realizację placu w centralnej części obszaru, w miejscu jego historycznego występowania (Uchwała 2021). Wieloletni brak polityki planistycznej oraz intensywne suburbanizacja miasta Łodzi, wpłynęły znacząco na stan układu przestrzennego. Z punktu widzenia ochrony układu przestrzennego działania podejmowane przez urząd miasta wydają się racjonalne, lecz spóźnione.

6.3. Cedry Wielkie¹⁵

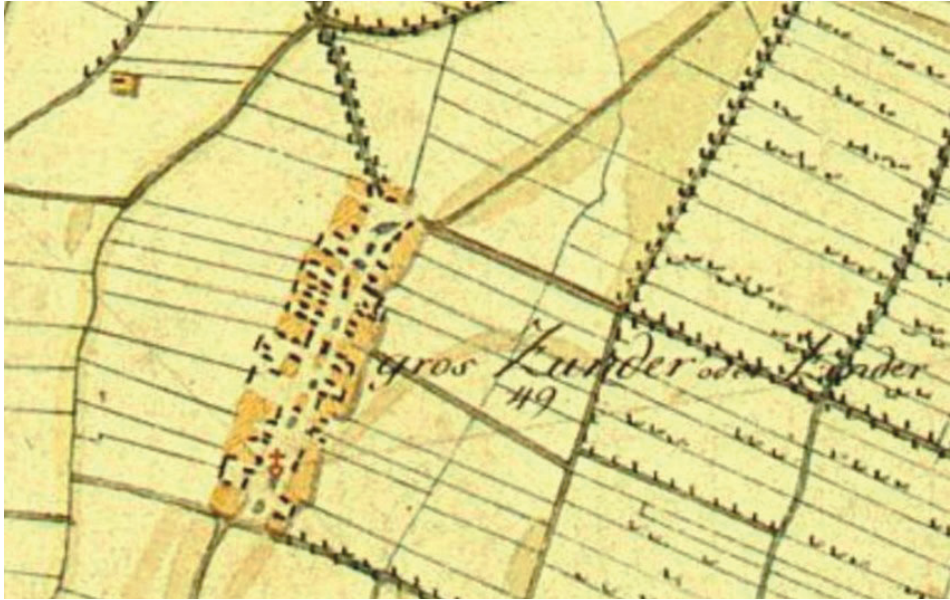
Położenie i zarys dziejów

Cedry Wielkie są miejscowością położoną w województwie pomorskim, powiecie gdańskim. Mieści się w niej siedziba urzędu gminy. Miejscowość położona jest na Żuławach Wiślanych w rejonie Żuław Gdańskich. Osadnictwo w Cedrach Wielkich zaistniało dzięki Krzyżakom, którzy kolonizowali Żuławy w latach 1308–1400 (Woźniak 2009, s. 22). Wiadomo, że osadnictwo na terenie miejscowości istniało już w 1310 r. (Domino 2016, s. 54), natomiast w 1350 r. doszło do pierwszej lokacji osady na prawie chełmińskim, którą nazwano Große Zünder lub Große Czynger (Jantzen 1929, s. 101). Lokacja ta nastąpiła na gruntach uprzednio istniejącego osadnictwa. Przywilej Cedrom Wielkim nadał wielki mistrz zakonu krzyżackiego Heinrich Dusemer von Arfberg, a ponowił w 1353 r. jego następca Winrich von Kniprode (Sulimierski, Chlebowski, Walewski [red.] 1880, s. 537). Początkowo osada była wsią kmiecią, obejmowała 60 włók, a kościół w osadzie był katolicki. W czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466) wieś została w znacznym stopniu zniszczona. Pod wpływem reformacji ok. 1530 r. kościół w Cedrach Wielkich stał się luterański (Sulimierski, Chlebowski, Walewski [red.] 1880, s. 537). W 1522 r. król Zygmunt August przeprowadził kolejną lokację wsi (Jantzen 1929, s. 101). Stała się ona osadą kolonijną, zamieszkałą przez Olędrów, sprowadzonych przypuszczalnie po powodziach, które przerwały wały przeciwpowodziowe pod Kiezmarkiem w 1540 i 1543 r. (Koperska-Kośmicka 2012, s. 227). Ponowne zniszczenia osady nastąpiły w wyniku wojen napoleońskich w latach 1807–1812 (Domino 2016, s. 54).

Układ osadniczy

Układ osadniczy jest typowy dla regionu Żuław, czyli ulicowo-placowy. Centralną jego część stanowi podłużne nawsie, w którego centrum usytuowany jest kościół z XIV w. oraz cmentarz. Plac otaczają budynki mieszkalne, głównie z 2. poł. XIX w., oraz zabudowa z 2. poł. XX i z XXI w. (Domino 2016, s. 54). W północnej części nawsia znajdują się stawy – przypuszczalnie w przeszłości umożliwiały one pojenie zwierząt gospodarskich, które na niezabudowanej części placu mogły się paść (Woźniak 2009, s. 24).

¹⁵ Zob. też tabelę 5 ukazującą waloryzację Cedrów Wielkich.

Rysunek 5. Cedry Wielkie w latach 1796–1802

Figure 5. Cedry Wielkie in the years 1796–1802

Źródło: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u.d. Netz Distrikte, sekcja 86, tzw. mapa Schrottera-Engelhardta pochodząca z lat 1796–1802, 1:50 000 (Wilczewski 2015, s. 70).

Source: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u.d. Netz Distrikte, section 86, so-called Schrotter-Engelhardt map, dated 1796–1802, 1:50,000 (Wilczewski 2015, p. 70).

Architektura

Historyczna zabudowa wsi obejmuje obiekty o różnorodnym charakterze. W związku ze zmianami tkanki społecznej miejscowości po II wojnie światowej bywają one zaniedbywane, co wynika z braku poczucia tożsamości nowych użytkowników z budowlami odziedziczonymi po dawnych mieszkańcach Żuław (Dorobek, Opitz, Goliński 2016). Charakterystyczną zabudową tak dla osady, jak i regionu są domy drewniane lub ryglowe z facjatą zawartą w połąci dachowej. Są to budynki o symetrycznej fasadzie, posiadają dwie kondygnacje, w tym jedną stanowiącą poddasze. Dachy są usytuowane kalenicowo w stosunku do drogi, z wyjątkiem facjaty skierowanej do niej szczytem. Facjaty pełniły zarówno funkcje magazynowe, jak i mieszkalne (Kwiatkowska 2009, s. 21). Inny typ zabudowy stanowią domy murowane pochodzące z 2. poł. XIX w. (Kwiatkowska 2009, s. 21). W Cedrach Wielkich zwykle były one pokryte żółtą cegłą licową i wyposażone w centralne ryzality, a także – podobnie jak domy z facjatą – mają symetryczne

Rysunek 6. Układ przestrzenny Cedrów Wielkich (2022)

Figure 6. Spatial arrangement of Cedry Wielkie (2022)

Źródło: mapy.geoportal.gov.pl (dostęp: 01.08.2022).

Source: mapy.geoportal.gov.pl (access: 01.08.2022).

elewacje, dachy kalenicowo usytuowane w stosunku do drogi oraz dwie kondygnacje. Pod względem historycznym w Cedrach Wielkich istniały domy podcieniowe, o konstrukcji ryglowej. Wiadomo, że ostatni z nich przetrwał co najmniej do 1924 r., a jako ruina przypuszczalnie istniał do lat 80. XX w. (Lipińska 2011, s. 79). Do szczególnych elementów dziedzictwa wsi należą przede wszystkim takie obiekty, jak wpisany do rejestru zabytków gotycki kościół pw. Aniołów Stróżów z XIV w. – murowany, posiadający wieżę o drewnianej izbicy i ośmiopółciowym hełmie oraz cmentarz przykościelny z przełomu XIX i XX w., cztery domy drewniane z facjatami (ujęte w gminnej ewidencji zabytków), 24 budowle (głównie

Fotografia 3. Historyczna zabudowa ryglowa w Cedrach Wielkich

Photo 3. Historic half-timbered building in Cedry Wielkie

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

domy i budynki gospodarskie uwzględnione w gminnej ewidencji zabytków), a także rowy melioracyjne – kanał śledziowy i kanał piaskowy, trafostacja (ujęta w gminnej ewidencji zabytków), nasypy i mostki pozostałe po linii kolejowej Cedry Wielkie–Pszczółki z 1888 r.

Zagrody i siedliska

Wieś posiada dobrze utrzymane niwowe rozłogi oraz regularne siedliska. Historyczne granice osady z okresów poszczególnych lokacji zostały wyraźnie zachowane. Zagrody osady mają kwadratowe lub prostokątne układy rozplanowania. Zabudowa mieszkaniowa sytuowana jest we frontowej części działki, a budynki gospodarsze prostopadle wzdłuż granic działki oraz równoległe do frontowego budynku w tyle siedliska. Układ Cedrów Wielkich powoli ulega zacieraniu poprzez pojawiającą się współczesną zabudowę, szczególnie w obrębie nawsia, a także ogrodzenia, np. te okalające stawy.

Fotografia 4. Gotycki kościół pw. Aniołów Stróżów z XIV w., Cedry Wielkie

Photo 4. The gothic church of Guardian Angels from the 14th century, Cedry Wielkie

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

Polityka przestrzenna

Cedry Wielkie zostały objęte planem miejscowym w 2002 r. (Uchwała 2002), który wyznacza strefę ochrony konserwatorskiej. Na jej terenie dokument ten

obliguje do działań inwestycyjnych w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Jednocześnie wskazuje również szczegółowo elementy dziedzictwa kulturowego miejscowości. Ponadto ogranicza zabudowę do bezpośredniego sąsiedztwa podłużnego nawsia oraz dwóch stref mieszkaniowych zlokalizowanych od strony północnej i południowej miejscowości. Plan wyklucza również powstawanie budynków na dotychczas niezainwestowanych fragmentach centralnego placu, ograniczając brak jego czytelności wynikający z powstałego na nim zainwestowania. Z punktu widzenia ochrony układu przestrzennego należy wskazać, że działania podejmowane przez gminę wydają się racjonalne oraz skuteczne, jednocześnie – zważywszy na część zabudowań nawsia mających współczesną genezę – mogą wydawać się opóźnione.

7. Dyskusja

Używane powszechnie metody waloryzacji zabytków, dziedzictwa kulturowego, krajobrazu, które objęto analizą, nie są uniwersalne. Nie jest też możliwe, by wyłącznie za pomocą jednej z istniejących metod ocenić kompletnie wartość danego układu osadniczego. Wymagają one usystematyzowania w celu właściwego zmierzenia wartości wiejskich układów przestrzennych. Kompilacyjne zastosowanie dorobku istniejących metod umożliwiłoby bardziej precyzyjną i obiektywną ocenę. Patrząc przez pryzmat przedstawionych przykładów oraz ochrony, którą były objęte, można uznać, że wsie, w których rygor konserwatorski był najwyższy, utrzymały dobrze zachowane elementy swojego dziedzictwa kulturowego. Co więcej, dziedzictwo to, np. w formie realizowanej współcześnie architektury wernakularnej w osadzie Chochołów, jest kontynuowane.

Uwypuklenie konkretnych wartościowych cech poszczególnych układów poprzez szczegółową inwentaryzację, a następnie waloryzację, pozwoliło na dostrzeżenie najcenniejszych zachowanych układów oraz ich elementów, co powinno mieć przełożenie na ich ochronę prawną. Ponadto w celu bardziej precyzyjnej oceny w przyszłości warto posługiwać się wartościami procentowymi, np. przy określaniu stopnia zachowania rozłogów, historycznej zabudowy itd., co pozwoliłoby na maksymalne zobiektywizowanie opinii.

Istotny jest również aspekt społeczny, którego ocena wymaga znacznego pogłębienia, np. w formie ankietyzacji społeczności lokalnych w celu wierniejszego odzwierciedlenia wartości społecznej układów osadniczych, umożliwiając mieszkańcom wskazanie, czy ich wieś posiada dla nich jakieś walory zabytkowe i kulturowe oraz jak ważne są one dla nich.

8. Wnioski

Wypracowaną metodę oceny wartości układów osadniczych należy traktować jako przyczynek do pogłębienia dyskusji na temat badania walorów wsi. Opracowana metodologia w kontekście wybranych układów wiejskich okazała się skuteczna. Zgodnie z pierwotnymi przypuszczeniami autora najwyższą ocenę uzyskał Chochółów, najniższą zaś Nowosolna. Przyjęty sposób waloryzacji potencjalnie stwarza możliwość powszechnego stosowania. W użytej metodzie sprawdziły się również opracowania graficzne niezbędne do przedstawienia kluczowych elementów struktury układów ruralistycznych. W celu szczegółowego poznania obszaru badań niezbędne okazały się też inwentaryzacje terenowe oraz detaliczne analizy map, materiałów planistycznych, programów opieki nad zabytkami, historycznych fotografii, które pozwoliły na wytypowanie kluczowych elementów stanowiących o wartości układów osadniczych.

Metoda okazała się uniwersalna w stosunku do każdego typu układów ruralistycznych objętych opracowaniem, niemniej jednak wymaga ona dalszego dopracowywania i weryfikacji na innych przykładach układów przestrzennych. Sprawdziła się w ocenie układów osadniczych różnorodnych pod kątem pochodzenia morfogenetycznego, okresu powstania, lokalizacji, stanu zachowania, jak również metod ochrony obowiązujących na ich terenie.

W przyszłości praktyczne może być doprecyzowanie analiz poprzez posługiwanie się wartościami procentowymi, np. przy szacowaniu stopnia zachowania historycznej parcelacji czy zabudowy, co umożliwiłoby pogłębienie obiektywności prowadzonych badań. Cenne mogłoby być również przeprowadzenie ankietyzacji lub wywiadów z mieszkańcami danej przestrzeni w celu głębszego rozpoznania wartości społecznej układów osadniczych, a także pogłębienie analiz panoram wsi, co nie zostało uwzględnione ze względu na ograniczony zakres i możliwości podczas przygotowywania opracowania.

Tabela 2. Waloryzacja i kryteria oceny układu przestrzennego
Table 2. Valorisation and evaluation criteria of the spatial layout

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
	Wartość historyczna		
0 – układ o znacznym stopniu przekształcenia, pozbawiony funkcji rolniczej; 1 – znaczne przekształcenie zabudowy i układu, nieznaczna funkcja rolnicza; 2 – dobrze zachowany układ, pojedyncze zachowane budynki, funkcja częściowo rolnicza; 3 – układ wysoce czytelny, znaczny stopień funkcji rolniczej; 4 – układ wybitny, kompletnie zachowany, o dominującej funkcji rolniczej		10	Cecha niezbędna, uzasadniająca celowość niniejszej metody waloryzacji. Jeżeli układ przestrzenny nie wykazywałby cech historycznych, a stanowiłby współczesne rozplanowanie, to dalszy etap oceny pozbawiony byłby zasadności. Historyczność układu przestrzennego powinna być oceniana przez jego autentyczność, stopień zachowania historycznej formy, funkcji oraz tkanki. Stąd też przy ocenie samego układu przestrzennego należałoby zwrócić uwagę na stopień jego przekształcenia oraz zachowanie funkcji rolniczej oraz kształt
Układ przestrzenny			
	Układ przestrzenny i jego elementy		
0 – pola rozparcelowane na działki budowlane, nieczytelne pierwotne podziały; 1 – marginalnie zachowana pierwotna parcelacja, układ zdominowany działkami wyznaczonymi pod zabudowę mieszkaniową lub inną nieliczącą z zabudową zagrodową; 2 – układ pól czytelny z zabudową zagrodową; 3 – układ pól czytelny, nowe podziały częściowo kontynuują pierwotne założenia, parcelacja na cele zabudowy innej niż zagrodowa występująca w stopniu marginalnym; 4 – układ pól kompletnie zachowany, nowe podziały kontynuują pierwotne założenia		5	Układ pól stanowiący nieodzowny element układu przestrzennego powinien mieć genezę związaną z prowadzoną działalnością gospodarczą danej wsi. Parcelacja działek bez poszanowania historycznego układu dewaluje układ przestrzenny wsi
Układ pól			

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
	0 – zabudowa chaotyczna, brak ewidentnych historycznych cech rozplanowania czy linii zabudowy; 1 – pojedyncze elementy posiadające pierwotne cechy rozplanowania, przewaga elementów rozplanowania niezwiązanych z historią układu osadniczego; 2 – układ z częściowo zachowanym położeniem budynków względem dróg, przewaga elementów niezwiązanych z historycznym układem; 3 – większość zachowanego historycznego rozplanowania, nieznaczny udział współczesnych elementów; 4 – zachowane położenie budynków w stosunku do dróg, zachowane linie zabudowy	3	Rozplanowanie zabudowy wpływa na odbiór układu. Ukierunkowanie budynków w stosunku do drogi, tworzenie pierzei oraz schematu organizacyjnego zabudowy stanowi nieodłączny element układu osadniczego
	0 – brak zagród o historycznym lub regionalnym rozplanowaniu; 1 – nieliczne przykłady zagród o historycznym rozplanowaniu; 2 – znaczna część zagród o historycznym rozplanowaniu; 3 – cały lub niemal cały układ ruralistyczny posiada rozplanowanie zagród o historycznym ukształtowaniu lub nawiązujące do niego	3	Osady często posiadają historycznie uwarunkowane obszary zieleni. Zawiera się w tym zarówno występowanie użytkowanych gruntów rolnych, położenie ogrodów, sadów, jak i nasadzenia wzdłuż dróg czy pól chroniące przed warunkami atmosferycznymi
	0 – brak zagród o historycznym lub regionalnym rozplanowaniu; 1 – nieliczne przykłady zagród o historycznym rozplanowaniu; 2 – znaczna część zagród o historycznym rozplanowaniu; 3 – cały lub niemal cały układ ruralistyczny ma rozplanowanie zagród o historycznym ukształtowaniu lub nawiązujące do niego	5	Rozplanowanie zagród ma zwykle uwarunkowany historycznie rodzaj. Stanowi znaczący element układu przestrzennego wsi i ze względu na wymianę zabudowy w osadach jest często jednym z najmniej trwałych elementów układu osadniczego
Układ przestrzenny i jego elementy			
Zieleń			
Rozplanowanie zagród			

Tabela 2 – cd.
 Table 2 – cont.

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Objekty szczególne*	0 – brak obiektów; 1 – fragmenty lub pozostałości obiektów; 2 – kompletnie zachowane obiekty	3	Są to elementy zazwyczaj krystalizujące element danej osady, wyróżniające je na tle innych. Stanowią dominanty znaczeniowe. Tego rodzaju obiekty o cechach historycznych pomimo braku bezpośredniego związku z rolnictwem niejednokrotnie stanowiły nieodłączny element wsi
Mała architektura	0 – brak zachowanej małej architektury; 1 – nieliczne zachowane obiekty: fragmenty ogrodzeń, krzyże, kaplice, nagrobki; 2 – znaczna liczba zachowanych ogrodzeń, cmentarzy, kaplic, krzyży	2	Mała architektura rozumiana jako ogrodzenia, bramy, kaplice czy krzyże stanowi również element układu ruralistycznego, niemniej bywa ona często jednym z mniej trwałych jego elementów i przez to jej wpływ na krajobraz wsi bywa minimalny. Jednakże również powinna podlegać ocenie
Infrastruktura techniczna oraz inne elementy dziedzictwa	0 – brak infrastruktury uwarunkowanej historycznie; 1 – pojedyncze zachowane obiekty (np. mleczarnie, wiatrak); 2 – zachowane w stopniu nielicznym fragmenty rowów melioracyjnych, pozostałości wiatraków, młynów wodnych, mostów, przepustów, grobli; 3 – znacząca liczba dobrze zachowanych wiatraków, rowów melioracyjnych, młynów, mostów itp.	3	Elementy techniczne to powszechne elementy dziedzictwa wsi, są to m.in. rowy melioracyjne służące nawadnianiu pól, młyny, obiekty przemysłowe (mleczarnie, cukrownie) itp. – stanowiące również źródło rozwoju osadnictwa, które powinno wpływać na ocenę układu

Historyczne obiekty i zespoły architektoniczne

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Wartość artystyczna			
Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	0 – brak zabudowy o cechach regionalnych; 1 – pojedyncze budynki z zachowanym materiałem, formą regionalną; 2 – zespół budynków o zachowanych materiałach i formach architektury regionalnej, przewaga obiektów niewykazujących cech regionalnych; 3 – dominacja zabudowy o cechach regionalnych, nieliczne elementy nieposiadające form regionalnych; 4 – duży udział obiektów z zachowanym materiałem i formą regionalną, znaczący rozwój zabudowy wernakularnej	3	Wartość artystyczna nie powinna stanowić głównego waloru układu ruralistycznego. Wskazki i bez form regionalnych architektury układ osadniczy mógłby istnieć i nawiązywać do historycznej formy. Niemniej architektura stanowi jego istotny walor i powinna mieć wpływ na postępowanie zabytkowości układów ruralistycznych. Przede wszystkim ocenie podlega nagromadzenie form architektury regionalnej wraz ze stopniem jej zachowania
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	0 – brak zachowanych regionalnych detali architektonicznych; 1 – nieliczne przykłady detali charakterystycznych dla regionu, znaczna przewaga obiektów pozbawionych detali; 2 – większość obiektów posiada detale architektoniczne charakterystyczne dla regionu, nieznaczny udział obiektów bez regionalnej ornamentyki; 3 – detale architektoniczne zachowane w niemal każdym obiekcie, tradycje architektoniczne kontynuowane w powstającej zabudowie	3	Detale architektoniczne to drugi aspekt związany z oceną walorów artystycznych architektury. Ich nagromadzenie w układzie osadniczym również może wpływać na wartość artystyczną, a w konsekwencji na zabytkowość układu
Elementy przyrodnicze	0 – brak zieleni komponowanej; 1 – fragmenty alei lub szpalerów; 2 – zachowane w krajobrazie aleje, szpalery lub ogrody	3	Zieleni komponowana może wpływać na odbiór i estetykę układu ruralistycznego, co dotyczy też jego wymiaru artystycznego i może mieć wpływ na jego zabytkowość
Zieleni komponowana			

Tabela 2 – cd.
Table 2 – cont.

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Kompozycja przestrzenna	0 – brak wyraźnej kompozycji; 1 – nieliczne elementy kompozycyjne, zaburzone wnętrza, elementy dysharmonizujące; 2 – liczne elementy kompozycyjne, nieliczne elementy zaburzające kompozycję; 3 – liczne osie kompozycyjne i dominanty, czytelne wnętrza	3	Kompozycja przestrzenna poprzez uporządkowanie przestrzeni może wpływać na jej odbiór i estetykę, co z kolei oddziałuje na jej wymiar artystyczny, którego wysoka wartość może podnieść walory zabytkowego układu ruralistycznego
Elementy krajobrazu	0 – brak ekspozycji osady, zabudowa przesłonięta, niewidoczna; 1 – układ słabo widoczny, znacznie przesłonięty, posiadający dominanty negatywne niezwiązane z historycznym układem osadniczym; 2 – układ zabudowy dobrze widoczny, częściowo zakłócony przez negatywne dominanty lub częściowo przesłonięty; 3 – wyraźny widok układu osadniczego, wyeksponowane dominanty, widoczne nasadzenia szpalerowe	3	Ekspozycja układu osadniczego wpływa na jego postrzeganie i wrażenia estetyczne, które również mogą się przekładać na wymiar artystyczny zabytku
Reprezentatywność układu dla epoki lub stylu, w których powstał	Wartość naukowa 0 – brak, układ nie ma cech szczególnych dla epoki lub stylu, w których powstał, nie posiada cech indywidualnych; 1 – przeciętna, układ częściowo jest reprezentatywny dla stylu lub epoki, w których powstał; 2 – wysoka, układ w znaczącym stopniu odzwierciedla zastosowane rozwiązania stylu lub epoki, w których powstał; 3 – wybitna, układ niemal kompletnie odzwierciedla zastosowane rozwiązania stylu lub epoki, w których powstał, posiada cechy indywidualne	4	Wartościowy układ ruralistyczny winien odznaczać się jednorodnością. Powinien zawierać elementy charakterystyczne dla stylu lub epoki, w których powstał. Stanowić będzie cenne źródło wiedzy na temat czasu powstania oraz swojej stylistyki. Ocena tego aspektu wartości naukowej powinna bazować na porównaniu układu względem przeciętnego założenia wiejskiego o podobnej stylistyce i genezie w zbliżonym czasie

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Wartość w skali miejsca			
	0 – układ powtarzalny, występujący powszechnie; 1 – układ regionalny o wysokiej częstotliwości występowania; 2 – układ regionalny o niskiej częstotliwości występowania; 3 – układ o wybitnie rzadkim rozplanowaniu	10	Wartość układu osadniczego powinna uwzględniać stopień jego niepowtarzalności i wyjątkowości. Odmienne wartości należałoby nadać: układowi ruralistycznemu powtarzalnemu w obrębie całego kraju lub kontynentu, inną dla rozplanowania charakterystycznego dla regionu oraz inną dla założenia wyróżniającego się i niemal niepowtarzalnego
Wartość techniczna			
	0 – wieś zurbanizowana, związana z mieszkalnictwem jednorodzinnym; 1 – nieznaczna część wsi użytkowana rolniczo, osada w większości zurbanizowana; 2 – osada w większości użytkowana rolniczo, nieliczne enklawy zabudowy mieszkaniowej; 3 – wieś pełniąca pierwotne funkcje, gospodarstwa zajmują się rolnictwem		Wartość techniczna wydaje się bardziej cenna w przypadku układu ruralistycznego niż obiektu architektonicznego. Układu stanowiącego składową terenów i obiektów o różnych własnościach, ulegającego stałym przeobrażeniom i będącego żywą tkanką nie sposób przywrócić do stanu poprzedniego w sytuacji powstania np. współczesnych, odstających od historycznych budynków o charakterze mieszkalnym, które pobudowano na terenach o parcelacji obcej dla danej osady. Szczególnie ten problem może dotyczyć obszarów wiejskich podlegających intensywnej urbanizacji. Podobnie sytuacja może wyglądać w przypadku przebiegu autostrad, dróg szybkiego ruchu albo przemyślu wydobywczego na terenie wsi. Oczywiście do odtworzenia zabytkowych układów przestrzennych dochodziło już w przeszłości (np. w Warszawie), niemniej wymagało to znacznych nakładów finansowych. Stąd postulat o uwzględnianiu wartości technicznej przynajmniej jako kryterium dodatkowego, traktowanego opcjonalnie
Ocena stanu zachowania układu osadniczego		3	

Tabela 2 – cd.
Table 2 – cont.

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu	0 – wieś zurbanizowana, związana z mieszkalnictwem jednorodzinnym; 1 – nieznaczna część wsi użytkowana rolniczo, osada w większości zurbanizowana; 2 – osada w większości użytkowana rolniczo, nieliczne enklawy zabudowy mieszkaniowej; 3 – wieś pełniąca pierwotne funkcje, gospodarstwa zajmują się rolnictwem	3	Wartość użytkowa związana jest z pierwotnym użytkowaniem. Zabytek zyskuje większą wartość, jeżeli jest on użytkowany tradycyjnie – w przypadku układu ruralistycznego będzie to miało związek z rolnictwem, a także pełnieniem pierwotnych funkcji przez pozostałe elementy układu, czyli np. funkcji sakralnej przez kościoł. Kryterium to należy traktować jako dodatkowe
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	0 – układ, z którym społeczność się nie identyfikuje; 1 – identyfikacja społeczności w wymiarze lokalnym; 2 – identyfikacja społeczności w wymiarze regionalnym; 3 – identyfikacja społeczności w wymiarze krajowym	3	Wartość społeczna powiązana jest z utożsamieniem się z zabytkiem przez społeczeństwo. Wiąże się z tym, czy dana grupa społeczna identyfikuje się z obiektem. Prawdopodobnie taki element waloryzacji może wzbudzać wątpliwości ze względu na liczne przykłady dziedzictwa na obszarze Polski, których pierwotni użytkownicy często nie użytkują, np. ze względu na zmiany w strukturze etnicznej lub religijnej mieszkańców danego regionu. Niemniej jednak zasadne wydaje się uznanie, że jeżeli przedmiot analizy odgrywa istotną rolę w życiu mieszkańców i związany jest z ich tożsamością, to należy stwierdzić, że obiekt zasługuje na ochronę. Istotne również byłoby przeprowadzenie badań w formie wywiadu lub ankiet w celu dokonania takiej oceny

* Obiekty szczególne rozumiane tu są jako np. obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne czy użyteczności publicznej (np. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki).

Źródło: Kowalczyk 2018.

Source: Kowalczyk 2018.

Tabela 3. Waloryzacja układu osadniczego Chochołowa
Table 3. Valorisation of the settlement system of Chochołów

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość historyczna			
Układ przestrzenny	3	10	Układ jest dobrze zachowany. Tkanka w postaci zabudowy, układu dróg, parcelacji odnosi się do historycznej struktury wsi. Funkcja rolnicza również jest częściowo zachowana
Układ pól	3	5	Leśno-łanowy układ pól w większości przetrwał do czasów obecnych
Rozplanowanie zabudowy	4	3	Przez wzgląd na to, że znaczna część zabudowy historycznej przetrwała, a nowe inwestycje do niej nawiązują, należy uznać rozplanowanie zabudowy za wysoki walor osady
Zieleń	1	3	Osada ma nieliczne szpalery zieleni, w tym pomniki przyrody. Część gruntów użytkowana jest rolniczo
Rozplanowanie zagród	3	5	Chochołów stanowi wybitny przykład osady, w której zachowało się rozplanowanie zagród. Nowe inwestycje nawiązują do tego układu
! zespoły architektoniczne			
Obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne, użyteczności publicznej (m.in. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki)	2	3	W osadzie funkcjonuje kościół, istnieje także charakterystyczny budynek strażnicy pożarnej
Mała architektura	2	2	W przestrzeni funkcjonują liczne kaplice naścienne, drewniane płoty i studnie, a także kaplice przydrożne
! zespoły historyczne			
Infrastruktura techniczna oraz pozostałe elementy dziedzictwa wsi	1	3	Zachowany jest jeden niszczący młyn

Tabela 3 – cd.
Table 3 – cont.

Oceniana cecha		Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	4	3	Wybitny w skali kraju przykład osady, w której funkcjonuje niemal wyłącznie architektura regionalna o spójnych materiałach, formach zabudowy, kształtach dachów i budynków
	Występowanie i stopień zachowania detali architektonicznych charakterystycznych dla regionu	3	3	Detale architektoniczne wyróżniają niemal każdy obiekt architektoniczny, oddając regionalny charakter architektury osady. Wyróżniają one również małą architekturę, taką jak kapliczki, studnie i płoty
Elementy przyrodnicze	Zieleń komponowana	0	3	Brak elementów zieleni komponowanej
Elementy krajobrazu	Kompozycja przestrzenna	3	3	W Chochołowie należy wyróżnić dobrze zarysowane wnętrza uliczne stanowiące część osady, a także nieliczne otwarcia krajobrazowe. Istotną część układu stanowi również dominanta, w stosunku do której można wyróżnić jedno z otwarć krajobrazowych. Ponadto w obrębie elementów kompozycji przestrzennej należy wskazać kształt, formę oraz materiałowość budynków oraz płaszczyzny prowadzące, tworzone przez ich elewacje
	Ekspozycja układu osadniczego	2	3	Układ osadniczy jest dobrze widoczny z sąsiadujących wznieśień. Sylweta osady jest słabo zarysowana w przypadku widoku z dróg. Powinno się dokonać szczegółowej analizy terenowej w tym zakresie w celu dokonania możliwie obiektywnej oceny tego zagadnienia

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość naukowa			
Reprezentatywność danego układu dla epoki lub stylu, w których powstał	3	4	Osada ze względu na swój regionalny charakter oraz typowość założenia wiejskiego dla Podhala, włączając w to układy zagrod i pól, a także sam układ ruralistyczny, ma znaczną wartość naukową
Wartość w skali miejsca			
Wartość układu osadniczego	1	10	Układ ruralistyczny reprezentowany przez Chochołów jest powtarzalnym układem występującym w regionach górskich
Wartość techniczna			
Ocena stanu zachowania układu osadniczego	3	3	Układ osady ma dobrze zachowane układy pól, zabudowę, jest czytelny, a jego założenie zdaje się być kontynuowane
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu osadniczego	1	3	Funkcja osady traci swój charakter rolniczy na rzecz funkcji mieszkaniowych i turystycznych
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	2	3	Ocena ta powinna być przeprowadzona na podstawie ankietyzacji bądź wywiadów w terenie. Niemniej jednak należałoby przypuszczać, że stosunek mieszkańców do ich osady – czyli pielęgnowanie tradycji, dbanie o zabudowę i odświętne czyszczenie elewacji – świadczy o tym, że mieszkańcy wsi identyfikują się z nią i stanowi ona cenny element dla społeczności
Punkcja	167 (72%)	232	Większość ocenianych elementów układu osadniczego posiada wysokie walory, co potwierdza jego znaczną wartość oraz konieczność ochrony, zarówno poprzez wpis do rejestru zabytków, jak i wskazania ujęte w dokumentach planistycznych

Źródło: Kowalczyk 2018.
Source: Kowalczyk 2018.

Tabela 4. Waloryzacja układu osadniczego Nowosolnej
Table 4. Valorisation of the settlement system of Nowosolna

	Oceniana cecha		Wartość historyczna	
	Ocena	Waga oceny	Ocena	Waga oceny
Układ przestrzenny i jego elementy			Uzasadnienie	
	Układ przestrzenny	2	10	Postępująca degradacja układu, liczne scalenie i parcelacje skutkują zatracaniem pierwotnej czytelności układu przestrzennego, który jeszcze można uznać za dostatecznie czytelny. Funkcja rolnicza występuje szczątkowo w porównaniu z pierwotnym charakterem osady. Nieliczne historyczne obiekty oraz granice siedlisk zostały zachowane
	Układ pól	2	5	Charakterystyczny, trapezowy podział pól nadal jest czytelny
	Rozplanowanie zabudowy	1	3	Nie sposób dostrzec wyraźnego charakteru ulic, jaki panował pierwotnie (m.in. z powodu nielicznej zachowanej zabudowy)
	Zieleń	2	3	Liczne i dobrze zachowane aleje, znaczny udział gruntów rolnych
Historyczne obiekty i zespoły architektoniczne	Rozplanowanie zagród	0	5	Nie ma zachowanych układów zagród
	Obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne, użyteczności publicznej (m.in. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki)	1	3	W Nowosolnej istnieje kościół z lat 80. XX w. oraz zabytkowe historyczne obiekty religijne, w ewidencji zabytków znajduje się również szkoła. Ze względu jednak na przeniesienie historycznego obiektu kościoła i demontaż dzwonnicy, a także na stan zachowania obiektów, ocena powinna zostać zredukowana do 1
	Mała architektura	0	2	Brak charakterystycznej i licznej małej architektury o charakterze historycznym
	Infrastruktura techniczna oraz pozostałe elementy dziedzictwa wsi	1	3	Na pograniczu Nowosolnej zachowane są pozostałości radzieckiej bazy wojskowej

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość artystyczna			
Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	1	3	Nieliczne obiekty znajdujące się w ewidencji zabytków można uznać za formy regionalne
Występowanie i stopień zachowania detali architektonicznych charakterystycznych dla regionu	0	3	Stan zachowania zabudowy historycznej nie pozwala na wysoką ocenę w zakresie walorów. Obiekty te w większości nie posiadają charakterystycznych detali architektonicznych
Elementy regionalnego stylu architektonicznego			
Elementy przyrodnicze			
Zieleń komponowana	2	3	Nowosolna posiada zachowane liczne aleje i szpalery zieleni
Elementy krajobrazu			
Kompozycja przestrzenna	2	3	Kompozycja Nowosolnej, jej promienisty układ z osiami prowadzonymi ku centrum stanowi duży potencjał kompozycyjny. Osada posiada również dominanty w formie kościoła oraz szkoły, a także wyraźne wnętrza placu
Elementy			
Ekspozycja układu osadniczego	0	3	Układ słabo widoczny. Brak charakterystycznej sylwety osady. Powinno się dokonać szczegółowej analizy terenowej w tym zakresie w celu dokonania możliwie obiektywnej oceny tego zagadnienia
Wartość naukowa			
Reprezentatywność danego układu dla epoki lub stylu, w których powstał	2	4	Układ komponowany stanowi odzwierciedlenie polityki Prus na terenie zaboru, jest charakterystyczny dla kolonizacji frydrycjańskiej. Niemniej jednak nie ma wartości naukowej w skali architektonicznej, stąd ocena na poziomie 2

Tabela 4 – cd.

Table 4 – cont.

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość w skali miejsca			
Wartość układu osadniczego	3	10	Układ stanowi wybitnie rzadki przykład w skali europejskiej
Wartość techniczna			
Ocena stanu zachowania układu osadniczego	1	3	Układ osady ma czytelne układy pól oraz dróg. Brak tu jednak zachowanych historycznych zagród. Nowosolna ulega postępującej degradacji w wyniku chaotycznej ekspansji zabudowy
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu osadniczego	1	3	Osada jest w większości zurbanizowana, nieliczne jej fragmenty użytkowane są rolniczo
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	1	3	Ocena ta powinna być przeprowadzona na podstawie ankietyzacji bądź wywiadów w terenie. Niemniej należałoby przypuszczać, że w wyniku całkowitej wymiany tkanki społecznej po II wojnie światowej, a także niemal kompletnej wymiany zabudowy, układ ten nie jest wartościowy dla mieszkańców Nowosolnej
Punktacja	109 (47%)	232	Punktacja obiektu została wywindowana przez wyjątkowość układu ruralistycznego, który stanowi wybitny przykład założenia w skali europejskiej. Pozostałe aspekty związane z układem świadczą o jego przeciętności

Źródło: Kowalczyk 2018.
Source: Kowalczyk 2018.

Tabela 5. Waloryzacja układu osadniczego Cedrów Wielkich
Table 5. Valourisation of the settlement system of Cedry Wielkie

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość historyczna			
Układ przestrzenny	2	10	Układ jest stosunkowo dobrze zachowany. Znaczna część zabudowy historycznej nie przetrwała do współczesności, ale też nie została zastąpiona przez zabudowę niepowiązaną z regionem. Układ ulicowo-placowy jest czytelny z lotu ptaka, lecz z ludzkiej perspektywy się zaciera. Układ dróg pochodzi z epoki średniowiecza
Układ pól	2	5	Niwowy układ pól bardzo dobrze zachowany w miejscach nieobjętych parcelacją
Rozplanowanie zabudowy	3	3	W obrębie siedliska wsi w marginalnym stopniu występuje tkanka współczesna. Zabudowa mieszkaniowa zlokalizowana poza historycznym siedliskiem nie nawiązuje do form historycznych
Zieleń	3	3	Osada ma znaczną liczbę śródpolnych szpalerów wiatrochronnych, starodrzewy i ogrody należące niegdyś do folwarków. Ponadto znaczna część wsi użytkowana jest rolniczo zgodnie z historycznym przeznaczeniem
Rozplanowanie zagród	1	5	Nieliczne zachowane zagrody z pierwotnym rozplanowaniem
Obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne, użyteczności publicznej (m.in. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki)	2	3	W Cedrach Wielkich istnieje kościół z XIV w., a także pozostałości po folwarkach
Mała architektura	2	2	Zachowane słupki bramne oraz pomniki
Infrastruktura techniczna oraz pozostałe elementy dziedzictwa wsi	3	3	Zachowany został obiekt zabytkowej trafoostacji, a także obiekt przetwórstwa mleczarskiego. Za zachowaną infrastrukturę techniczną należy zaś uznać liczne kanały melioracyjne

Tabela 5 – cd.

Table 5 – cont.

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie	
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	Wartość artystyczna			
	Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	2	3	W Cedrach Wielkich nie zachowały się charakterystyczne dla Żóław przykłady domów podcieniowych, niemniej można wyróżnić znaczną liczbę obiektów mających elementy fachwerku, a także budynki murowane, które wpisują się w charakter obiektów zabytkowych w tym regionie
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	Występowanie i stopień zachowania detali architektonicznych charakterystycznych dla regionu	2	3	Regionalne detale architektoniczne występują na obiektach zabytkowych. Współczesna zabudowa niekiedy nawiązuje kształtem budynków do form historycznych. Niektóre domostwa dokonują prób nawiązania do form z przeszłości poprzez malowanie konstrukcji szkieletowej na elewacjach, co stanowi dyskusyjną formę nawiązania do architektury regionalnej
Elementy przyrodnicze	Zieleń komponowana	2	3	Występują liczne szpalery drzew, zarówno przyulicznych, jak i śródpolnych. Ponadto nie ma żadnych form zieleni komponowanej
Elementy krajobrazu	Kompozycja przestrzenna	3	3	Wśród elementów kompozycji przestrzennej należy wyróżnić poszczególne wnętrza powstałe w środku podłużnego placu w wyniku wydzielenia osobnych przestrzeni poprzez ściany zieleni oraz zabudowania. Ponadto układ ma wyraźną dominantę widoczną z wjazdu do wsi. Układ cechują otwarcia krajobrazowe i architektoniczne
	Ekspozycja układu osadniczego	1	3	Zarys układu osadniczego widać z dróg. Jest słabo wyeksponowany, przesłonięty przez drzewa. Brakuje widoku na dominantę

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość naukowa			
Reprezentatywność danego układu dla epoki lub stylu, w którym powstał	3	4	Osada ze względu na swój regionalny charakter oraz typowość założenia wiejskiego dla Żuław, włączając w to układy zagród, pól, jak i sam układ ruralistyczny, ma znaczną wartość naukową
Wartość w skali miejsca			
Wartość układu osadniczego	2	10	Układ ruralistyczny reprezentowany przez Cedry Wielkie to układ ulicowo-placowy, który występuje w wielu obszarach Polski, lecz jego charakterystyczna forma pojawia się głównie na Żuławach. Nie obejmuje ona wielu reprezentantów
Wartość techniczna			
Ocena stanu zachowania układu osadniczego	2	3	Układ osady ma dobrze zachowane układy pól. Jest czytelny. Zabudowa ulega zatraceniu, pojawiają się formy obce dla architektury lokalnej
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu osadniczego	1	3	W osadzie dominuje charakter rolniczy oprócz stref domów jednorodzinnych i wielorodzinnych
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	1	3	Ocena ta powinna być przeprowadzona na podstawie ankietyzacji bądź wywiadów w terenie. Niemniej należałoby przypuszczać, że ze względu na wymianę tkanki społecznej po 1945 r. nie wszyscy mieszkańcy mogą czuć się związani z układem osadniczym. Wydaje się jednak, że świadomość mieszkańców Żuław związana z ich dziedzictwem się zwiększa, o czym świadczy m.in. odbudowa i zagospodarowywanie żuławskich zabytków
Punkcja	147 (63%)	232	Układ osadniczy ma znaczne walory, porównywalne do Chochołowa. Niemniej punktacja związana z aspektami architektonicznymi spowodowała obniżenie wartości całkowitej układu

Źródło: Kowalczyk 2018.
Source: Kowalczyk 2018.

Bibliografia

- Badziak K., Chylak K., Łapa M. (2014). *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 r.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. DOI:10.18778/7969-448-8.
- Baniowska-Kopacz E. (2014). Folk Architecture of Podhale. *Ethnologia Polona*, 35, 79–99.
- Bochenek A., Było P., Kopeć P. (2016). Wytyczne konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Nowosolna. Projekt zrealizowany w ramach zajęć z przedmiotu ochrona dziedzictwa kulturowego prowadzonych na II stopniu kierunku gospodarka przestrzenna przez dr. arch. inż. W. Witkowskiego w semestrze zimowym 2015/2016.
- Bogdanowski J. (1989). *Metoda jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu.* Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Chmielewski T.J. (2012). *Systemy krajobrazowe. Struktura, funkcjonowanie, planowanie.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Domino J. (2016). *Gminny program opieki nad zabytkami na lata 2016–2019 dla gminy Cedry Wielkie.* https://www.cedry-wielkie.pl/2016/04-11/Zabytki_Cedry_Wielkie.pdf (dostęp: 01.08.2018).
- Dorobek M., Opitz M., Goliński J. (2018). *Drugie życie zabytków na Żuławach.* <https://www.polskieradio.pl/8/2776/Artykul/1643752,Drugie-zycie-zabytkow-na-Zulawach> (dostęp: 01.08.2018).
- Dyba O. (2014). *Wieś Chochołów.* <https://zabytek.pl/pl/obiekty/chocholow-wies> (dostęp: 01.08.2018).
- Eljasz-Radzikowski S. (1904). *Powstanie chochołowskie.* Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe.
- Filgus T. (2017). Geneza, rozwój i zanik Wiączynia. Próba rekonstrukcji geograficzno-historycznej osadnictwa w aspekcie przemian zagospodarowania przestrzennego i rozplanowania wsi. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6: T. Filgus (red.). *Geneza i rozwój struktur przestrzennych osadnictwa*, 183–208. DOI:10.18778/2300-0562.06.08.
- Golik D. (2009). Zapomniane groby. *Ochotnica*, 17.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2020). *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2019 r. Stan w dniu 31 XII.* Informacje statystyczne. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2018). *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2018 r.* Informacje statystyczne. Warszawa: GUS.
- Haratyk A. (2014). Chata góralska jako środowisko życia rodzinnego na Podhalu (XIX–początek XX wieku). *Wychowanie w Rodzinie*, 9 (1), 243–259. DOI: 10.23734/wwr 20141.243.259.
- Jantzen E. (1929). Die Bewohner der Dörfer Groß- und Klein-Zünder im 17. und 18. Jahrhundert. *Danziger familiengeschichtliche Beiträge*, 7.
- Jostowa W. (1961). Z zagadnień budownictwa podhalańskiego. Na marginesie organizacji skansenu. *Etnografia Polska*, 5, 135–161.
- Kamiński Z.J. (2008). *Współczesne planowanie wsi w Polsce. Zagadnienia ruralisty.* Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.

- Kiryk F. (red.) (1997). *Czarny Dunajec i okolice. Zarys dziejów do roku 1945*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Kokotkiewicz P., Spodenkiewicz J., Spodenkiewicz P. (1984/1985). *Studium historyczno-ruralistyczne wsi Nowosolna*. Łódź–Warszawa.
- Koperska-Kośmicka M. (2012). Współczesny obraz żuławskiego podcienia. *Studia KPZK*, 146, 225–236.
- Koter M. (2012). Relikty osadnictwa wiejskiego i podmiejskiego w planie współczesnej Łodzi. W: *Atlas Miasta Łodzi. Suplement 2*, 61. Łódź: Urząd Miasta Łodzi – Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kowalczyk O. (2018). Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w historycznych układach ruralistycznych. Diagnoza stanu istniejącego i możliwości poprawy. Niepublikowana praca magisterska napisana pod kier. dr. inż. arch. W. Witkowskiego w Kolegium Gospodarki Przestrzennej Politechniki Łódzkiej, mps. Łódź.
- Kowicki M. (2013). Równowaga w planowaniu przestrzennym na obszarach wiejskich. Wybrane zagadnienia. W: A. Halicka (red.). *Budownictwo na obszarach wiejskich. Nauka, praktyka, perspektywy*. Lublin: Politechnika Lubelska.
- Kwiatkowska J. (2009). *Domy żuławskie – w poszukiwaniu zagubionej tradycji budownictwa*. Nowy Dwór Gdański: Lokalna Grupa Działania Żuławy i Mierzeja.
- Lipińska B. (2011). *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*. Gdańsk–Nowy Dwór Gdański: Stowarzyszenie Żuławy.
- Matlakowski W. (1892). *Budownictwo ludowe na Podhalu*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Myga-Piątek U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Niedźwiecka-Filipiak I. (2013). *Zasób kulturowy wsi – zagrożone dziedzictwo*. Forum Debaty Publicznej „Sieć Najciekawszych Wsi – sposób na zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi w Polsce”. <https://docplayer.pl/696720-Zasob-kulturowy-wsi-zagrozone-dziedzictwo.html> (dostęp: 15.07.2018).
- Niedźwiecka-Filipiak I. (2009). *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.
- Paturalska-Nowak E., Jaszczyńska A. (2016). *Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie łódzkim na lata 2016–2019*. Łódź: Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego w Łodzi.
- Pawłowski K., Witwicki M. (1968). Problemy oceny wartości zabytkowych historycznych zespołów miejskich. *Ochrona Zabytków*, 21/4 (83), 3–12.
- Rada Miejska Oksfordu (2009). *The Oxford Character Assessment Toolkit: Guidance Notes*. Oxford: Oxford City Council.
- Raszeja E. (2016). Zastosowanie modelu biografia – struktura – wizerunek do badania tożsamości krajobrazu wsi. W: M. Kłopotowski, D. Gawryluk (red.). *O wartościach współczesnego krajobrazu* (s. 47–60). Białystok: Agencja Wydawnicza EkoPress.
- Raszeja E. (2013). *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Sałyga-Rzońca A., Burian M. (2008). *Waloryzacja zabytkowego zasobu wsi województwa opolskiego. Cele, metody, praktyka*. Opole: Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Opolu.

- Skowrońska M. (2014). *Architektura drewniana gminy Czarny Dunajec*. Czarny Dunajec: Wydawnictwo Artcards.
- Skowrońska M. (2011). *Chochółów. Perła Podhala*. Czarny Dunajec: Wydawnictwo Artcards.
- Solecka I. (2016). Polskie doświadczenia w identyfikacji i waloryzacji krajobrazu. *Inżynieria Ekologiczna*, 50, 223–231. DOI: 10.12912/23920629/65504.
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.) (1880). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- Szczepankiewicz-Battek J. (2017). Osadnictwo braci czeskich i morawskich w regionie łódzkim. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6, 153–181. DOI:10.18778/2300-0562.06.07.
- Szulc H. (1995). *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Wrocław: Continuo.
- Szygendowska A. (2012). *Drewniany kościół pw. św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*. Łódź: Księży Młyn.
- Uchwała (2021). Uchwała nr XLIX/1508/21 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 20 października 2021 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obszaru miasta Łodzi położonej w rejonie ulic: Brzezińskiej, Pomorskiej, Jugosłowiańskiej, Wiączyńskiej, J. Kasprowicza, Grabińskiej i Byszewskiej – obszaru centrum osiedla Nowosolna.
- Uchwała (2020). Uchwała nr XVII/174/2020 Rady Gminy Czarny Dunajec z dnia 10 lutego 2020 roku w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Gminy Czarny Dunajec.
- Uchwała (2002). Uchwała Nr XXXIII /308/2002 Rady Gminy w Cedrach Wielkich z dnia 30 sierpnia 2002 w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w gminie Cedry Wielkie obszar wsi Cedry Wielkie.
- Ustawa (2003). Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2022, poz. 840).
- Ustawa (1962). Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach (Dz.U. 1962 nr 10, poz. 48).
- Wilczewski T. (2015). *Nazwy miejscowości na Kaszubach*. Gdańsk: Galan. http://pbc.gda.pl/Content/50166/Wilczewski_5.pdf (dostęp: 20.09.2018).
- Witwicki M. (2007). Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków. *Ochrona Zabytków*, 1, 77–98.
- Woźniak K. (2015). Pruskie wsie liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX w. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Economica*, 21. DOI:10.18778/1508-1117.21.06.
- Woźniak M. (2009). *Poradnik dobrych praktyk ochrony żuławskich zabytków*. Cedry Wielkie: Gmina Cedry Wielkie.
- Wrześniewska I., Wrześniewski M. (2012). *Gminny program opieki nad zabytkami na lata 2012–2015 dla gminy Czarny Dunajec*. http://edziennik.malopolska.uw.gov.pl/WDU_K/2012/2760/Zalacznik1.pdf (dostęp: 01.08.2018).
- WUOZ [Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków] w Krakowie (2018). Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego (rejestr A). Kraków.

Methods of Valorisation of Cultural Heritage in Rural Settlement Systems: Proposal to Assess the Value of Spatial Layouts Based on Previous Studies

Abstract: The protection of historic rural settlement systems is often only declarative. Throughout the part of the 20th century and in the 21st century, the landscape of the Polish countryside was influenced by transformations that had a significant impact on its architecture and on the preservation of the values of rural systems. There is also a problem with the number of rural layouts under legal protection. There are about 80 examples of rural settlement entered in the registers of monuments (0.001% of all items entered in the registers). 15 times more urban layouts are protected (1066), which quantitatively exceed the number of localities with legal urban rights (944), so 1 city has 1.15 of the protected urban layout, while 1 village (and there are 52,471 in Poland) has 0.0015 of the protected rural layout. Due to the present situation, the aim of the study was adopted, which is to prepare a method that will allow the evaluation of the historical values of rural systems. It would enable conservators and planners to clearly define which of the rural systems, as well as their individual elements, require preservation, special protection or reconstruction. As part of the research, a research method was adopted, consisting in the analysis of the methodology of valorisation of monuments, landscape, elements of cultural heritage, urban and rural layouts in order to develop a compilation method of valorisation, which was checked on three different settlement layouts: Chochołów, Nowosolna and Cedry Wielkie, which were inventoried in detail. The summary includes reflections on the need to strengthen the protection of rural settlement systems and recommendation for making the developed method of valorisation of rural systems more detailed.

Keywords: ruralism, valorisation, settlement, heritage, Cedry Wielkie, Chochołów, Nowosolna.

Paulina Krupińska

Dokumenty planistyczne a ekspansja ferm przemysłowych w gminach wiejskich w Polsce*

Streszczenie: Celem artykułu było określenie roli planowania przestrzennego w zapobieganiu ekspansji ferm przemysłowych. Działalność wielkopowierzchniowych ferm wiąże się bowiem z wieloma uciążliwościami, z jakimi zmagają się mieszkańcy sąsiadujących z takim obiektem terenów, a także z negatywnym oddziaływaniem na poszczególne komponenty środowiska. Zadaniem opracowania było wskazanie roli dokumentów planistycznych wraz z zawartymi w nich wytycznymi oraz ustaleniami dotyczącymi zapobiegania ekspansji ferm przemysłowych. Tylko szczegółowo sporządzone dokumenty planistyczne są bowiem w stanie zapobiec konfliktom przestrzennym i społecznym spowodowanym powstawaniem ferm w niewłaściwych miejscach, mogą też przyczynić się do zmniejszenia uciążliwości, jakie powodują tereny specjalistycznej produkcji zwierzęcej. Władze gmin wiejskich powinny dążyć do skutecznego sporządzania miejscowych planów, które są skutecznym rozwiązaniem w utrzymaniu ładu przestrzennego.

Słowa kluczowe: fermy przemysłowe, tereny specjalistycznej produkcji zwierzęcej, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, gmina wiejska, planowanie przestrzenne.

1. Wprowadzenie

W ostatnich latach w Polsce rozwinął się przemysł hodowlany. W sektorze tym Polska stała się jednym z największych producentów. Według Powszechnego Spisu Rolnego 2010 „w latach 2002–2010 nastąpiły duże zmiany w przestrzennej strukturze

Paulina Krupińska, absolwentka Wydziału Geodezji i Kartografii Politechniki Warszawskiej, e-mail: krupinskapaulina96@gmail.com.

* Podstawą niniejszego artykułu jest praca magisterska autorki, pt. „Opracowanie wytycznych do planów miejscowych dla gminy Radzanów ze szczegółowymi wskazaniem dotyczącymi lokalizacji ferm drobiu”, nagrodzona w III edycji konkursu na najlepszą pracę magisterską z zakresu rozwoju obszarów wiejskich z dziedziny nauk społecznych, organizowanego przez IRWiR PAN i EFRWP.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

produkcji zwierzęcej. Dotyczy to zmian w rozmieszczeniu погоłowia zwierząt i coraz lepszego dostosowania jego liczebności do zasobów paszowych i chłonności rynku. W szczególności odnosi się to do produkcji towarowej” (Głębocki [red.] 2014, s. 415). W spisie tym wskazano, że w produkcji żywca rzeźnego wysoką pozycję zajmuje trzoda chlewna, a spożycie mięsa wieprzowego w latach 2002–2010 wzrosło o 52 tys. ton. Zwiększyła się również konsumpcja mięsa drobiowego, co spowodowane było intensywnym rozwojem produkcji drobiarskiej, który nastąpił pod koniec XX w. „W latach 2002–2010 popyt na mięso drobiowe zwiększył się o 25,2%” (Głębocki 2014, s. 327). Rozwój przemysłu hodowlanego wiąże się ze zwiększeniem liczby ferm przemysłowych, w których na małej przestrzeni występuje duża koncentracja zwierząt. Wskutek rozwoju tego rodzaju przemysłu wiele gmin wiejskich zostało narażonych na zjawisko niekontrolowanej ekspansji produkcji specjalistycznej, doświadczając tym samym negatywnych skutków w aspektach zdrowotnym, środowiskowym oraz przestrzennym. W Polsce przeważają głównie fermy drobiu, chlewnie oraz fermy nerek amerykańskich.

Na podstawie analizy danych pozyskanych z Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) – przedstawionych w tabeli 1 oraz na rysunku 1 – przemysł hodowlany rozwinął się głównie w województwach wielkopolskim, mazowieckim, kujawsko-pomorskim, warmińsko-mazurskim oraz łódzkim. Największy przyrost produkcji żywca rzeźnego w latach 2010–2018 nastąpił w województwie mazowieckim (o ponad 50%) oraz w wielkopolskim (o 24%).

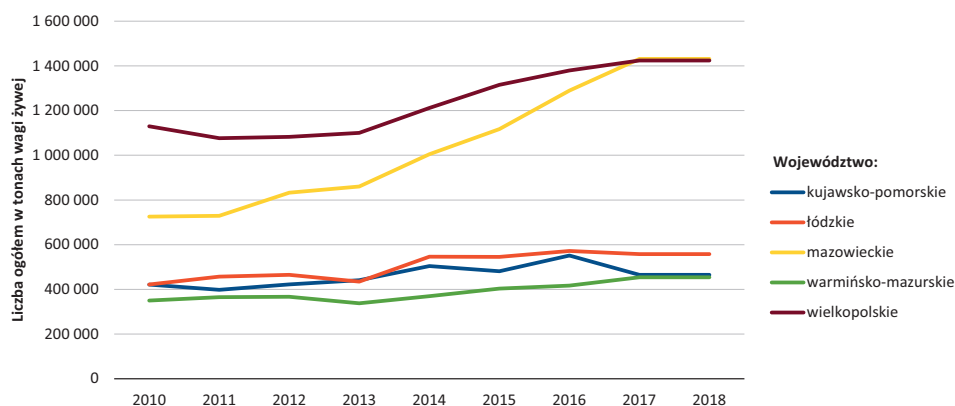
Początkowo fermy sytuowane były w jednej bądź dwóch gminach, stopniowo rozszerzając swoją działalność na gminy sąsiednie. W wyniku takiego stanu rzeczy obecnie w wymienionych wyżej województwach występują powiaty ze skupiskami 2–4 gmin, w których występuje zjawisko ekspansji ferm przemysłowych. Idealnymi przykładami są tu powiaty mławski oraz żuromiński położone na północy województwa mazowieckiego. Według danych GUS zawartych w Powszechnym Spisie Rolnym 2010 oraz analizy przeprowadzonej w publikacji Jarosława Urbańskiego, pt. *Rozwój przemysłowej hodowli drobiu w Polsce a koszty eksternalizowane* (Urbański 2018), powiaty te uznawane są za liderów w chowie drobiu w Polsce. Zgodnie z danymi pochodzącymi z raportu pt. *Dynamika rozwoju ferm przemysłowych w Polsce* (Opioła 2018), między 2007 a 2017 r. wydano łącznie 986 pozwoleń na budowę instalacji powyżej 210 DJP, co oznacza, że w latach tych nastąpił wzrost liczby pozwoleń na budowę instalacji do intensywnego chowu zwierząt aż o 281% (w 2017 r. wydano 202 nowe pozwolenia, natomiast w 2007 – 53).

Obecnie w polskim prawie pojęcie fermy przemysłowej nie jest jasno zdefiniowane. Cechą charakterystyczną ferm przemysłowych jest intensywna produkcja skoncentrowana na hodowli jednolitych ras zwierząt, które przechodzą przyspieszony cykl życia. Z problematyką przemysłu hodowlanego związane jest

Tabela 1. Dynamika produkcji żywca rzeźnego ogółem w tonach wagi żywej w latach 2010–2018
Table 1. The production dynamics of total livestock in tonnes live weight in 2010–2018

Województwo	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	% Wzrost/spadek
Dolnośląskie	131 388	125 367	114 798	119 065	122 973	119 402	122 899	124 920	143 885	8,69 wzrost
Kujawsko-pomorskie	421 573	398 001	421 795	441 386	504 101	481 126	551 431	464 879	548 543	23,16 wzrost
Lubelskie	314 149	342 399	310 885	296 106	295 257	324 294	330 897	364 350	339 504	7,47 wzrost
Lubuskie	138 911	167 639	129 753	144 440	153 937	160 132	166 941	143 644	165 474	16,05 wzrost
Łódzkie	421 824	456 886	464 796	434 817	546 627	545 335	571 802	557 636	540 822	22,00 wzrost
Małopolskie	179 455	174 457	157 445	127 512	140 098	136 740	157 339	171 355	158 893	-12,94 spadek
Mazowieckie	725 477	729 425	832 898	860 442	1 004 979	1 116 797	1 289 668	1 431 159	1 496 101	51,51 wzrost
Opolskie	159 414	172 429	140 526	137 793	133 817	138 732	132 414	148 496	146 328	-8,94 spadek
Podkarpackie	119 760	107 503	106 282	106 441	96 498	99 166	113 991	93 601	105 324	-13,71 spadek
Podlaskie	292 189	280 456	262 068	296 928	316 573	328 605	344 516	387 540	366 589	20,30 wzrost
Pomorskie	281 614	310 255	310 500	290 424	370 031	378 676	397 747	423 261	426 099	33,91 wzrost
Śląskie	180 916	201 140	198 629	171 023	179 103	205 214	238 674	242 601	279 771	35,33 wzrost
Świętokrzyskie	138 553	153 232	165 249	128 761	164 414	177 948	181 938	206 757	220 617	37,20 wzrost
Warmińsko-mazurskie	350 155	364 971	366 956	337 690	369 827	403 636	416 730	454 035	430 058	18,58 wzrost
Wielkopolskie	1 129 578	1 076 430	1 082 543	1 100 260	1 211 948	1 314 832	1 379 086	1 424 048	1 504 442	24,92 wzrost
Zachodniopomorskie	22 045	223 891	213 904	212 543	234 771	226 771	224 892	219 046	239 022	7,77 wzrost
Polska	5 205 415	5 284 481	5 279 027	5 205 631	5 844 954	6 157 406	6 620 965	6 857 328	7 111 472	26,80 wzrost

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS 2019.
 Source: own study based on GUS 2019.

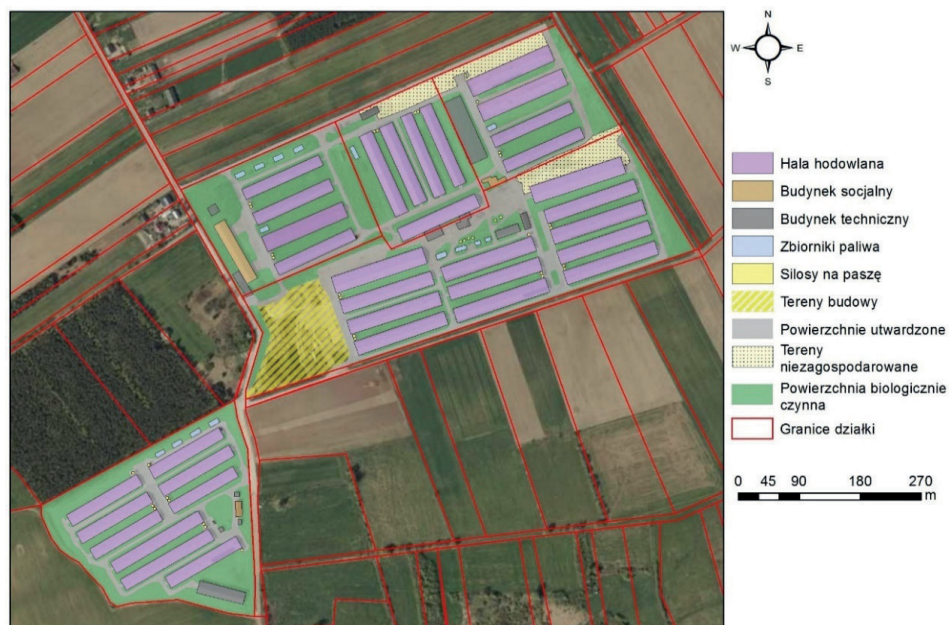
Rysunek 1. Dynamika rozwoju chowu i hodowli zwierząt w wybranych (najbardziej rozwijających się) województwach

Figure 1. The dynamics of the development of animal breeding in selected (most developing) voivodeships

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS 2019.
Source: own study based on GUS 2019.

pojęcie DJP. Na podstawie par. 2 ust. 1 pkt 51 rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko (Rada Ministrów 2019) jako dużą jednostkę przeliczeniową inwentarza (DJP) przyjmuje się maksymalną możliwą obsadę zwierząt. W literaturze przedmiotu można znaleźć wiele definicji zagadnienia DJP, np. we wspomnianym opracowaniu Urbańskiego autor ten wskazał, że „formalnie o fermie przemysłowej możemy mówić w przypadku 10 tys. i więcej sztuk drobiu kurzego, czyli w przeliczeniu na tzw. dużą jednostkę przeliczeniową wynosi to 40 DJP” (Urbański 2018, s. 26).

W aktach prawnie obowiązujących można podzielić przedsięwzięcia na mogące zawsze znacząco oddziaływać na środowisko oraz mogące potencjalnie znacząco oddziaływać na środowisko, w zależności od obsady zwierząt. Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 10 września 2019 r. w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko chów lub hodowlę nerek w liczbie nie mniejszej niż 105 DJP oraz innych zwierząt w liczbie nie mniejszej niż 210 DJP zalicza się do przedsięwzięć mogących zawsze znacząco oddziaływać na środowisko. Do rozporządzenia dołączono załącznik ze współczynnikami przeliczeniowymi sztuk zwierząt na DJP. W przeliczeniu na liczebność zwierząt hodowlanych 210 DJP oznacza 210 krów, 1500 świń bądź 52 500 kur. Farmy przemysłowe znacznie zmieniają krajobraz obszarów wiejskich i wpływają na ład przestrzenny. Żeby

Rysunek 2. Przykład zagospodarowania działek przeznaczonych pod produkcję zwierzęcą w obrębie Wróblewo (gmina Radzanów, powiat mławski)

Figure 2. Example of the development of plots intended for animal production in Wróblewo (Radzanów municipality, Mława county)

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

przemysł hodowlany mógł się rozwijać, potrzebny jest obszar o dużej powierzchni, tak aby wybudować specjalistyczne budynki z niezbędnym wyposażeniem. Fermy przemysłowe przypominają wielkopowierzchniowe fabryki. Charakteryzują się zamkniętym cyklem produkcji. Ciąg technologiczny tworzą hale hodowlane, zwane również obiektami inwentarskimi, silosy na paszę, zbiorniki na paliwo, budynki gospodarcze i socjalne.

W zależności od rasy zwierząt hodowlanych fermy różnią się pod względem technologicznym. W przypadku trzody chlewnej „w odpowiednio wyposażonych budynkach z centralnym ogrzewaniem stosuje się wcześniejsze niż w chowie tradycyjnym odsadzanie prosiąt. Odsadzone mioty przenosi się do ciepłych, dobrze wentylowanych warchlakarni, a odchowane warchlaki do budynków tuczu w obrębie tej samej fermy” (Mihułka 2003, s. 6). Fermy przemysłowe trzody chlewnej skupiają się na maksymalizacji możliwości rozwojowych zwierząt przeznaczonych

w późniejszym czasie na ubój. Przedsiębiorcy stosują odpowiednie techniki żywienia. Fermy te produkują ogromne ilości odchodów odzwierzęcych, które powinny być utylizowane. Natomiast w przypadku drobiu przemysł hodowlany skupia się na produkcji kur niosek oraz brojlerów. Brojler to rasa kurczaka, która charakteryzuje się szybkim przyrostem masy mięśniowej – jej przedstawiciele ubijani są po sześciu tygodniach. Produkcja drobiu realizowana jest w systemie klatkowym. Pomimo pozytywnego oddziaływania na rozwój gospodarczy wsi fermy przemysłowe mają negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze, jakość powietrza i stan wód (zarówno powierzchniowych, jak i podziemnych), a także na zdrowie mieszkańców i na zmiany w krajobrazie wiejskim i ładzie przestrzennym.

Celem niniejszego artykułu było wskazanie zależności pomiędzy występowaniem zjawiska niekontrolowanej ekspansji ferm przemysłowych a dokumentami planistycznymi, które są jedynym narzędziem na zachowanie ładu przestrzennego. W tekście przedstawiono rolę, jaką odgrywają opracowania planistyczne w minimalizowaniu skutków oraz w zapobieganiu postępu ekspansji ferm przemysłowych. Przemysłowa hodowla zwierząt jest przedmiotem sporów pomiędzy przedsiębiorcami a mieszkańcami gmin, w których rozwija się ten przemysł, jak również ekologami. Jedynie dokumenty planistyczne w formie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a także jasno sprecyzowane przepisy dotyczące lokalizowania ferm przemysłowych są w stanie skutecznie rozwiązać problemy, z jakimi borykają się mieszkańcy powiatów narażonych na negatywne oddziaływanie ferm.

2. Problematyka funkcjonowania produkcji zwierzęcej na terenie ośrodków wiejskich w Polsce

2.1. Funkcjonowanie ferm przemysłowych w Polsce

Konflikty społeczne, przestrzenne oraz spory pomiędzy przedsiębiorcami a okolicznymi mieszkańcami w sprawie ferm przemysłowych wynikają przede wszystkim z nieprecyzyjnych przepisów prawnych. Z powodu braku jasno sprecyzowanych norm czy odległości fermy powstawały i nadal powstają w nieodpowiednich miejscach. To dzięki lukom w prawie przedsiębiorcy sytuują budynki inwentarskie w bezpośrednim sąsiedztwie domów mieszkalnych, na obszarach objętych formami ochrony przyrody, np. Natura 2000, bądź w ich bliskim sąsiedztwie. Ponadto fermy powstają w zbyt bliskiej odległości od siebie. Jednym z głównych uchybień, które szczegółowo zostało opisane w dalszej części artykułu, jest unikanie konieczności uzyskania pozwolenia zintegrowanego, a dzieje się tak wskutek dokonywania zamierzonych podziałów instalacji. Najwyższa Izba Kontroli (NIK)

w swoim raporcie wskazuje jako priorytet potrzebę zmian przepisów prawa w tej kwestii (NIK 2014, s. 9).

Pojęcie ferm przemysłowych nie zostało zdefiniowane w polskim prawie. Jest jedynie zwyczajowo przyjętym określeniem wielkotowarowej, wielkopowierzchniowej, intensywnej produkcji zwierząt na małej przestrzeni. W przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego budowa fermy przemysłowej wymaga wydania decyzji o warunkach zabudowy oraz pozwolenia na budowę. W przypadkach określonych w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 10 września 2019 r. w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko (Rada Ministrów 2019) konieczna jest również ocena oddziaływania na środowisko. W polskim prawie jedyną możliwością rozwiązania niekontrolowanej ekspansji ferm przemysłowych jest tworzenie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Dzięki pokryciu terenów gmin miejscowymi planami można by wyznaczyć tereny do potencjalnego lokalizowania ferm, zachowując określone optymalne odległości od zabudowy mieszkaniowej istniejącej oraz planowanej. Zgodnie z art. 14 ust. 8 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Ustawa 2003) plan miejscowy jest aktem prawa miejscowego. Dokument ten szczegółowo określa zasady zagospodarowania i zabudowy danego terenu. Zgodnie zaś z art. 15 ust. 2 w planie miejscowym obowiązkowo określa się przeznaczenie terenów oraz linie rozgraniczające tereny o różnym przeznaczeniu lub różnych zasadach zagospodarowania, jak również wiele zasad, m.in. zasady ochrony środowiska i kształtowania ładu przestrzennego, ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu, ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. W ustaleniach planów szczególnie precyzuje się zasady kształtowania zabudowy oraz wskaźniki zagospodarowania terenu, określa się maksymalną i minimalną intensywność zabudowy, minimalny udział procentowy powierzchni biologicznie czynnej i maksymalną wysokość zabudowy. Procedura sporządzenia miejscowego planu odbywa się zgodnie z art. 17 wskazanej ustawy – od etapu przystąpienia do sporządzania planu miejscowego, przez uzyskanie niezbędnych uzgodnień i opinii oraz wyłożenie do publicznego wglądu, aż do uchwalenia.

Według kontroli przeprowadzonej przez NIK aktualnie miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego mają niewielki wpływ na ład przestrzenny i zrównoważony rozwój gmin w Polsce, ponieważ pokrycie miejscowymi planami przestrzennymi stanowi ok. 30% powierzchni kraju (NIK 2016, s. 9). W związku ze stosunkowo niskim krajowym odsetkiem pokrycia miejscowymi planami fermy przemysłowe lokalizowane są wskutek uzyskania pozytywnej decyzji o warunkach zabudowy, które nie są zgodne z obowiązującym na terenie danej gminy studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Takie studium zaś określa politykę przestrzenną gminy: uwzględnia uwarunkowania, wskazuje kierunki zmian

w strukturze przestrzennej oraz w przeznaczeniu terenów, jak również określa kierunki i wskaźniki dotyczące zagospodarowania oraz użytkowania terenów (Ustawa 2003). Z uwagi na to, że studium nie jest aktem prawa miejscowego, nie jest ono wiążące przy wydawaniu decyzji o warunkach zabudowy. Aby decyzja o warunkach zabudowy mogła zostać wydana, musi spełniać wszystkie warunki określone w art. 61 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu (Ustawa 2003), tj.

co najmniej jedna działka sąsiednia, dostępna z tej samej drogi publicznej, jest zabudowana w sposób pozwalający na określenie wymagań dotyczących nowej zabudowy w zakresie kontynuacji funkcji, parametrów, cech i wskaźników kształtowania zabudowy oraz zagospodarowania terenu, w tym gabarytów i formy architektonicznej obiektów budowlanych, linii zabudowy oraz intensywności wykorzystania terenu, teren ma dostęp do drogi publicznej, istniejące lub projektowane uzbrojenie terenu jest wystarczające dla zamierzenia budowlanego, teren nie wymaga uzyskania zgody na zmianę przeznaczenia gruntów rolnych i leśnych na cele nierolnicze i nieleśne albo jest objęty zgodą uzyskaną przy sporządzaniu miejscowych planów, które utraciły moc, decyzja jest zgodna z przepisami odrębnymi, zamierzenie budowlane nie znajdzie się w obszarze: w stosunku do którego decyzją o ustaleniu lokalizacji strategicznej inwestycji w zakresie sieci przesyłowej, o której mowa w art. 5 ust. 1 ustawy z dnia 24 lipca 2015 r. o przygotowaniu i realizacji strategicznych inwestycji w zakresie sieci przesyłowych (Dz.U. z 2022 poz. 273 z późn. zm.), ustanowiony został zakaz, strefy kontrolowanej wyznaczonej po obu stronach gazociągu, strefy bezpieczeństwa wyznaczonej po obu stronach rurociągu.

Wydawanie decyzji o warunkach zabudowy prowadzi do chaosu przestrzennego i nasilania się protestów, co jest sprzeczne z zasadami zrównoważonego rozwoju.

W rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko (Rada Ministrów 2019) zostały wskazane przypadki, kiedy fermy przemysłowe są zaliczane do przedsięwzięć mogących zawsze znacząco oddziaływać na środowisko bądź potencjalnie znacząco oddziaływać na środowisko. Zakwalifikowanie do odpowiedniej grupy przedsięwzięć jest uzależnione od ilości DJP, rodzaju hodowli, występowania form ochrony przyrody oraz odległości od terenów lub gruntów mieszkaniowych, rolnych zabudowanych zajętych pod budynki mieszkalne, innych zabudowanych z wyłączeniem cmentarzy i grzebowisk dla zwierząt, zurbanizowanych niezabudowanych lub w trakcie zabudowy, rekreacyjno-wypoczynkowych z wyłączeniem kurhanów, pomników przyrody oraz terenów zieleni nieurządzonej niezaliczonej do lasów oraz gruntów zadrzewionych i zakrzewionych. Artykuł 61 ustawy o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko

(Ustawa 2008) wskazuje przypadki oraz warunki wykonania oceny oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko. Taką ocenę przeprowadza się w ramach postępowania w sprawie wydania decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach bądź jeżeli taka konieczność została stwierdzona przez organ właściwy do wydania decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach. Obowiązek przeprowadzenia oceny oddziaływania na środowisko może również zostać nałożony w drodze postanowienia organu właściwego do wydania decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach w przypadku planowanego przedsięwzięcia potencjalnie znacząco oddziałującego na środowisko. Artykuł 71 teże ustawy wskazuje również przypadki, w których wymagane jest uzyskanie decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach, a stanowią je przedsięwzięcia mogące zawsze znacząco oddziaływać na środowisko oraz mogące potencjalnie znacząco oddziaływać na środowisko. Do wniosku o wydanie decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach w zależności od rodzaju przedsięwzięcia dołącza się: raport o oddziaływaniu na środowisko bądź kartę informacyjną przedsięwzięcia w przypadku przedsięwzięć mogących zawsze znacząco oddziaływać na środowisko, kartę informacyjną przedsięwzięcia w przypadku inicjatyw mogących jedynie potencjalnie znacząco oddziaływać na środowisko. Przed wydaniem decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach – w sytuacji, gdy jest przeprowadzana ocena oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko – warunki realizacji inwestycji uzgadnia się z Regionalnym Dyrektorem Ochrony Środowiska. Dodatkowo należy uzyskać opinię Państwowego Powiatowego Inspektora Sanitarnego, organów właściwych w przypadku wydania pozwolenia zintegrowanego bądź oceny wodnoprawnej.

Z problematyką ferm przemysłowych wiąże się również pojęcie pozwolenia zintegrowanego, wynikające z ustawy Prawo Ochrony Środowiska (Ustawa 2021) oraz rozporządzenia Ministra Środowiska w sprawie rodzajów instalacji mogących powodować znaczne zanieczyszczenie poszczególnych elementów przyrodniczych albo środowiska jako całości (Ministerstwo Środowiska 2002). Zgodnie z art. 202 ustawy Prawo Ochrony Środowiska pozwolenie zintegrowane konieczne jest dla prowadzenia instalacji, której funkcjonowanie może powodować znaczne zanieczyszczenie poszczególnych elementów przyrodniczych albo środowiska jako całości. Rodzaje instalacji wymagających pozwolenia zintegrowanego zostały określone w drodze rozporządzenia przez właściwego ministra. Zgodnie z rozporządzeniem rodzajem instalacji mogącej powodować znaczne zanieczyszczenie poszczególnych elementów przyrodniczych albo środowiska jako całości jest chów bądź hodowla drobiu lub świń o liczbie stanowisk większej niż 40 tys. dla drobiu, 2 tys. dla świń o wadze ponad 30 kg bądź 750 dla macior. Podane wyżej przedsięwzięcia wymagają pozwolenia zintegrowanego, w którym ustala się warunki emisji na określonych zasadach, a także pozwolenia wodnoprawnego na pobór wody oraz na wprowadzanie ścieków do wód lub ziemi.

Najwyższa Izba Kontroli przeprowadziła kontrolę, której celem była ocena realizacji nadzorów administracji rządowej nad funkcjonowaniem przemysłowych ferm zwierząt. Badaniami objęto lata 2011–2013, a wyniki zostały opublikowane w publikacji *Nadzór nad funkcjonowaniem ferm zwierząt* (NIK 2014). NIK zwrócił tu uwagę na fakt, że „podmioty prowadzące instalacje wymagające pozwoleń zintegrowanych, w obowiązujących przepisach prawa nadal mają możliwość unikania wymogów związanych z ochroną środowiska przez dokonanie podziału instalacji. Przepis prawa bowiem nie nakłada na prowadzących oznaczone części podzielonej instalacji obowiązku posiadania pozwolenia zintegrowanego, a jedynie daje taką możliwość (fakultatywnie objęcia takim pozwoleniem)” (NIK 2014, s. 9). W raporcie NIK podano również przypadki podziału instalacji na mniejsze, dla których nie istniała konieczność posiadania pozwolenia zintegrowanego. „W latach 2011–2013 kontrole WIOŚ w Warszawie ujawniły podział 13 instalacji do chowu drobiu i trzody chlewnej objętych obowiązkiem posiadania pozwolenia zintegrowanego. Po ich podziale powstało 31 mniejszych instalacji, nieobjętych obowiązkiem posiadania pozwolenia zintegrowanego” (NIK 2014, s. 22). Organ przeprowadzający kontrolę podał przykłady uchybień:

W 2012 r. właścicielka fermy drobiu „TOPFERM” w miejscowości Topola Osiedle, powiat ostrowski, uzyskała pozwolenie zintegrowane wydane przez Marszałka Województwa Wielkopolskiego. W trakcie kontroli w lipcu 2013 r. przedstawiono umowę użyczenia zawartą między właścicielką a jej córką, na mocy której dwa kurniki do chowu kur niosek zostały podzielone. Wobec powyższego Marszałek Województwa Wielkopolskiego we wrześniu 2013 r. wygasił pozwolenie zintegrowane (NIK 2014, s. 22).

W zależności od postanowienia Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska mniejsze fermy (<210 DJP, >60 DJP, >40 DJP) określane jako przedsięwzięcia mogące potencjalnie znacząco oddziaływać na środowisko nie muszą posiadać pozwolenia zintegrowanego, przez co inwestorzy nie przedstawiają raportu oddziaływania oraz planu nawożenia. W takim przypadku nie ma możliwości weryfikacji, gdzie trafiają nawozy, tj. obornik i gnojowica. „Zasadne byłoby rozważenie zmian w przepisach w taki sposób, aby określić obowiązek planów nawożenia dla wszystkich gospodarstw prowadzących przemysłowy chów i hodowlę zwierząt, a nie tylko dla tych zobowiązanych do posiadania pozwolenia zintegrowanego. W celu stwierdzenia, czy dana ferma może prawidłowo zagospodarować odchody, winno być wprowadzenie formalnego obowiązku załączania do wniosku o wydanie decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach opinii stacji chemiczno-rolniczej” (Opiola 2018, s. 34).

W Polsce brakuje przepisów prawnych mówiących wprost o zasadach lokalizacji terenów produkcji specjalistycznej, w żadnym akcie nie została określona

minimalna odległość budynków inwentarskich czy chlewni od budynków mieszkalnych. Organy zajmujące się ochroną środowiska wskazują wiele obszarów prawnych, w których niezbędne są zmiany, aby ograniczyć ekspansję ferm przemysłowych. W informacji o wynikach kontroli skontrolowane jednostki poinformowały NIK o sposobie realizacji wniosków.

Minister Środowiska uznał, że w pierwszej kolejności należałoby wprowadzić zmiany w przepisach i aktach wykonawczych będących w kompetencjach Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi dotyczących technicznych rozwiązań umożliwiających ograniczanie uciążliwości zapachowej dla chowu trzody chlewnej, kur i zwierząt futerkowych oraz stosowania nawozów poprzez ustalenie odległości zabudowań od budowli rolniczych czy też ustalenie odpowiednich zabiegów techniczno-organizacyjnych określonych obecnie w „Kodeksie dobrej praktyki rolniczej”. Kolejny etap prac obejmować powinien wprowadzenie podobnych uwarunkowań dla budynków, w tym m.in. minimalne odległości usytuowania budynków mieszkalnych od zakładów (NIK 2014, s. 44).

W 2019 r. projekt ustawy o minimalnej odległości dla planowanego przedsięwzięcia sektora rolnictwa został umieszczony w wykazie prac legislacyjnych rządu. Zostały przeprowadzone uzgodnienia międzyresortowe, konsultacje publiczne i opiniowanie. Jednakże tzw. ustawa odorowa spotkała się z krytyką szczególnie ze strony rolników, którzy obawiali się zahamowania rozwoju rolnictwa. Prace nad ustawą zostały wstrzymane z uwagi na pandemię COVID-19, jednak w 2021 r. je wznowiono. Ministerstwo Klimatu i Środowiska sporządziło kodeks przeciwdziałania uciążliwości zapachowej oraz listę substancji i związków chemicznych, które są przyczyną takiej uciążliwości. W dokumentach przeanalizowano przepisy prawne oraz zidentyfikowano substancje i związki chemiczne potencjalnie uciążliwe zapachowo. W ramach prac nad ustawą odorową Ministerstwo przygotowało również ekspertyzę *Bezpieczne odległości od zabudowań dla przedsięwzięć, których funkcjonowanie wiąże się z ryzykiem powstania uciążliwości zapachowej*, w której za pomocą określonych metod wyznaczono minimalne odległości lokalizacji ferm przemysłowych od zabudowań. „W proponowanej koncepcji wyznaczania stref buforowych / minimalnych odległości w przypadku sektora rolnego (chów i hodowla zwierząt gospodarskich) zaproponowano przyjęcie stałej, minimalnej odległości równej 500 m” (Rackiewicz i in. 2020, s. 106). Również projekt ustawy odorowej w art. 4. ust. 1 zakłada odległość co najmniej 500 m od zabudowy mieszkalnej dla fermy liczącej ponad 500 DJP. Natomiast dla chowu lub hodowli zwierząt w liczbie nie mniejszej niż 210 DJP i nie większej niż 500 DJP minimalna odległość ma być równa liczbie zwierząt.

2.2. Negatywne oddziaływanie ferm przemysłowych

Działalność ferm przyczynia się głównie do emisji azotu i fosforu. Ponadto do środowiska przedostają się siarkowodory, amoniak, metan oraz inne lotne związki pochodzące z nawozów oraz z budynków inwentarskich, gazy cieplarniane, pyły pochodzenia organicznego i nieorganicznego, tlenki siarki i azotu, bioaerozole, mikroorganizmy, bakterie, grzyby i wirusy, pozostałości po antybiotykach. Szczególnie uciążliwe są substancje odorowe. W 2014 r. NIK opublikował raport, w którym wskazano, że

[p]rzemysłowa hodowla zwierząt nie jest obojętna dla jakości i warunków życia ludzi mieszkających w bliskim sąsiedztwie ferm za sprawą uciążliwych odorów oraz zanieczyszczeń wód, w tym w wyniku przenawożenia gleb, prowadzących do zagrożeń chemicznych i mikrobiologicznych. Istnieje również szkodliwe oddziaływanie ferm na społeczeństwo poprzez produkty pochodzenia zwierzęcego, wpływające na jakość zdrowotną żywności. Szczególnie istotne są pozostałości chemiczne, stymulatory wzrostu, w tym antybiotyki – podawane zwierzętom nielegalnie lub bez zachowania okresów karencji (NIK 2014, s. 42).

Na obszarach o dużej koncentracji ferm przemysłowych pojawiło się zjawisko tzw. smogu fermowego, ponieważ do powietrza trafiają tam wysokie stężenia pyłu zawieszonego PM. Pochodzące z produkcji zwierzęcej gazy cieplarniane stanowią 14,5% emisji wszystkich gazów. Do negatywnego oddziaływania dochodzi również odór, który zawiera 70 różnych substancji zapachowych i może oddziaływać w promieniu 5 km od terenu fermy (Michalak, Krzeszowiak, Pawlas 2014). „Obecnie nie obowiązują w Polsce unormowania, które określałyby dopuszczalne wartości emisji odorów, w tym w szczególności z ferm hodowlanych” (WSA 2017).

Odory stanowią specyficzną grupę lotnych związków organicznych. Są to lotne związki chemiczne wyczuwane przez receptory węchowe przy bardzo niskich stężeniach, rejestrowane przez mózg jako nieprzyjemne. Ich graniczne, śladowe stężenia w atmosferze oceniane metodami analitycznymi mogą nie być rejestrowane przez przyrządy. Substancje powodujące powstanie odorów często nie są toksyczne. Z tego powodu brak dla nich ustalonych granicznych stężeń dopuszczalnych. Do oceny poziomu zanieczyszczenia powietrza odorami jest wykorzystywana metoda subiektywna, organoleptyczna, oparta na osobniczym odczuciu obecności substancji odoroczynnych (Korzeniowski 2020, s. 281).

Według badań Państwowego Zakładu Higieny i Zakładu Medycyny Pracy, które zostały przedstawione podczas posiedzenia Komisji Zdrowia i Komisji Rolnictwa

i Rozwoju Wsi w 2022 r., 25% pracowników ferm drobiu skarży się na problemy układu oddechowego. W wyniku przedostawania się do środowiska niebezpiecznych związków na negatywne działanie narażeni są jednak nie tylko zatrudnieni w fermach, lecz także mieszkańcy okolicznych ośrodków wiejskich, u których mogą pojawić się choroby układu oddechowego, jak również choroby skóry i oczu. Podczas posiedzenia komisji negatywny wpływ ferm na zdrowie ludzi został potwierdzony przez Ministerstwo Zdrowia, które stwierdziło, że czynniki występujące w sąsiedztwie ferm powodują infekcje i reakcje alergiczne, duszności, zwiększają ryzyko astmy czy wywołują podrażnienie oczu.

W wielu przypadkach fermy zmagają się z problemami dotyczącymi magazynowania oraz unieszkodliwiania odchodów zwierzęcych. Duża ilość niebezpiecznych substancji przedostaje się do środowiska wskutek wtórnego wykorzystania zużytej ściółki i odchodów odzwierzęcych stosowanych jako nawóz naturalny bądź jako podłoże do uprawy pieczarek. W taki sposób znajdujące się w nawozach związki pochodzące z antybiotyków używanych na fermach przemysłowych przedostają się z pól do wód gruntowych oraz powierzchniowych, a następnie do Morza Bałtyckiego, powodując eutrofizację. Zjawisko to prowadzi do przeżyźnienia wód, zakwitów glonów, zmniejszenia zawartości tlenu w wodzie i modyfikacji ekosystemów. Do negatywnego oddziaływania ferm przemysłowych należy również hałas pochodzący z transportu: przejazdów samochodów dostawczych i innych pojazdów obsługujących fermy przemysłowe. Działalność ferm wiąże się z dostarczaniem pasz, przywozem bądź wywozem kurcząt, brojlerów czy jajek, dostawą paliwa. Ponadto jednym z głównych źródeł hałasu jest odgłos pracujących wentylatorów.

Na terenie wielkopowierzchniowych ferm tworzy się strefy bioasekuracji. Celem biologicznej ochrony fermy jest ograniczenie rozprzestrzeniania się wirusów, bakterii, pasożytów. Zasady bioasekuracji zostały sporządzone przez Światową Organizację Zdrowia Zwierząt (World Organisation for Animal Health – WOAH) i wprowadzają obowiązek przestrzegania wymogów sanitarnych poprzez eliminację chorych zwierząt, stosowanie mat dezynfekcyjnych przed wejściem do budynków inwentarskich, wprowadzenie kwarantanny, rejestrowanie pojazdów transportujących i wiele innych ograniczeń oraz wytycznych zmniejszających ryzyko epidemiologiczne na terenie fermy. Pomimo stosowanych zabezpieczeń zdarzają się przypadki występowania ptasiej grypy. W sezonie 2019/2020 odnotowano 35 ognisk (liczba zarażonych ptaków – 632 966 sztuk), w sezonie 2020/2021 aż 363 ognisk u drobiu (liczba zarażonych ptaków – 13 633 331 sztuk), natomiast w sezonie 2021/2022 (od 02.11.2021 do 26.09.2022 r.) występowało 99 ognisk (3 751 796 sztuk ptaków)².

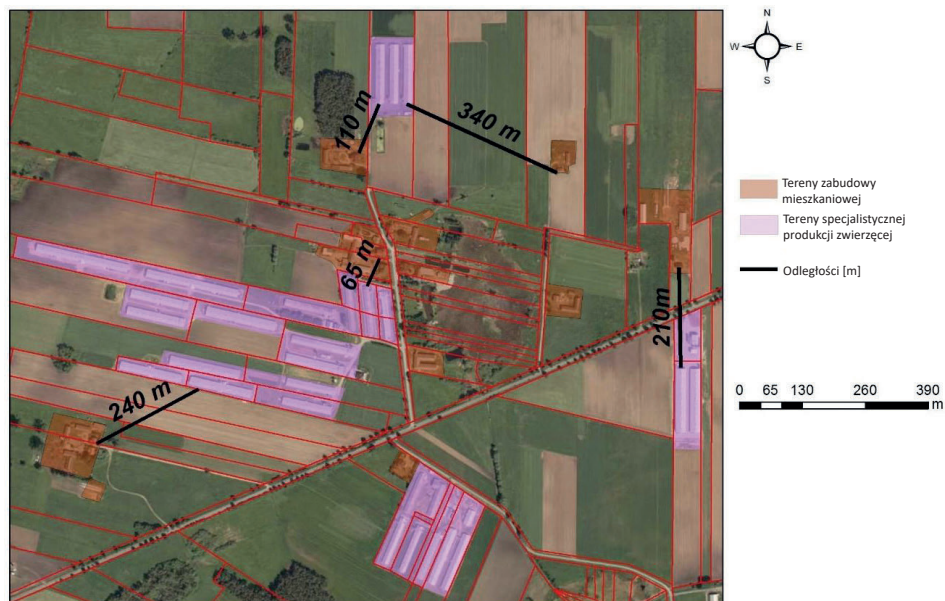
² Portal hodowcy. Mapa występowania ognisk u drobiu w Polsce, http://www.portalthodowcy.pl/images/Mapki/HD_mapka_PG.pdf (dostęp: 2.11.2022).

Większość ognisk w sezonie 2020/2021 pojawiło się w powiatach żuromińskim i mławskim. W przypadku stwierdzenia ogniska grypy podejmowano specjalne działania w postaci zabicia drobiu, aby zahamować rozprzestrzenianie się choroby. Wokół ogniska ptasiej grypy wyznaczano obszar zapowietrzony o promieniu co najmniej 3 km oraz obszar zagrożony o promieniu co najmniej 10 km. W wyniku niewłaściwego lokalizowania ferm przemysłowych w zbyt bliskiej odległości od siebie epidemia rozprzestrzeniała się mimo wprowadzanych obostrzeń, przez co liczba zabitych zwierząt oraz strat przedsiębiorców wzrastała z tygodnia na tydzień. Dochodziło do sytuacji braku odpowiedniego zaplecza pracowników, braku gazu do uboju. Problematyczne podczas ptasiej grypy stały się również odpady z ferm w postaci padłych zwierząt. Olbrzymie ilości zabitych ptaków zalegały na fermach, gdyż firmy świadczące usługi związane z utylizacją padłych zwierząt gospodarskich oraz firmy transportujące padły drób nie nadążały z tak dużą liczbą zleceń. W tej sytuacji władze zaczęły rekomendować wyznaczanie grzebowisk zwierząt, co z kolei spotkało się z protestami mieszkańców z uwagi na prawdopodobieństwo zwiększenia się odczuwalnego dyskomfortu. Mieszkańcy obawiali się rozkładu chorych zwierząt i przedostawania się niebezpiecznych substancji do wód gruntowych.

3. Konflikty przestrzenne i konflikty społeczne

3.1. Konflikty przestrzenne – przykłady niewłaściwej lokalizacji ferm przemysłowych w powiatach żuromińskim oraz mławskim, w województwie mazowieckim

Za konflikt przestrzenny uznaje się „brak możliwości jednoczesnego w czasie lub przestrzeni użytkowania, zagospodarowania określonej przestrzeni dla dwu sposobów wykluczających lub zasadniczo ograniczających się. Wymogiem zaistnienia konfliktu jest sprzeczność interesu dwóch lub więcej stron” (Zaucha 2017, s. 5). W Polsce nie brakuje zaniedbań w kwestii odległości ferm przemysłowych od zabudowy mieszkaniowej, co prowadzi do powstawania konfliktów przestrzennych. Przykładami zbyt małych odległości są ferma drobiu powyżej 210 DJP oddalona 60 m od zabudowań mieszkalnych (pow. żuromiński), fermy drobiu powyżej 210 DJP znajdujące się ok. 1000 m od Krajowego Ośrodka Mieszkalno-Rehabilitacyjnego dla Osób Chorych na Stwardnienie Rozsiane w Dąbku (pow. mławski). Na rysunkach 3 i 4 ukazano bliską lokalizację ferm od zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej oraz od zabudowy zagrodowej w dwóch miejscowościach w powiecie żuromińskim. Miejscowość Stawiszyn-Zwalewo przypomina bardziej wieś składającą się z hal hodowlanych niż teren zabudowy mieszkaniowej. Najmniejsza odległość od kurników to 65 m: w tym przypadku działka z budynkiem

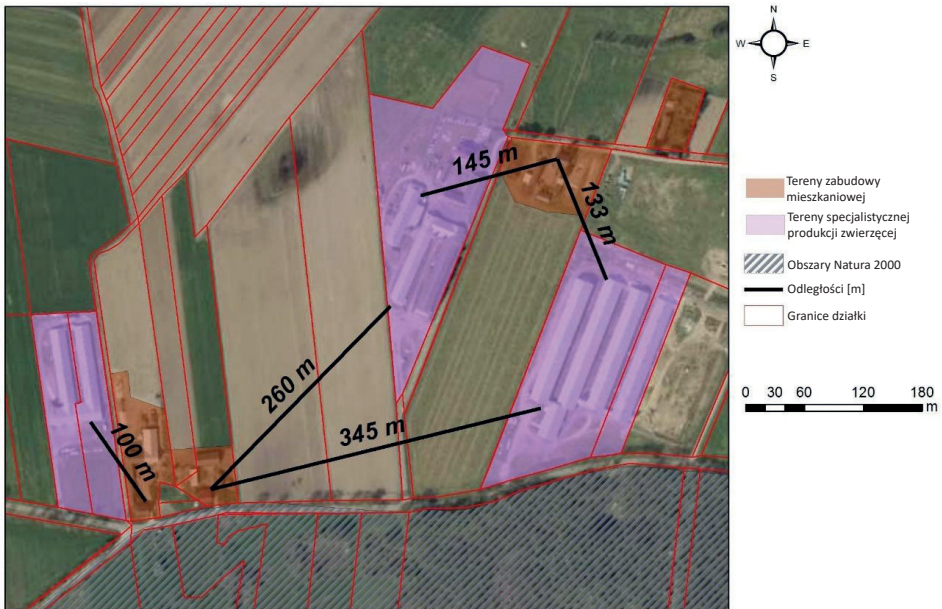
Rysunek 3. Odległość terenów specjalistycznej produkcji zwierzęcej od zabudowy mieszkaniowej w miejscowości Stawiszyn-Zwalewo (powiat żuromiński)

Figure 3. The distance between the areas of specialised animal production and residential buildings in the village of Stawiszyn-Zwalewo (Żuromin County)

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

jednorodzinny graniczy z działkami, na których wybudowano kilkanaście hal hodowlanych. Istniejące w tej wsi budynki są otoczone kurnikami z każdej możliwej strony. Kolejnym przykładem braku zachowania należytej odległości jest wieś Zgliczyn Pobodzy, również położona w powiecie żuromińskim. Tu wieś jest niewielka, składa się z kilku gospodarstw oraz z trzech ferm. Fermy powstały w bliskim sąsiedztwie budynków mieszkalnych i tuż przy granicy z obszarem Natura 2000.

Wiele konfliktów przestrzennych można dostrzec również w gminie Radzanów, która jest gminą o największym погоłowie drobiu oraz największym zapleczu kurników w powiecie mławskim. Obrębami w gminie Radzanów, w których występują konflikty przestrzenne związane z ekspansją ferm przemysłowych, są Wróblewo, Bońkowo Kościelne, Luszewo oraz Radzanów. Najpoważniejsza sytuacja panuje w obrębie Wróblewo, gdzie aktualnie znajduje się 48 hal hodowlanych, a inwestorzy wciąż pozyskują grunty i składają wnioski o wydanie decyzji na budowę kolejnych ferm. Tereny specjalistycznej produkcji zwierzęcej silnie oddziałują na

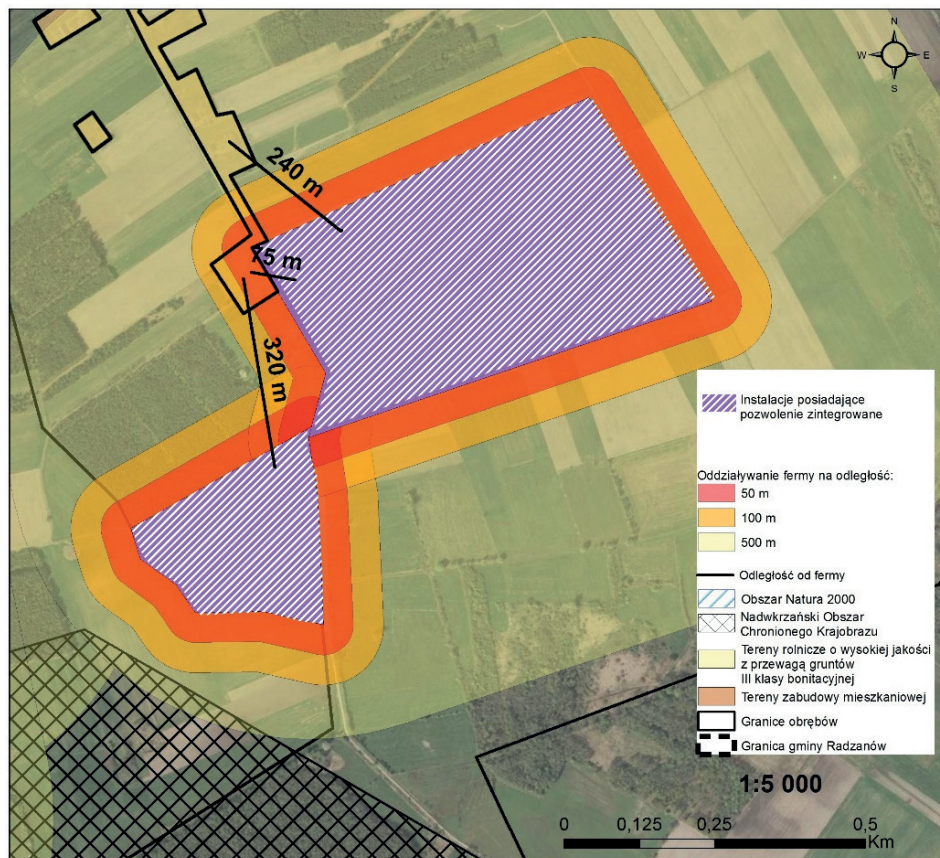

Rysunek 4. Odległość terenów specjalistycznej produkcji zwierzęcej od zabudowy mieszkaniowej w miejscowości Zgliczyn Pobodzy (powiat żuromiński)

Figure 4. The distance between the areas of specialised animal production and residential buildings in the village of Zgliczyn Pobodzy (Żuromin County)

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

całą miejscowość, ale najbardziej na bezpośrednio sąsiadujące budynki mieszkalne. W południowej części wsi, tuż przy granicy obrębu położone są dwie fermy. Jedna z nich ma 27 hal hodowlanych i od najbliższego budynku mieszkalnego z niewielkim zapleczem gospodarczym oddalona jest o niespełna 75 m, natomiast od zwartej zabudowy mieszkalnej o 240 m. W południowo-zachodnim sąsiedztwie zlokalizowana jest kolejna ferma, licząca 10 kurników, oddalona od najbliższej zabudowy o 320 m. W raportach o oddziaływaniu ferm odległość ok. 500 m od najbliższej zabudowy mieszkaniowej oceniana jest jako odległość wystarczająca, przy której nie nastąpi żadne niekorzystne oddziaływanie na warunki życia i zdrowia ludzi, nie występuje zagrożenie w postaci stężenia gazów i pyłów. Jednak podczas tworzenia raportu dla wybranej inwestycji nie bierze się pod uwagę występujących już w pobliżu ferm, których kumulacja w jednym miejscu oddziałuje na dużo większe odległości niż 500 m. Dodatkowo w odległości 1000 m od wyżej wymienionej

Rysunek 5. Strefy oddziaływania ferm ze wskazaniem odległości od zabudowy mieszkaniowej – Wróblewo

Figure 5. Farm impact zones with an indication of the distance from residential buildings – Wróblewo

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

fermy znajdują się dwie fermy położone już poza granicą gminy Radzanów, na terenach przynależnych do gminy Szreńsk, jednakże w dalszym ciągu są one silnie oddziałujące na miejscowość Wróblewo.

Z uwagi na to, że środowisko zawierające elementy żywione i nieożywione składa się z wielu powiązań i zależności, można stwierdzić, iż każda ferma bez względu na liczebność hal hodowlanych, rodzaju chowu czy zastosowanych

Fotografia 1. Ferma drobiu we Wróblewie licząca 10 hal hodowlanych

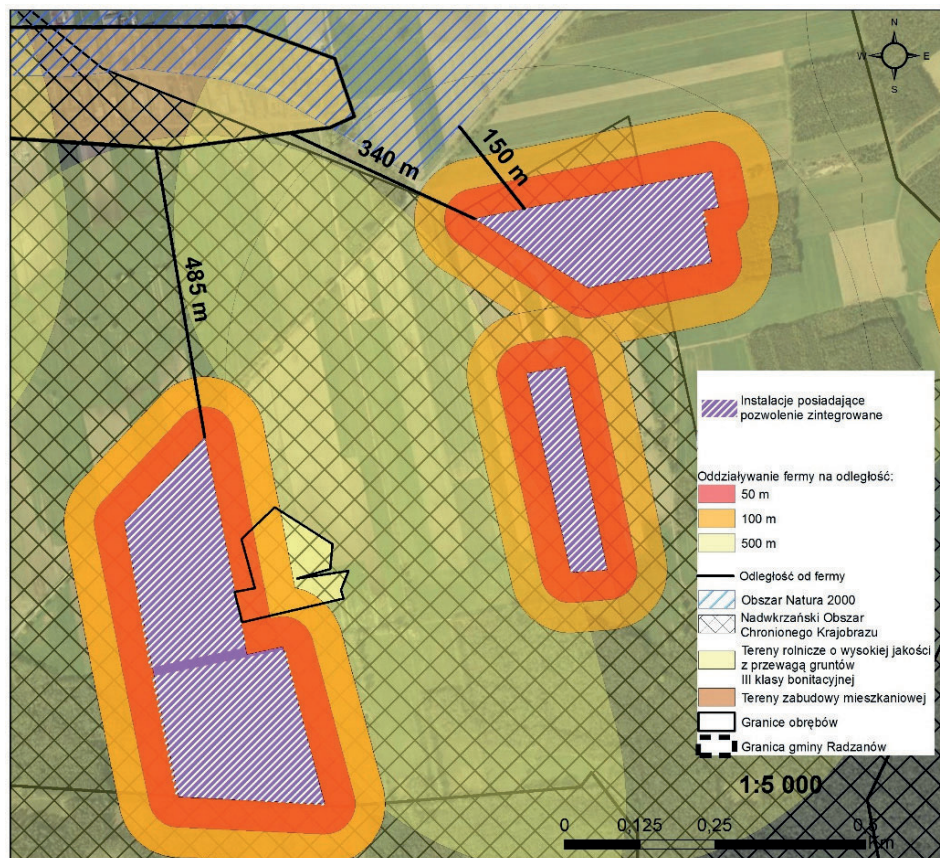
Photo 1. Poultry farm in Wróblewo with 10 breeding halls

Źródło: fot. P. Krupińska, 19.06.2020.

Source: photo by P. Krupińska, 19.06.2020.

innowacji będzie miała nieodzowny wpływ na całokształt, jak również na poszczególne elementy środowiska. Ingerencja w środowisko oraz zmiany przestrzenne prowadzą do negatywnego odbioru cennych przyrodniczo terenów. Kilkuhektarowe fermy są dominantami i zakłócają krajobraz ze względu na swoją powierzchnię, skutkując negatywnym odbiorem estetyki otoczenia. Poprzez wycinkę zadrzewień i zakrzewień śródpolnych przekształceniu ulega zaś szata roślinna, co prowadzi do utraty różnych funkcji, jaką pełnią zadrzewienia użytków rolnych, przede wszystkim funkcji biocentrycznej.

Do konfliktów przestrzennych dotyczących zbyt małej odległości od zabudowy dochodzi również w miejscowości Bońkowo Kościelne. Na terenie obrębu występują trzy fermy oddalone od siebie o ponad 1 km. Fermi te znajdują się na terenie Nadwkrzańskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Zmiany struktury gleby oraz składu biologicznego i chemicznego negatywnie wpływają na bogactwo szaty roślinnej. Najmniejsza zaobserwowana odległość między budynkami produkcji specjalistycznej a budynkami mieszkalnymi to ok. 200 m, z kolei najmniejszy dystans do zwartej zabudowy miejscowości wynosi 550 m.

Rysunek 6. Strefy oddziaływania ferm ze wskazaniem odległości od zabudowy mieszkaniowej – Luszewo

Figure 6. Farm impact zones with an indication of the distance from residential buildings – Luszewo

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Konflikty przestrzenne związane z działalnością ferm przemysłowych występują również w obrębie Luszewo. Obręb ten leży w granicach Nadwkrzańskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu oraz w granicach obszaru Natura 2000. W większości teren obrębu jest objęty formą ochrony przyrody. Niniejszy fakt nie uniemożliwił jednak budowy kurników. W obrębie Luszewo zlokalizowano bowiem pięć ferm. Najbardziej wysunięta ferma na północ położona jest na obszarze Natura 2000. Wydawałoby się, że budowa inwestycji oddziałującej negatywnie

na cenne przyrodniczo tereny jest niemożliwa do zrealizowania – byłaby bowiem zatrzymana w przypadku znaczącego wpływu na środowisko. Jednak warto zauważyć, że żaden akt prawny nie definiuje pojęcia „znaczący” wpływ na środowisko. Określenie inwestycji jako przedsięwzięcia o zawsze znaczącym oddziaływaniu jest pojęciem nieostrym, któremu nie są przypisane szczegółowe kryteria. Z tego powodu ocenę narzuca się organom administracji, które prowadzą proces wydawania pozwoleń na realizację przedsięwzięć. Opinię dotyczącą wpływu wydają władze gminy, a poprzedzona jest ona pozytywnym rozpatrzeniem przez Regionalnego Dyrektora Ochrony Środowiska oraz Dyrektora Wód Polskich.

Przedstawione przykłady są tylko nielicznymi ukazującymi, jak brak jakichkolwiek przepisów uwzględniających minimalną odległość terenów produkcji specjalistycznej od zabudowań przyczynia się do narażania mieszkańców na bezpośrednie działanie uciążliwości zapachowej, prowadząc do odczuwania dyskomfortu fizycznego oraz psychicznego.

3.2. Konflikty społeczne

Wskutek negatywnego oddziaływania ferm przemysłowych na środowisko oraz na jakość życia mieszkańców wsi narasta zjawisko podziału społeczeństwa, co prowadzi do konfliktów społecznych. Wynikają one ze wzrostu niezadowolenia tutejszej ludności narażonej na zanieczyszczenie powietrza, odory oraz tracącej miejsca rekreacji. Według monitoringu prowadzonego przez Stowarzyszenie Otwarte Klatki oraz Koalicję Społeczną Stop Fermom Przemysłowym w latach 2009–2019 odnotowano 841 protestów przeciwko fermom przemysłowym. Przeciwnicy walczą o zdrowe środowisko, natomiast osoby opowiadające się za rozwojem ferm jako argument podają przede wszystkim miejsca pracy i działanie przeciw bezrobociu. Wskutek podziału społeczeństwa liczba protestów systematycznie wzrasta. Przeciwnicy walczą przede wszystkim o zapobieganie odorom i hałasowi, o ochronę istniejących miejsc rekreacyjnych oraz obszarów cennych przyrodniczo. Najwięcej działań przeciwko ekspansji ferm podejmuje się w najbardziej dotkniętych problemem województwach, tj. mazowieckim i wielkopolskim.

Prowadzony przez wskazane organizacje monitoring pokazuje, że w latach 2007–2017 złożono łącznie 3683 skargi oraz 24 apele w sprawie uciążliwości zapachowej związanej z rolnictwem i fermami przemysłowymi. Zgodnie z informacjami z kontroli przeprowadzonej przez NIK w 74 gminach z pięciu województw „skargi dotyczyły w szczególności uciążliwości odorowej pochodzącej z ferm, nieprawidłowego gospodarowania gnojowicą oraz hałasu związanego z produkcją ferm” (NIK 2014, s. 30). Skargi i apele kierowane są do samorządów lokalnych, organów zajmujących się ochroną środowiska, poszczególnych ministerstw czy do nadzorów budowlanych.

Tabela 2. Liczba protestów przeciwko fermom przemysłowym według województw**Table 2.** Number of protests against industrial farms by voivodeship

Województwo	Liczba protestów
Dolnośląskie	13
Kujawsko-pomorskie	71
Lubelskie	48
Lubuskie	28
Łódzkie	92
Małopolskie	11
Mazowieckie	184
Opolskie	21
Podkarpackie	12
Podlaskie	22
Pomorskie	38
Śląskie	18
Świętokrzyskie	22
Warmińsko-mazurskie	65
Wielkopolskie	155
Zachodniopomorskie	41

Źródło: opracowanie własne na podstawie Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym 2021.

Source: own study based on Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym 2021.

Jak podaje Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym, „wraz z wzrostem liczby ferm przemysłowych w Polsce rośnie liczba protestów na wsiach przeciwko zmianom rolnictwa w przemyśle. Mieszkańcy sprzeciwiają się budowie ogromnych budynków hodowlanych na polskiej wsi” (Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym 2021). Koalicja Społeczna Stop Fermom jest ruchem społecznym utworzonym wskutek wzrostu niezadowolenia społeczeństwa wobec ekspansji ferm przemysłowych w Polsce. Powstała organizacja łączy mieszkańców, którzy próbują zatrzymać niekontrolowany rozwój. Dzięki inicjatywom podejmowanym w ramach działalności ruchu wzrasta świadomość społeczeństwa, pokazywana jest skala problemu oraz uświadamiane zagrożenia płynące z niewłaściwego wzrostu tego rodzaju przemysłu. Koalicja ta skupia obecnie 41 stowarzyszeń, np. Otwarte Klatki, Na Pograniczu z Żuromina, Wspólne Miejsce Do Życia i wiele innych. Łącząc

siły, organizacja walczy o obszary cenne przyrodniczo, promuje rozrost małych gospodarstw rolnych, a przede wszystkim stoi na straży ograniczenia budowy ferm w bliskim sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej.

4. Wytyczne do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz do dalszej polityki przestrzennej dla gmin wiejskich

Rozwiązaniem problemów dotyczących niekontrolowanej ekspansji ferm przemysłowych jest przede wszystkim sukcesywne sporządzanie dokumentów planistycznych będących aktami prawa miejscowego. Należy ograniczyć wydawanie decyzji dotyczących warunków zabudowy, które przyczyniają się do konfliktów i chaosu przestrzennego. Ważne jest również aktualizowanie dokumentów planistycznych z uszczegółowieniem wymagań, jakie powinny spełniać fermy. W wielu gminach w Polsce obowiązują miejscowe plany zagospodarowania oraz studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania oparte na ustawie o zagospodarowaniu przestrzennym z 1994 r. Większość ustaleń wymaga więc dostosowania do zmian, które zaszły w przestrzeni. Szczególnie jest to istotne na terenach nieobjętych planami miejscowymi, gdyż oddziałują one na ustalenia. Powyższe działania powinny zostać połączone z nieustającym monitoringiem zagospodarowania przestrzennego i prowadzeniem szczegółowych inwentaryzacji terenów. Ponadto plany miejscowe winny obejmować całe obręby. Fragmentaryzacja terenów objętych planami wprowadza chaos.

Przy wyznaczaniu terenów przeznaczonych pod specjalistyczną produkcję zwierzęcą przyszłe miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego powinny nakładać na inwestorów obowiązek zachowywania określonej minimalnej odległości od zabudowy mieszkaniowej. Odległość ta winna zależeć od liczby hodowanych zwierząt – czyli ściślej od DJP. W projekcie ustawy o minimalnej odległości dla planowanego przedsięwzięcia sektora rolnictwa, którego funkcjonowanie może wiązać się z ryzykiem powstania uciążliwości zapachowej, wskazano, że minimalna odległość „powinna być równa liczbie DJP wyrażonej w metrach w przypadku chowu lub hodowli zwierząt w liczbie nie mniejszej niż 210 DJP i nie większej niż 500 DJP albo też powinna być równa 500 metrom w przypadku chowu lub hodowli zwierząt w liczbie równej lub większej niż 500 DJP. Przy określaniu minimalnej odległości trzeba będzie zsumować liczbę DJP planowanego przedsięwzięcia oraz liczbę DJP przedsięwzięć sąsiednich i planowanych przedsięwzięć sąsiednich” (Dobrzycka 2021). Gmina powinna również określić w dokumentach planistycznych ograniczenia dotyczące wielkości DPJ i odległości między terenami, na których prowadzony byłby chów lub hodowla zwierząt w taki sposób, by zminimalizować ryzyko powstawania ferm przemysłowych w bliskim sąsiedztwie

i wystąpienia epidemii. Skupisko terenów zwierzęcej produkcji specjalistycznej w jednym miejscu potęguje bowiem negatywne oddziaływanie. Proces wyznaczenia minimalnej odległości powinien zostać poprzedzony analizami oraz relatywnie skorelowany z wielkością obsady i sposobem utrzymania zwierząt. Dodatkowo należałoby wyznaczyć strefy oddziaływania istniejących ferm, w których zostałyby określone strefy wyłączone z zabudowy. Zakaz wprowadzania zabudowy mieszkaniowej powinien obowiązywać minimalnie do odległości 500 m. Wprowadzenie takich obostrzeń pozwoliłoby na zablokowanie możliwości wydawania decyzji o warunkach zabudowy na budowę domów jednorodzinnych w niedalekim sąsiedztwie od ferm przemysłowych. Problem ekspansji tego rodzaju ferm występuje nie tylko w Polsce, lecz także w innych krajach Europy i poza nią. Jednak mimo rozwoju przemysłu hodowlanego w wielu z nich zastosowano rozwiązania minimalizujące negatywny wpływ ferm, „przede wszystkim określając dopuszczalną odległość zakładów emitujących odory od terenów zamieszkałych, ale także rekreacyjnych czy budynków użyteczności publicznej” (Urbański 2018, s. 26). W Danii np. określono odległości minimalne ferm przemysłowych od terenów mieszkaniowych – w przypadku ferm do 15 DJP wskazano, że odległość powinna wynosić 50 m, a w przypadku średnich (120–150 DJP) ferm powinna wynosić 300 m (Urbański 2018, s. 26). Z kolei w Holandii wprowadzono wskaźniki emisji zapachowej, za pomocą których ustalono wartości graniczne dla emisji zapachowej ferm przemysłowych, w Czechach zaś obowiązuje rozporządzenie odorowe wskazujące dopuszczalne poziomy stężenie zapachowych. Państwa takie jak Łotwa, Wielka Brytania czy Niemcy mają skuteczny i praktyczny system postępowania skargowego, a w Łotwie powołano nawet specjalny organ kontrolujący, jakim jest Krajowa Służba Środowiskowa (Opióła 2018, s. 43–49).

W ustaleniach planów miejscowych inwestorzy powinni być zobowiązani również do wprowadzenia wysokiej zieleni przy granicy działki, na której miałyby powstać ferma tak, aby zielen ta pełniła funkcję izolacyjną. Dobrą inicjatywą byłoby wyznaczenie przy istniejących oraz planowanych fermach przemysłowych lasów, które tworzyłyby strefy buforowe. Gmina powinna przeprowadzić próbę dolesień w każdym możliwym miejscu po to, by zniwelować negatywne oddziaływanie ferm. Sadzenie nowych drzew pozytywnie wpłynęłoby też na kształtowanie krajobrazu. W celu zmniejszenia uczucia dyskomfortu mieszkańców warto również ustalić dopuszczalny poziom hałasu oraz konkretne godziny – dostaw, transportu pasz, paliw, przewozu zwierząt itp. – w ciągu dnia, żeby nie powodować zakłóceń ciszy nocnej właścicielom budynków w sąsiedztwie fermy. Wentylatory mechaniczne powinny być wyposażone w elementy minimalizujące uciążliwość akustyczną poprzez montaż osłon czy tłumików. Rozwiązaniem poprawiającym redukcję hałasu mogłyby stać się także ekrany dźwiękowe na terenie fermy.

Innowacyjnym rozwiązaniem z zakresu dobrych praktyk polityki przestrzennej byłoby również wprowadzenie nowoczesnych rozwiązań, które wpłynęłyby na poprawę stanu środowiska wraz z zapewnieniem prawidłowej jakości życia. Każda z ferm powinna skorzystać z udogodnień, jakie wprowadza gospodarka niskoemisyjna i energooszczędna. Proekologicznym rozwiązaniem jest też budowa biogazowni. Tego rodzaju zakład utylizacyjny przyczyniłby się do zmniejszenia emisji gazów oraz zredukowałby liczbę niebezpiecznych substancji przedostających się do wód i prowadzących do jej eutrofizacji. Niemniej jednak, jako że dla przedsiębiorców ważne są głównie korzyści ekonomiczne, biogazownia przynosiłaby zyski w formie sprzedaży energii. Już na etapie planowania i realizacji inwestycji powinny też zostać określone sposoby zapobiegania emisji odorów. Szczegółowe zasady realizacji przedsięwzięć należałoby zaś dokładnie precyzować w decyzjach o uwarunkowaniach środowiskowych. Tereny zwierzęcej produkcji specjalistycznej powinny zostać odpowiednio zaplanowane poprzez właściwe usytuowanie urządzeń na terenie ferm, np. odpowietrzniki zbiorników winny być najbardziej oddalone od miejsc przebywania ludzi. Hale hodowlane trzeba zaś projektować z uwzględnieniem nowoczesnych rozwiązań technologicznych, takich jak: stosowanie odpowiednich materiałów produkcyjnych o zmniejszonej uciążliwości zapachowej czy montaż rusztów z tworzywa sztucznego ułatwiającego opadanie odchodów. Z kolei nawozy należy przechowywać w odpowiednich, szczelnych zbiornikach, zgodnie z wytycznymi ustawy o nawozach oraz nawożeniu, aby niebezpieczne substancje zawarte w gnojowicy czy oborniku nie przedostawały się do środowiska. Obecna technika pozwala na zastosowanie wielu innowacji, które pozwolą ograniczyć negatywny wpływ na środowisko. Jako rozwiązania wdrażane w celu zredukowania uciążliwości zapachowej wskazwane są m.in. metody filtracyjne, metody hermetyzacji czy BAT (Best Available Technology). Przykładowymi działaniami skutkującymi zmniejszeniem uciążliwości emisji odorów jest aplikowanie nawozów podczas bezwietrznej pogody czy stosowanie naglebowego lub podglebowego wytrysku gnojowicy. Znaną oraz powszechnie wykorzystywaną metodą jest biofiltracja umożliwiająca usuwanie z powietrza siarkowodoru, amoniaku oraz związków organicznych. Proces ten wykorzystuje mikroorganizmy do zmiany niebezpiecznych związków na nieuciążliwe i nietoksyczne, a zaletą rozwiązania jest przede wszystkim jego wysoka skuteczność. Do biofiltracji używa się przede wszystkim bakterii, ale też glonów, jak sinice czy grzyby. Proces oczyszczania z niebezpiecznych związków rozpoczyna się w miejscu emisji, obiekty oddziałujące powinny zostać wyposażone w specjalistyczną instalację wentylacyjną. Innym nowatorskim sposobem na redukcję odoru jest fotokatalizacja. Proces ten polega na wykorzystaniu dwutlenku tytanu oraz lamp z promieniami ultrafioletowymi, dzięki którym cząsteczki

nieprzyjemnych zapachów rozbija się na mniejsze i mniej uciążliwe elementy. Władze gminy powinny rozpowszechniać nowoczesne, ekologiczne innowacje służące zmniejszeniu uciążliwości ferm oraz zachęcać inwestorów do ich stosowania bądź nawet narzucać podstawowe działania. Dla istniejących ferm należałoby utworzyć programy dofinansowania w celu wprowadzania ekoinnowacji redukujących zanieczyszczenia.

Kolejnym ważnym aspektem jest tu zwiększenie roli partycypacji społecznej oraz świadomości ekologicznej mieszkańców. Gmina powinna organizować spotkania uświadamiające mieszkańcom, jakie skutki niesie za sobą lokalizowanie ferm przemysłowych na terenie gminy i jak można przeciwdziałać ich niekontrolowanej ekspansji. Trzeba w miarę możliwości zachęcać mieszkańców do uczestnictwa w dyskusjach publicznych prowadzonych w ramach procedury planistycznej do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Oprócz partycypacji społecznej ważne jest nastawienie władz gminy oraz sposób prowadzenia polityki przestrzennej. Wydając decyzję o warunkach zabudowy, władze gminy powinny pamiętać o zasadach zrównoważonego rozwoju oraz zachowaniu ładu przestrzennego gminy.

5. Podsumowanie

Miejsca specjalistycznej produkcji zwierzęcej negatywnie oddziałują na środowisko i mieszkańców, powodując wiele uciążliwości w postaci hałasu, odoru, zmiany krajobrazu i zmniejszenia estetyki. Niekontrolowana ekspansja ferm drobiu prowadzi do nasilania się konfliktów społecznych. Wymienione elementy są tylko nielicznymi składowymi negatywnego oddziaływania takiej inwestycji.

W konsekwencji skutkuje to odpływem ludności z gminy, zwiększeniem zanieczyszczenia powietrza, gleb oraz wód, generowaniem nieprzyjemnych zapachów zawierających siarkowodor, amoniak, tlenek azotu, jak również prowadzi do następstw finansowych, np. zmniejszenia wartości nieruchomości sąsiadujących z fermą. Kluczowym celem opracowania było określenie roli planowania przestrzennego w zapobieganiu ekspansji ferm przemysłowych. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego oraz racjonalna polityka przestrzenna odgrywają bowiem kluczową rolę w zachowaniu ładu przestrzennego i zrównoważonym rozwoju. Dokumenty planistyczne ze szczegółowymi wytycznymi mogą powstrzymać budowę nowych ferm oraz zahamować rozbudowę już istniejących.

Zaproponowane rozwiązania pozwoliłyby ograniczyć uciążliwości powodowane przez fermy przemysłowe, prowadząc do polepszenia warunków życia mieszkańców wsi. Natomiast zaproponowane wytyczne do miejscowych planów

zagospodarowania przestrzennego uregulowałyby prawnie obowiązki inwestorów. Podjęcie kompleksowych działań przyczyniłoby się do podniesienia standardów jakości życia mieszkańców danej gminy. Najbardziej problematyczne są uciążliwości zapachowe, których głównie dotyczą skargi i petycje wpływające od miejscowej ludności. Wdrożenie proekologicznych rozwiązań zmniejszyłoby obciążenie środowiska wywierane przez specjalistyczną produkcję zwierzęcą.

Bibliografia

- Dobrzycka M. (2021). Projekt ustawy o uciążliwości zapachowej. Legalis. <https://legalis.pl/projekt-ustawy-o-uczalnosci-zapachowej/> (dostęp: 3.11.2022).
- Głębocki B. (red.) (2014). *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa – Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2019). *Zwierzęta gospodarskie w 2018 r.* Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym (2021). Sprzeciw społeczny wobec ferm przemysłowych. <https://stopfermom.pl/blog/sprzeciw-spoeczny-wobec-ferm-przemyslowych-przeczytaj-najnowszy-raport> (dostęp: 31.10.2022).
- Korzeniowski P. (2020). *Pozwolenie emisyjne w prawie ochrony środowiska*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Michalak A., Krzeszowiak J., Pawlas K. (2014). Czy ekspozycja na nieprzyjemne zapachy (odory) szkodzi zdrowiu człowieka? *Medycyna Środowiskowa – Environmental Medicine*, 17 (4), 76–81.
- Mihułka M. (2003). *Charakterystyka technologiczna hodowli drobiu i świń w Unii Europejskiej*. Warszawa: Ministerstwo Środowiska.
- Ministerstwo Środowiska (2002). Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 26 lipca 2002 r. w sprawie rodzajów instalacji mogących powodować znaczne zanieczyszczenie poszczególnych elementów przyrodniczych albo środowiska jako całości (Dz.U. 2002 Nr 122, poz. 1055).
- NIK [Najwyższa Izba Kontroli] (2016). *System gospodarowania przestrzenią gminy jako dobrem publicznym*. Warszawa: NIK, Departament Infrastruktury.
- NIK [Najwyższa Izba Kontroli] (2014). *Nadzór nad funkcjonowaniem ferm zwierząt*. Warszawa: NIK.
- Opiola M. (2018). *Dynamika rozwoju ferm przemysłowych w Polsce*. Warszawa: Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym.
- Rackiewicz I., Płuska E., Przybyła T., Rosicki M., Schönfelder T., Sobecki I., Miller U., Sówka I. (2020). *Bezpieczne odległości od zabudowań dla przedsięwzięć, których funkcjonowanie wiąże się z ryzykiem powstawania uciążliwości zapachowej*. Warszawa: Ministerstwo Klimatu i Środowiska.
- Rada Ministrów (2019). Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 2019 r. w sprawie przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko (Dz.U. 2019 poz. 1839).

- Urbański J. (2018). *Rozwój przemysłowej hodowli drobiu w Polsce a koszty eksternalizowane*. Gorzów Wielkopolski: Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych.
- Ustawa (2008). Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz.U. 2022 poz. 1029 z późn. zm.).
- Ustawa (2003). Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2022 poz. 503 z późn. zm.).
- Ustawa (2001). Ustawa z dnia 2 kwietnia 2001 r. Prawo Ochrony Środowiska (Dz.U. 2021 poz. 1973 z późn. zm.).
- WSA [Wojewódzki Sąd Administracyjny] (2017). II SA/Go 219/17. Brak krajowych regulacji dopuszczalnych wartości odorów. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 25 maja 2017 roku.
- Zaucha J. (2017). Konflikty przestrzenne. https://www.umgdy.gov.pl/wp-content/uploads/2017/10/zg-pzp-sk2-5_PZPPOM_konflikty-przestrzenne_final.pdf (dostęp: 27.10.2022).

Bazy i źródła danych

- Agralex. Fermy wielkotowarowe czy przemysłowe? <https://agrarlex.pl/artykuly-z-serwisow/fermy-wielkotowarowe-czy-przemyslowe> (dostęp: 29.10.2022).
- Ceny Rolnicze. Nowe zasady dla lokalizacji ferm hodowlanych. Pół kilometra od zabudowań dla 500 DJP. <https://www.cenyrolnicze.pl/wiadomosci/prawo-i-finanse/15403-nowe-zasady-dla-lokalizacji-ferm-hodowlanych-pol-kilometra-od-zabudowan-dla-500-djp> (dostęp: 31.10.2022).
- Główny Inspektorat Weterynarii – Wykaz podmiotów zarejestrowanych zgodnie z rozporządzeniem (WE) nr 852/2004. <https://pasze.wetgiw.gov.pl/spi/demorej/index.php?rodzaj=12&rodzaj2=25&lng=0&kodwoj=ca%C5%82y+kraj&szukanyWni=&szukanaNazwa=&szukanaMsc=Radzan%C3%B3w&kodh=&pojOd=&pojDo=&btnSubmit=Filtruj> (dostęp: 27.10.2022).
- Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym. Czym jest ferma przemysłowa? <https://stopfermom.pl/blog/czym-jest-ferma-przemyslowa> (dostęp: 27.10.2022).
- Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym. Dramatyczna sytuacja w zagłębiach kurzych konsekwencją krótkowzroczności kolejnych rządów. <https://stopfermom.pl/blog/dramatyczna-sytuacja-w-zaglebiach-kurzych-konsekwencja-krotkowzrocznoscikolejnych-rzadow> (dostęp: 27.10.2022).
- Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym. Komu ma pomóc projekt tzw. ustawy odległościowej? <https://stopfermom.pl/blog/komu-ma-pomoc-projekt-tzw-ustawy-odleglosciowej> (dostęp: 4.11.2022).
- Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym. Zanieczyszczenia mikrobiologiczne na fermach wielkoprzemysłowych a zdrowie publiczne. <https://stopfermom.pl/blog/zanieczyszczenia-mikrobiologiczne-na-fermach-wielkoprzemyslowych-a-zdrowie-publiczne> (dostęp: 27.10.2022).
- Ministerstwo Środowiska i Klimatu. Uciążliwość zapachowa. <https://www.gov.pl/web/klimat/uciazliwosc-zapachowa> (dostęp: 29.10.2022).

Portal hodowcy – Mapa występowania ognisk u drobiu w Polsce. http://www.portalhodowcy.pl/images/Mapki/HD_mapka_PG.pdf (dostęp: 2.11.2022).

Zintegrowana Platforma Edukacyjna. Chów i hodowla zwierząt w Polsce. <https://zpe.gov.pl/a/chow-i-hodowla-zwierzat-w-polsce/DwN790Alx> (dostęp: 3.11.2022).

Spatial Planning Documents and the Expansion of Industrial Farms in Rural Municipalities in Poland

Abstract: The purpose of the article was to define the role of spatial planning in preventing the expansion of industrial farms. The activities of large-scale farms are associated with a number of nuisances faced by the inhabitants of the neighboring areas, as well as with a negative impact on individual components of the environment. The aim of the study was to indicate the role of planning documents along with the guidelines contained in them and arrangements in preventing the expansion of industrial farms. Only detailed planning documents are able to prevent spatial and social conflicts caused by the creation of farms in inappropriate places and will contribute to reducing the nuisance caused by areas of specialised animal production. The authorities of rural municipalities should strive for the gradual preparation of local plans, which are an effective solution for maintaining spatial order.

Keywords: industrial farms, areas of specialised animal production, local spatial development plans, rural municipality, spatial planning.

Ruta Śpiewak
Anna Kłoczko-Gajewska
Justyna Kłobukowska

Znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (*land commons*) w Polsce w produkcji żywności – wstęp do dyskusji

Streszczenie: Celem głównym artykułu było scharakteryzowanie obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce w kontekście ich znaczenia w produkcji i pozyskiwaniu żywności. Opisano lasy publiczne, wspólnoty gruntowe, ogrody społecznościowe oraz rodzinne ogrody działkowe w Polsce wraz z pełnionymi przez nie funkcjami. Z wykorzystaniem fragmentarycznych danych zastanych oraz wyników badań własnych oszacowana została wielkość obszarów wspólnie użytkowanych i ilość pozyskiwanej w ten sposób żywności w Polsce. Artykuł otwiera dyskusję na temat znaczenia obszarów zarządzanych w sposób wspólnotowy w Polsce z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego i środowiskowego, a także politycznych implikacji docenienia roli tego typu obszarów.

Słowa kluczowe: obszary wspólnie użytkowane, tradycyjne *land commons*, żywność, dobro wspólne.

1. Wprowadzenie

Ziemia uprawna staje się coraz bardziej ograniczonym zasobem na całym świecie, a równocześnie wraz z rosnącą liczbą ludności na świecie wzrasta potrzeba

Dr Ruta Śpiewak, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: ruta.spiewak@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-8336-8414; **dr Anna Kłoczko-Gajewska**, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, e-mail: anna_kloczko_gajewska@sggw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6839-8831; **dr Justyna Kłobukowska**, Państwowa Akademia Nauk Stosowanych we Włocławku, Zakład Finansów i Rachunkowości, ul. Mechaników 3, 87-800 Włocławek, e-mail: justyna.klobukowska@pans.wloclawek.pl, ORCID: 0000-0002-4963-4237.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

pozyskiwania ziemi rolnej. Możliwość dostępu do gleby jest jednym z podstawowych praw człowieka (Creutzig 2017). Zapewnienie realizacji tego prawa staje się znacznie bardziej realne, gdy ziemia jest traktowana jako dobro wspólne – zarządzane w sposób wspólnotowy. W historii świata nie jest to nowe podejście. Obszary użytkowane wspólnie, nazywane również wspólnotami terytorialnymi (*land commons*), istniały od wieków, chociaż od XVIII w. zaczęto ograniczać ich liczbę i powierzchnię, uznając zarządzanie nimi za mało efektywne. Niemniej jednak nadal całkiem spory obszar w Europie jest zarządzany w ten sposób (Bravo, De Moor 2008).

Wspólnoty terytorialne to specyficzny rodzaj gospodarstw, jednostek rolnych lub innych typów przestrzeni, z których można pozyskiwać produkty rolne. Wyróżniają się tym, że są zarządzane i użytkowane wspólnie, z uwzględnieniem wcześniej uzgodnionego zbioru zasad. Korzyści materialne i niematerialne z użytkowania wspólnej ziemi mogą być wykorzystywane przez wszystkich członków społeczności. Efekty widoczne są zaś nie tylko w wymiarze rolniczym (np. wypas zwierząt), ale też środowiskowym i społecznym, np. poprzez budowanie poczucia wspólnoty czy praktykowanie współpracy. Poza wspólnotami gruntowymi (typowymi dla części obszarów Polski) do takich terytoriów zalicza się szlaki wodne, lasy, pastwiska, ogrody społecznościowe itp.

Wymienione rodzaje terytoriów należy traktować jako przestrzenie będące własnością zbiorową, są one bowiem zarządzane w sposób zbiorowy i w założeniach oparte na prawach społeczności – często wynikających z tradycji i prawa zwyczajowego – stosujących zrównoważoną produkcję żywności. Przyjmuje się, że tego typu obszary zajmują ok. 5% terytorium Unii Europejskiej (UE), ale wartość ta wzrasta do 9%, gdy uwzględnia się także obszary nierolnicze, takie jak lasy, wybrzeża itp. (Vivero Pol, Manzoni 2021). Komisja Europejska (KE) szacuje, że ponad 12 mln ha użytków rolnych (Utilised Agricultural Area – UAA) znajduje się na terenach wspólnych (dane nie obejmują obszarów leśnych i morskich). Mając to na uwadze, dyskusja na temat wspólnot terytorialnych i ich znaczenia wydaje się kwestią ważną, choć aktualnie zupełnie niedocenianą ani w literaturze naukowej, ani w polityce europejskiej (Vivero Pol, Schuftan 2016).

Nowe spojrzenie na znane z historii dobra wspólne umożliwia potraktowanie ich jako instrumentu służącego rozwiązywaniu wielu problemów społecznych, ekonomicznych oraz środowiskowych poprzez wprowadzanie innej niż dotychczas logiki instytucjonalnej, relacji ekonomicznych i społecznych. Aby taka zmiana nastąpiła, wymagane jest odwołanie się do odpowiednich typów wiedzy lokalnej, praktyk społecznych, a następnie stworzenie właściwych polityk. Co więcej, problematyka ta wpisuje się w szeroko promowaną ideę zrównoważonego rozwoju. Dobra wspólne, jak zostanie to wyjaśnione niżej, to nie tylko dobra materialne, lecz

obecnie przede wszystkim także relacja społeczna związana z zarządzaniem nimi (Prandecki 2016). Umożliwia to takie dbanie o przestrzeń, jak również pozyskiwanie wiedzy w tym zakresie, by zasoby te były trwałe i przyrastały (przykładem może być działanie Wikipedii).

Głównym celem prezentowanego artykułu jest scharakteryzowanie znajdujących się w Polsce obszarów, które można by określić jako obszary wspólnie użytkowane, w kontekście ich znaczenia w produkcji i pozyskiwaniu żywności. Celem szczegółowym zaś jest przedstawienie wolumenu pozyskiwanej w ten sposób żywności w Polsce. Wykorzystując fragmentaryczne dane zastane, wskazano i opisano różne rodzaje terytoriów wspólnej produkcji żywności, a także oszacowano wielkość obszarów wspólnie użytkowanych i ilość pozyskiwanej w ten sposób żywności. Realizacja tak postawionych celów ma zainicjować dyskusję o roli i znaczeniu obszarów zarządzanych w sposób wspólnotowy w Polsce z perspektyw ekonomicznej, społecznej, środowiskowej i politycznej.

2. Metodyka badań

W ramach prowadzonych badań rozważane były następujące typy obszarów jako potencjalnie użytkowane wspólnie:

- lasy publiczne – ze względu na dostępność dla wszystkich chętnych oraz możliwość zbierania grzybów, owoców itp.;
- wspólnoty gruntowe i mienie gromadzkie – jako obszary pozostające prawnie we własności wspólnej i relatywnie często wspólnie zarządzane oraz użytkowane;
- rodzinne ogrody działkowe (ROD) – ze względu na to, że tereny działek są dzierżawione z przestrzeni miejskiej i podlegają wspólnym, ścisłym regulacjom dotyczącym rodzaju upraw, estetyki itd., a użytkownicy korzystają z wielu wspólnych zasobów (np. dostępu do wody);
- ogrody społecznościowe – głównie miejskie obszary rekreacyjno-uprawne powstające najczęściej dzięki inicjatywie lokalnej społeczności, wspólnie zarządzane oraz użytkowane; wyprodukowana żywność podlega tu współdzieleniu;
- śródlądowe wody powierzchniowe, morskie wody wewnętrzne oraz wody morza terytorialnego – ze względu na gwarantowane ustawowo prawo do powszechnego korzystania z nich.

W niniejszym artykule szczegółowa analiza będzie dotyczyła wszystkich zidentyfikowanych obszarów poza wodami. Decyzję wyłączenia wód podjęto ze względu na ich charakterystykę działalności w Polsce – bliższą spółkom niż idei *commons*. Drugą przesłanką był brak dostępnych danych dotyczących produkcji lub pozyskiwania

żywności w ten sposób². Wody zostały wyłączone również z uwagi na trudności w selekcjonowaniu danych dotyczących tych obszarów, m.in. brak informacji o wielkości połowu ryb na wodach śródlądowych oraz komplikacje towarzyszące oszacowaniu udziału połowów na morzu terytorialnym w połowach na Bałtyku ogółem.

W związku z tym, że w artykule podejmowana jest tematyka jak dotąd słabo rozpoznana, zastosowano metodę triangulacji metod badawczych. Wykorzystano dane zastane w postaci danych statystycznych, analizę aktów prawnych oraz literatury przedmiotu. Ponadto dane dotyczące ogrodów społecznościowych uzupełnione zostały na podstawie wyników badań własnych przeprowadzonych metodą ankietową w 2021 r. Badanie to skierowane było do 50 podmiotów związanych z funkcjonowaniem ogrodów społecznościowych w Polsce. Informację zwrotną otrzymano na temat 20 ogrodów. Z kolei informacje dotyczące aktualnej liczby i powierzchni wspólnot gruntowych oraz mienia gromadzkiego uzyskano bezpośrednio z Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Dane te zostały uzupełnione przez sondaż (niereprezentatywny) w kilkunastu gminach województwa mazowieckiego, którego celem była weryfikacja liczby istniejących wspólnot. Podczas szacowania udziału dzikiej zwierzyny sprzedanej do punktów skupu, spośród zwierzyny upolowanej w lasach, korzystano z informacji przekazanych przez czynnego myśliwego.

3. Obszary wspólnie użytkowane (*land commons*) – ujęcie definicyjno-funkcyjne

Pojęcie dóbr wspólnych nie oznacza jedynie rzeczy, informacji czy wiedzy lub miejsc określonych przez ich właściwości materialne. Termin *commons* ma „wiele osobowości” (Wall 2014), a zatem wiele fenomenologii (Mattei 2018) i słowników do ich opisu. Wspólnoty zawiązują się wokół zasobów naturalnych (lasów, łowisk itd.) (Ostrom 1990), wokół miejsc i usług (Łapniewska 2016). Zwraca się też uwagę na inny rodzaj *commons* nie dotyczących natury dobra, ale raczej sposobu, w jaki społeczeństwa organizują się wokół podstawowych dóbr, które są wytwarzane, reprodukowane i zarządzane kolektywnie, np. lokalna wiedza dotycząca przetwarzania żywności, wspólne pastwiska (Frischmann, Madison, Strandburg [red.] 2014).

Ważnym wymiarem wspólnego działania jest wzmocnienie demokratycznego samostanowienia. W tym ujęciu *commons* to samoregulujące się układy społeczne służące zarządzaniu zasobami materialnymi i niematerialnymi uznawanymi za niezbędne dla wszystkich, ograniczone w czasie i miejscu, zmieniające się w zależności od różnych społeczeństw, okoliczności i rozwoju technologicznego (Bollier 2014).

² Autorzy rozważali też włączenie do analiz spółdzielni rolniczych oraz grup producenckich, jednak ze względu na formalne aspekty funkcjonowania tych instytucji, np. bardzo złożone prawa własności ziemi, charakter działalności bliższy spółkom niż idei *commons*, również wykluczono je z dalszych badań.

Commons można odróżnić od *nie-commons*, gdyż w tym pierwszym przypadku mowa o zinstytucjonalizowanym dzieleniu się zasobami przez członków społeczności, co często określa się mianem „uwspólniania” (*commoning*). To właśnie „wspólne użytkowanie” nadaje materialnym lub niematerialnym wspólnym zasobom cechy *commons* (Bollier 2014).

Anglojęzyczne *commoning* dotyczy często relacji między ludźmi a przyrodą (Bollier, Helfrich 2015). We wspólnotach nie chodzi o maksymalizację indywidualnych korzyści, egoistyczny indywidualizm czy legitymizowanie użycia siły, ale raczej o zbiorowe decyzje, instytucje, własność i wspólne cele mające za zadanie maksymalizację grupowego dobrobytu. Zwraca się uwagę, że *commons* są ze swojej istoty dynamiczne, gdyż są tworzone przez określoną społeczność w specyficznych warunkach, co powoduje, że trudno precyzyjnie określić ich charakter (Bollier, Helfrich 2015). Przede wszystkim trzeba je więc rozumieć jako paradygmat łączący daną społeczność i zestaw działań społecznych, wartości i norm używanych do zarządzania zasobem (Bollier 2014).

Odwołanie się do idei zarządzania społecznością w sposób wspólnotowy pozwala, przynajmniej w teorii, dbać o te przestrzenie (nie tylko w wymiarze materialnym) w taki sposób, aby maksymalizować dobrobyt wszystkich osób, które z niej korzystają bezpośrednio i pośrednio.

Wymienione charakterystyki można odnieść do zarządzania gruntami rolnymi i produkcji żywności, która związana jest z wykorzystaniem ziemi na cele rolnicze. Obszary wspólnie użytkowane są zasobem wielofunkcyjnym, zapewniają bowiem szeroką gamę dóbr nierynkowych i niekomercyjnych (Wilkin 2014). Dla chłopów uprawa roli była centralnym elementem ich życia. W swym znaczeniu dalece wykraczała poza stanowienie źródła pożywienia, ale stawała się też swego rodzaju *sacrum*, czego echa widoczne są do dzisiaj (Myśliwski 2003), m.in. w kulturze. Istotna jest też rola ziemi rolniczej z punktu widzenia krajobrazowego i środowiskowego (Wilkin 2014). Wraz ze wzrostem liczby ludności na świecie prognozuje się dwukrotnie większe zapotrzebowanie na ziemię uprawną. Również rozwój rolnictwa regeneratywnego³, ważnego w kontekście klimatycznym, będzie wymagał dużych terenów rolniczych. To z kolei wzmacnia potrzebę ochrony tych zasobów i równocześnie zmiany sposobu zarządzania nimi na poziomie globalnym.

Od pewnego czasu zwraca się uwagę (Creutzig 2017), że ziemia uprawna musi być traktowana jako globalny wspólny zasób. Sekwestracja dwutlenku węgla i usługi ekosystemowe, takie jak czysta woda, recykling składników odżywczych i rekreacja,

³ W założeniu rolnictwo regeneratywne ulepsza i podtrzymuje zdrowie gleby poprzez przywrócenie w niej zawartości węgla, co z kolei poprawia wydajność – dokładnie odwrotnie niż w przypadku rolnictwa konwencjonalnego, zob. <https://regenerationinternational.org/why-regenerative-agriculture/> (dostęp: 20.09.2022).

zależą od ziemi i są powszechnymi dobrami publicznymi. Wykluczenie ludzi z dostępu do podstawowych dóbr i usług dostarczanych przez ziemię, takich jak żywność i mieszkanie, stanowi naruszenie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (Creutzig 2017). Podkreśla się następujące funkcje terytoriów wspólnie użytkowanych (*land commons*), a mianowicie:

- zarządzanie przyrodą i ochrona bioróżnorodności;
- wzmacnianie wspólnoty, wartości zbiorowych i obywatelstwa;
- produkowanie żywności w sposób bezpieczny z punktu widzenia klimatycznego (Vivero Pol i in. 2016).

Zarządzanie gruntami rolnymi na zasadach wspólnotowych nie powinno być postrzegane jedynie jako archaiczne rozwiązanie. Stanowić ono może raczej sposób zarządzania zasobami naturalnymi oraz ich ochrony, a także użyteczny instrument wspierania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i wsparcie działań klimatycznych. Wiele wspólnych gruntów w całej Europie uznawanych jest za obszary rolnicze o wysokiej wartości przyrodniczej lub tereny o dużym znaczeniu dla różnorodności biologicznej (Bravo, De Moor 2008). Ponadto wspólnie zarządzane ziemie stanowią narzędzie wspierania dynamicznych społeczności wiejskich, wzmacniając strukturę społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich i społeczeństwa obywatelskiego w ogóle (poprzez wspieranie oddolnego, integracyjnego i opartego na współpracy zarządzania zasobami naturalnymi) (Vivero Pol, Manzoni 2021).

Przedstawione postrzeganie terytoriów wspólnej produkcji żywności oznacza dopuszczenie do głosu odmiennej logiki ekonomicznej (Bollier, Helfrich 2015), co ma swoje implikacje polityczne, a także wiąże się z udziałem innych niż dotychczas graczy instytucjonalnych. Obecnie jednak takie podejście nie występuje w politykach unijnych, również w tych żywnościowych (Vivero Pol, Schuftan 2016). Pojęcie *land commons* nie pojawia się w treściach dokumentów dotyczących Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), Strategii *Farm to Fork* („Od pola do stołu”), Strategii Bioróżnorodności ani Europejskiego Zielonego Ładu (EZŁ). Brak odgórznej polityki w tym zakresie zniechęca do rozpoznania lokalnych obszarów wspólnie użytkowanych pod kątem ich form i pełnionych funkcji w odniesieniu do przedstawionej wieloaspektowości. Wiedza w tej dziedzinie mogłaby mieć aplikacyjne zastosowanie do krajowej polityki.

4. Charakterystyka i znaczenie obszarów wspólnie użytkowanych (*land commons*) w Polsce

Poruszanie tematu dobra wspólnego w polskim kontekście jest wyzwaniem, dobra wspólne mają bowiem negatywną konotację wynikającą z doświadczeń okresu socjalizmu, jako że pamięć o wymuszonej kolektywizacji jest tu nadal żywa

(Yuson, Jakob, Caldwell [red.] 2014). Brakuje też odpowiedniego słownictwa w języku polskim wyrażającego obszerność znaczenia mieszczącego się w określeniu *commons*, co zostało już przedstawione wyżej.

Niemniej jednak współczesne kryzysy: pandemiczny, wojenny, klimatyczny pokazują, że obecny system zarządzania dobrami, przestrzenią oraz wiedzą jest nieefektywny i przyczynia się do pogłębiania problemów środowiskowych, społecznych i ekonomicznych widocznych wyraźnie w nierównościach dochodowych (Vivero-Pol i in. [red.] 2019). Aby zapoczątkować dyskusję na temat znaczenia i potencjału tego sposobu użytkowania przestrzeni, w dalszej części artykułu zaprezentowane zostaną przykłady obszarów użytkowanych wspólnie w Polsce w kontekście tego, w jakim stopniu pełnią one funkcje wskazywane w literaturze, a więc jak duże mają znaczenie z punktu widzenia ekonomicznego, społecznego, środowiskowego i politycznego w kontekście polskich uwarunkowań.

4.1. Lasy publiczne

Lasy pełnią wiele różnych funkcji. W aktualnych publikacjach Lasów Państwowych wymienia się następujące trzy główne funkcje (Lasy Państwowe 2018):

- przyrodnicze (m.in. wpływ na klimat, obieg wody, ochronę gleb);
- społeczne (warunki zdrowotne, rekreacyjne, edukacyjne);
- gospodarcze (odnawialna produkcja biomasy i gospodarka łowiecka).

Znaczenie lasów publicznych w Polsce jako obszarów wspólnie użytkowanych wynika z wielkości dostępnych terenów dla obywateli i zasad związanych z przebywaniem w nich. W Polsce ok. 80,7% lasów stanowią lasy publiczne (Lasy Państwowe 2020). W ich skład wchodzi lasy pozostające w zarządzie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe, stanowiące własność gmin, parki narodowe i pozostałe publiczne (m.in. podlegające Ministerstwu Obrony). W lasach należących do Lasów Państwowych (76,9% wszystkich lasów) można bez ograniczeń spacerować i uprawiać sport. Właściciele lasów prywatnych mogą zakazać wstępu na swoje tereny, ale w praktyce rzadko tak się dzieje.

W odniesieniu do funkcji gospodarczych lasów państwowych pozyskiwaniem drewna zajmują się pracownicy przedsiębiorstwa Lasy Państwowe (za ich zgodą i pewną opłatą można pozyskiwać chrust). Zgodnie z ustawą o lasach (Ustawa 1991) wszyscy użytkownicy lasów mogą bez limitów zbierać jagody, grzyby itp. zarówno na użytek własny, jak i na sprzedaż. Z kolei właściciele pszczół mogą za darmo ustawiać w lasach swoje ule. Jak wynika z badań ankietowych (Barszcz, Suder 2009), w zależności od wielkości miejscowości zamieszkania, od 20% do prawie 40% osób związanych z lasem przychodzi do lasu w celu zbierania jagód i grzybów, od 8% do 15% w celach rekreacyjnych, a od 35% do 60% w obu celach. Najczęściej

zbierane są jagody i grzyby, rzadziej zioła i inne produkty. Wśród osób z małych miejscowości zbierających leśne surowce i produkty nieдрzewne ok. 60% deklaruje zbieranie tych produktów na sprzedaż, a ok. 40% na własny użytek. W dużych miastach proporcje są odwrotne. Rodziny mniej zamożne traktują zbiory leśnych owoców i grzybów jako dodatkowe źródło dochodu.

Oprócz jagód i grzybów w lasach pozyskuje się również mięso dziczyzny. Myśliwi zrzeszeni w 2705 kołach łowieckich (GUS 2020) mają za zadanie dbać o zwierzynę (w tym dokarmiać zwierzęta zimą) oraz mogą polować zgodnie z planami rocznymi (zatwierdzonymi przez władze) (Ustawa 1995), zatem działają jako wspólnota myśliwych.

Istotne jest również znaczenie lasów z punktu widzenia środowiskowego; dzięki nim osłabieniu ulega gwałtowność zmian klimatu i możliwe jest długotrwałe magazynowanie dużych ilości węgla, dodatkowo wiążą one ok. 30% rocznych emisji CO₂ do atmosfery. Lasy to również najbardziej różnorodnie biologicznie ekosystemów (Pracownia na rzecz Wszystkich Istot 2021).

Lasy publiczne w Polsce stanowią interesujący przykład dobra wspólnego, ponieważ są one dostępne dla wszystkich chętnych bez restrykcyjnych zasad i opłat. Z funkcji społecznych lasu korzystają osoby z bardzo różnych grup społecznych i o różnych potrzebach, niezależnie od pory roku, niemniej indywidualny charakter korzystania z lasu nie wpływa na budowanie wspólnoty. Równocześnie jednak trzeba zauważyć, że poprzez złe gospodarowanie drzewem w lasach publicznych funkcja klimatyczna zostaje zagrożona. W ciągu ostatnich 30 lat pozyskanie drewna w Polsce w lasach zarządzanych przez Lasy Państwowe wzrosło ponad dwukrotnie – od 20 mln m³ w 1990 r. do 49 mln m³ (grubizna brutto) w 2019 r. Stan 54% siedlisk leśnych Natura 2000 w Polsce jest niewłaściwy, a prawie 30% się pogarsza (Pracownia na rzecz Wszystkich Istot 2021).

Funkcje społeczne i środowiskowe stoją częściowo w sprzeczności z funkcją gospodarczą, która realizowana jest poprzez pozyskiwanie drewna, działania łowieckie, jak również zbieranie owoców i grzybów, które mogą stanowić dodatkowe źródło dochodu dla osób indywidualnych. Co ciekawe, obszary zalesione stanowią istotną część wspólnot gruntowych.

4.2. Wspólnoty gruntowe i mienie gromadzkie

Pierwsze wspólnoty gruntowe powstały w Polsce w XIII w. i były to grunty wspólnie użytkowane przez dziedzica i włościan (w XIX w. zniesiono zasadę własności podzielonej [Rudol 2018]), jest to więc instytucja o dość długiej historii. Większość obecnie istniejących wspólnot gruntowych powstała w XIX w. przy okazji uwłaszczenia chłopów lub podczas kupowania ziemi przez różne zrzeszenia

i organizacje (Daniłowska, Zając 2015), chociaż w ostatnich latach również odnotowano powstawanie nowych wspólnot (badanie własne). Uregulowanie statusu wspólnot w latach 60. XX w. miało za zadanie ułatwić wykorzystanie potencjału rolniczego tych terenów.

Ziemie należące do wspólnoty stanowią wspólną własność i są wspólnie zarządzane – każdy członek wspólnoty ma jeden głos bez względu na wielkość udziałów (Drobný 2019). Udział we wspólnocie można zbyć wyłącznie w obrocie wewnętrznym między członkami wspólnoty lub na rzecz osób posiadających ziemie przylegające do wspólnoty, stąd większość członków wspólnot została nimi w wyniku dziedziczenia.

Zgodnie z ustawą o zagospodarowaniu wspólnot gruntowych osoby uprawnione do udziału w takiej wspólnocie powinny utworzyć spółkę do sprawowania zarządu nad wspólnotą i do właściwego zagospodarowania gruntów wchodzących w skład tej wspólnoty (Ustawa 1963). Według tejże ustawy „[w] terminie oznaczonym w statucie spółki organy spółki są obowiązane przedstawić właściwemu wójtowi (burmistrzowi, prezydentowi miasta) do zatwierdzenia plan zagospodarowania i regulamin użytkowania gruntów i urządzeń spółki”.

Jeszcze kilka lat temu bardzo wiele wspólnot miało niekompletną dokumentację. Zgodnie z szacunkami Ministerstwa Rolnictwa w 2015 r. ok. 3500 wspólnot gruntowych miało nieuregulowany status prawny (zaledwie ok. 1/5 miało osobowość prawną), brakowało list członków i ich udziałów. W wielu przypadkach najświeższe zapisy pochodziły z lat 60. XX w. (NIK 2009). Jednak w ostatnich latach sytuacja uległa poprawie m.in. dzięki uchwaleniu w 2016 r. nowej ustawy, zgodnie z którą starosta ma obowiązek ustalić osoby uprawnione do korzystania z gruntów wspólnoty, a w razie niemożności znalezienia członków ziemię może przejąć gmina. W ramach tej zmiany przepisów część obszarów wód przejęto od wspólnot i przekazano instytucji Wody Polskie. Obecnie wiele wspólnot ma zarząd (z czego niektóre przymusowy), ale zdarzają się też wspólnoty bez zarządu, niedziałające (badania własne). Zgodnie z najnowszymi danymi⁴ w Polsce istnieje ponad 5500 wspólnot gruntowych, a ich powierzchnia obejmuje ponad 81 tys. ha.

Z punktu widzenia *land commons* w Polsce istotne jest również mienie gromadzkie⁵. Zgodnie z ustawą z 1938 r. ze wspólnot gruntowych było wyłączone mienie gromadzkie, natomiast ustawa z 1963 r. w zasadzie włączała mienie gromadzkie do tych samych

⁴ Mowa o niepublikowanych danych uzyskanych z Wydziału Kształtowania Ustroju Rolnego Departamentu Nieruchomości Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w lipcu 2021 r.

⁵ Z praktycznego punktu widzenia w obecnym stanie prawnym nie ma istotnej różnicy pomiędzy mieniem gromadzkim a wspólnotami gruntowymi – stosowanie dwóch różnych nazw zależy w zasadzie od sposobu ich powstania przed II wojną światową. Większość różnic zniknęła wraz z wprowadzeniem nowych przepisów w 1963 r.

przepisów, którym podlegały wspólnoty gruntowe, z niewielkimi wyjątkami (Stawicka 2016). Obecnie również nowy, ujednoczony tekst ustawy o wspólnotach gruntowych reguluje problematykę mienia gromadzkiego.

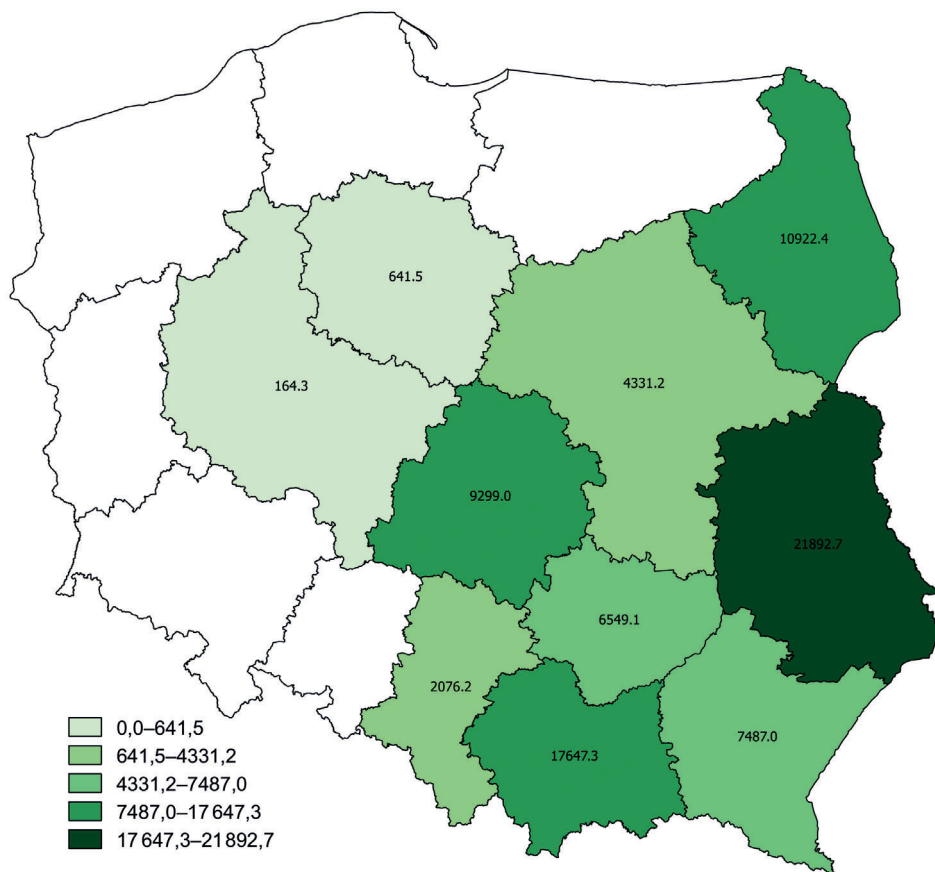
Powierzchnia mienia gromadzkiego w Polsce wynosi prawie 8900 ha. Z powodu zaszczości historycznych wspólnoty gruntowe i mienie gromadzkie występują w Polsce wyłącznie na terenach byłych zaborów rosyjskiego i austriackiego (w zaborze pruskim w 1821 r. zlikwidowano taką formę użytkowania gruntów [Gołos 2008]) (rysunek 1).

Łączna powierzchnia wspólnot gruntowych i mienia gromadzkiego w Polsce jest znacząca, wynosi bowiem prawie 90 tys. ha⁶. Niestety mało jest danych na temat wykorzystania ich terenów. Z danych cząstkowych lub nie do końca aktualnych można wywnioskować, że znaczna część tego obszaru to łąki i lasy, czasem również wody. Można podejrzewać, iż uprawy rolne stanowią niewielki ułamek tych ziem – znajdują się raczej na terenach dzierżawionych przez osoby indywidualne, tam, gdzie jest lepsza klasa gleby. Dla uproszczenia wyводу w dalszej części opracowania wspólnoty gruntowe oraz mienie gromadzkie traktowane będą jako jedna grupa.

Wspólnoty czynne i faktycznie użytkowane wspólnie (takie, które nie dzierżawią terenu osobie prywatnej) zazwyczaj charakteryzują się rolnictwem ekstensywnym (np. wypas bydła i owiec) i utrzymywane są w dobrej kulturze rolnej (Rudol 2018).

Z badań ankietowych przeprowadzonych przez Kamila Rudola (2018) wynika, że przynajmniej w przypadku części wspólnot gruntowych istnieje poczucie odpowiedzialności za obszar wspólny, a tempo eksploatacji zasobów nie przekracza szybkości ich odnowy. Taki stan rzeczy pokazują też badania Piotra Gołosa (2008), z których wynika, że we wspólnotach leśnych w latach 2003–2005 udział odnowień lasu był znacznie wyższy niż w lasach prywatnych i zbliżony do poziomu obserwowanego w lasach państwowych. Zabiegi pielęgnacyjne stosowano częściej niż w lasach prywatnych i rzadziej niż w państwowych. Drewno pozyskiwane było w ponad 81% miąższości podczas zabiegów pielęgnacyjnych (trzebież) – jest to znacznie wyższy udział niż w lasach prywatnych i państwowych. Zgodnie z badaniami Aliny Daniłowskiej i Adama Zająca, „[p]omimo niewielkiego udziału wspólnot gruntowych w ogólnej powierzchni lasów, odgrywają one ważną rolę w lasach prywatnej własności w Polsce, szczególnie jako dobre, godne naśladowania przykłady zorganizowanej działalności. Wśród funkcjonujących wspólnot leśnych (zrzeszających właścicieli lasu jednej lub kilku wsi) na szczególną uwagę zasługuje rejon Podhala, w którym wspólnoty gospodarują na 90% powierzchni leśnej” (Zajac, Gołos, Geszprych 2004). W wielu wspólnotach pożytki z korzystania z gruntów wspólnych (drewno, siano) stanowią uzupełnienie własnej produkcji i można je

⁶ Dane Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi – stan na lipiec 2021 r.

Rysunek 1. Obszar wspólnot gruntowych w Polsce w podziale na województwa (ha)

Figure 1. Area of land communities in Poland by voivodeships (ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 2021 r.

Source: own study based on unpublished data from Ministry of Agriculture and Rural Development from 2021.

traktować jako pewnego rodzaju ubezpieczenie na wypadek niezadowalających efektów pracy na własnym gruncie (Rudol 2018).

Często wspólnoty angażują się w działalność społeczną. W przypadku wspólnot leśnych może to być przekazywanie drewna lokalnym szkołom, przedszkolom czy ochotniczym strażom pożarnym. Członkowie wspólnoty współpracują też ze sobą, wykonując w ramach prac społecznych remonty lokalnych dróg (Gołos 2008).

Angażując się w bezpłatną pracę, np. na rzecz wspólnego lasu, przyczyniają się do wyrabiania nawyku dbania o dobro wspólne, co ma niebagatelne znaczenie dla przyszłej aktywności społecznej (Putnam 2000). W przypadku wydzierżawienia terenu wspólnoty osobie prywatnej (członkowi wspólnoty lub osobie spoza niej) korzyści z tego tytułu są przeznaczane na wspólne potrzeby, np. remont drogi, kupno pojemników na śmieci, budowę świetlicy wiejskiej, zakup prezentów gwiazdkowych dla dzieci we wsi (badania własne). Zdarzają się też przypadki nieodpłatnego przekazania gruntu gminie na potrzeby wspólne, np. budowę kanalizacji albo udostępnienie na boisko lub plac zabaw (Rudol 2008; badania własne).

4.3. Rodzinne ogrody działkowe

Pierwsze rodzinne ogrody działkowe (ROD) powstały na początku XIX w. Dynamiczny przyrost ich liczby przypada na okres przed II wojną światową. Istniało wtedy 50 tys. działek na prawie 3 tys. ha. Ich podstawową funkcją było zapewnienie przestrzeni do produkcji warzywno-owocowej. Po 1945 r. ich liczba się podwoiła (Giedych, Latkowska 2015). Ważnym punktem rozwoju tego rodzaju ogrodów był 1981 r., kiedy to powołano Polski Związek Działkowców. W kryzysowych latach 80. XX w. działki pozwalały uzupełnić braki w zaopatrzeniu w warzywa, owoce, a nawet mięso – hodowano na nich króliki i drób. Według danych GUS w 1987 r. na działkach wyprodukowano łącznie 700 tys. ton warzyw i owoców, 3,5 tys. ton mięsa króliczego i kurzego oraz kilkaset ton miodu.

Obecnie liczba ogrodów działkowych systematycznie spada, często są bowiem usytuowane w atrakcyjnych z punktu widzenia deweloperów obszarach miast (rysunek 2).

Istnieje presja różnych środowisk, np. deweloperskiego, na likwidowanie działek. Nadal jednak ROD zajmują relatywnie duże obszary, nawet w większych miastach. Dla przykładu w Warszawie według stanu na koniec 2021 r. powierzchnia rodzinnych ogrodów działkowych zrzeszonych w Polskim Związku Działkowców (PZD) wyniosła ponad 1080 ha (dane PZD, okręg mazowiecki)⁷.

Od początku wyodrębnienia rodzinnych ogrodów działkowych ich kluczowymi funkcjami, wskazywanymi w regulacjach prawnych, były zdrowotna i ekonomiczna rozumiana jako możliwość produkcji żywności na potrzeby rodziny. Dopiero od niedawna podkreśla się funkcję rekreacyjną w odniesieniu do ROD (Dańkowska, Dragon, Ferrari 2021; Giedych, Latkowska 2015). Ogrody działkowe łączą funkcje kulturowo-rekreacyjne i ekonomiczne ze znaczeniem ekologicznym

⁷ Dla porównania powierzchnia parków, zieleni czy terenów zieleni osiedlowej wyniosła w 2021 r. 3375,6 ha (BDL GUS 2021).

Rysunek 2. Liczba rodzinnych ogrodów działkowych w Polsce w latach 2003–2021

Figure 2. Number of family allotment gardens in Poland in 2003–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie Kowalski 2020.

Source: own study based on Kowalski 2020.

i strukturalno-przestrzennym dla całego miasta (Giedych, Latkowska 2015). O dostrzeganiu działek jako wspólnej przestrzeni zielonej w miastach świadczy fakt, że w 2014 r. PZD i Związek Miast Polskich (ZMP) podpisały umowę, na podstawie której ogrody działkowe określone zostały przestrzeniami służącymi szerszej grupie mieszkańców i mieszkanek. Obecnie praktyka różni się w zależności od ogrodu. W 2022 r. rola dobra wspólnego, jaką tworzą miejskie ogrody działkowe, choć niewskazana *explicite*, została dostrzeżona przez instytucje publiczne, przekazano bowiem znaczne środki z Funduszy Europejskich na części wspólne w ogrodach działkowych, np. na zakładanie pasiek, budowanie kompostowników, zazielenianie (Szymczyk-Przewoźna 2022).

Z badań realizowanych przez Wojciecha Goszczyńskiego i Rutę Śpiewak (2022), które potwierdzają spostrzeżenia Anny Dańkowskiej, Agnieszki Dragon i Eleny Ferrari (2021), ważna jest funkcja integracyjna właścicieli ROD, a nawet w pewien sposób terapeutyczna, gdyż często są to osoby starsze, którym praca na działce zapewnia ruch na świeżym powietrzu i zwiększa poczucie przynależności do pewnej społeczności. Jak wynika z owych badań, dla wielu działkowców wartością była uprawa ogródka w sposób bezpieczny dla środowiska, przy ograniczeniu zużycia środków ochrony roślin, stosując coś, co obecnie się nazywa *upscaling*, czyli wykorzystywanie długo tych samych sprzętów, niekiedy zmieniając ich zastosowanie.

Brakuje aktualnych danych dotyczących wolumenu żywności pozyskiwanej na działkach. Na podstawie ostatnich dostępnych danych pochodzących z 1995 r. przeliczono wartości ponownie, biorąc pod uwagę zmniejszającą się liczbę działek. Zgodnie z szacunkami więc, rocznie uzyskuje się do 20 tys. ton mięsa (wolno hodować tylko gołębie, kury i króliki), 300 tys. ton zbóż oraz 150 tys. ton owoców i warzyw.

O ile działalność rodzinnych ogrodów działkowych jest uregulowana prawnie, o tyle wartym zgłębienia przykładem niesformalizowanego funkcjonowania obszaru wspólnie użytkowanego w Polsce są ogrody społecznościowe.

4.4. Ogrody społecznościowe

Historia ogrodów społecznościowych wiąże się głównie z zakładaniem w amerykańskich i brytyjskich miastach w XIX w. miejsc pozwalających produkować żywność osobom ubogim i bezrobotnym. Doświadczenia dwóch wojen światowych oraz kryzysu gospodarczego z lat 30. XX w. uwiaryściły rolę wykorzystania lokalnych terenów do produkcji żywności, która była dostępna dla mieszkańców, a jej pozyskanie nie wymagało transportu na większe odległości (Latkowska 2012).

Ogród społecznościowy stanowi przykład wspólnego użytkowania określonego gruntu przez grupę nieformalną złożoną ze znajomych, przyjaciół, współpracowników lub sąsiadów. W publikacji Magdaleny Szczepańskiej i Sylwii Staszewskiej ogród społeczny opisywany jest jako miejsce najczęściej położone na terenie miasta, we wspólnej przestrzeni publicznej, tworzone oddolnie przez mieszkańców (Szczepańska, Staszewska 2016). Aspektem wartym podkreślenia w odniesieniu do podejmowanej problematyki w artykule jest wspólnotowość i integracyjność, która wybrzmiewa w przywołanej definicji ogrodów społecznych. Przebywanie w wolnym czasie w przestrzeni blisko własnego domu sprzyja pogłębianiu relacji z sąsiadami, a dbałość o otaczającą przyrodę wzmacnia postawę odpowiedzialności i lokalnego patriotyzmu.

Z kolei na podstawie wyników badań Agnieszki Barszczewskiej-Woszczyk można stwierdzić, że ogrodnictwo społeczne ma istotny wpływ na wzmacnianie kapitału społecznego mieszkańców terenów objętych rewitalizacją. Jest to możliwe dzięki równoległej realizacji działań o charakterze partycypacyjnym oraz środowiskowym (Barszczewska-Woszczyk 2020).

Własność gruntu przeznaczonego pod funkcjonowanie ogrodu społecznego może być prywatna lub publiczna – mogą być to nieużytki lub wyodrębnione na ten cel przestrzenie w miastach. W przypadku terenów miejskich typową formą prawną jest dzierżawa lub użyczenie. Mimo założenia, że ogród działa w sposób nieformalny inicjatywy mogą przybierać formalną postać stowarzyszenia lub fundacji. Forma

działalności często determinuje możliwość pozyskiwania zewnętrznych źródeł finansowania przez ogrodników. Niezależnie od aspektów prawnych ogród jest otwarty dla szerokiego grona osób.

Istotne jest wskazanie, że cele funkcjonowania ogrodu społecznościowego są ściśle związane z potrzebami konkretnej grupy osób (Adamczyk-Arns, Grotowska, Ruman 2019). Ogród służy wypoczynkowi, integracji, ale też edukacji ekologicznej. Wraz ze wzrostem wiedzy i umiejętności miejskich ogrodników, a także poprzez dbałość o nasadzenia i uprawy, ogrody stają się źródłem żywności. Produkcja żywności pełni raczej funkcję edukacyjną niż znaczącego uzupełniania zasobów żywnościowych użytkowników ogrodów społecznościowych.

Oszacowanie liczby funkcjonujących w Polsce ogrodów społecznościowych jest trudne. Żadna instytucja nie zajmuje się zbieraniem danych na temat prowadzonych ogrodów. Dodatkowo nie wszystkie zakładane ogrody działają w długim horyzoncie czasowym. Mimo ekologicznych i społecznych pobudek inicjatywy ulegają rozwiązaniu. Powoli rośnie liczba samorządów w Polsce, które doceniają rolę ogrodów w podnoszeniu jakości nieużytków czy gospodarowaniu zdegradowaną przestrzenią, niemniej jednak nadal pozostają one działalnością marginalną i akcyjną. Większość ogrodów społecznościowych działa dopóty, dopóki istnieje lider, który pilnuje zasad. Innym aspektem są skutki pandemii. Pandemia COVID-19 i związana z nią konieczność zachowania dystansu społecznego spowodowały ograniczenia rozwoju tego rodzaju inicjatyw. W trakcie badań własnych prowadzonych w pierwszej połowie 2021 r. zidentyfikowano 50 ogrodów społecznych zlokalizowanych w Polsce. Nie wszystkie w badanym okresie działały, część z nich funkcjonowała tylko w strefie medialnej i internetowej. Ogrody działają głównie w największych polskich miastach, takich jak: Warszawa, Kraków, Wrocław, Toruń, Bydgoszcz, Poznań czy Gdańsk.

Zidentyfikowane ogrody były w większości prowadzone w ramach inicjatyw oddolnych lub inicjowane przez podmioty zewnętrzne. Można również wskazać ogrody tworzone przez instytucje pożytku publicznego, m.in.: miejski dom kultury, ośrodek aktywizacji społecznej, ośrodek terapeutyczny. Badania własne pokazały, że w Polsce funkcjonuje więcej form wspólnego użytkowania ziemi w aspekcie ogrodniczym, np. ogrody kieszonkowe, deszczowe, sensoryczne, korporacyjne, akademickie i inne ogrody miejskie, które mogą generować dodatkową żywność, choć nie jest to ich główny cel działania. Równocześnie nie jest to temat szeroko eksplorowany empirycznie.

Wyzwaniem jest również ustalenie średniej wielkości ogrodów, liczby osób zaangażowanych w ich prowadzenie i wielkości produkowanej żywności. Na podstawie uzyskanych informacji od przedstawicieli ogrodów zidentyfikowanych w ramach badań własnych oszacowano ich łączną wielkość zajmowanej powierzchni na 2,3 ha.

Wielkość produkcji żywności roślinnej zaś na 0,1 tony. Wokół pojedynczej inicjatywy gromadzi się od kilku do kilkunastu osób. Na podstawie uzyskanych informacji można stwierdzić, że podejście do tworzenia zielonych przestrzeni jest niejednolite. W niektórych ogrodach są zaprojektowane i zaplanowane miejsca na grządki, rabaty, skrzynie na warzywa, owoce lub zioła. Pozytywnym trendem jest budowanie świadomości permakultury, tworzenia sprzyjającego otoczenia dla sadzonych i uprawianych obok siebie roślin. Takie podejście w długim okresie będzie sprzyjać zwiększeniu produkowanej żywności w ogrodach. Zidentyfikować można również przypadki o mniej zaplanowanym charakterze. Należy mieć na uwadze, że dla części ogrodów głównym celem jest tworzenie miejsca do odpoczynku i rekreacji, stąd też realizacja celów związanych z produkcją żywności nie zawsze jest stawiana na pierwszym miejscu.

Ogrody społeczne wpisują się w dyskusję na temat wykorzystywania narzędzi gospodarki współdzielenia w samorządach (Kłobukowska 2020) oraz zrównoważonego rozwoju. Ich popularność i rosnąca liczba doprowadziły do grupowania poszczególnych miejsc w celu wdrożenia wsparcia instytucjonalnego. Jednym z przykładów jest tu projekt o nazwie Bujna Warszawa (<http://bujnawarszawa.pl> [dostęp: 22.08.2022]). Polega on na łączeniu warszawskich ogrodów i wspieraniu ich finansowo, doradczo lub szkoleniowo.

5. Powierzchnia i wykorzystanie obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce do produkcji i pozyskania żywności

Na podstawie wnikliwej analizy zidentyfikowanych obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce oszacowano łączną ich powierzchnię. W tabeli 1 zaprezentowano zbiorcze dane omówione w poprzedniej sekcji dotyczące polskich wspólnot terytorialnych (*land commons*).

Zestawienie to ukazuje dane w odniesieniu do rodzaju terytorium z uwzględnieniem jego charakteru: łąki i pastwiska, grunty orne, lasy oraz pozostałe.

Z zestawienia zawartego w tabeli 1 wynika, że obszary wspólnie użytkowane obejmują w Polsce ponad 7,6 mln ha, co stanowi prawie 1/4 powierzchni kraju. Znaczący udział w tej wartości przypada na lasy publiczne. Po ich wykluczeniu pozostałe tereny wspólnie użytkowane obejmują 0,3% powierzchni kraju. Ponad 0,44 mln ha to grunty orne oraz łąki i pastwiska, czyli tereny użytkowane rolniczo.

Szacuje się, że z rodzinnych ogrodów działkowych korzysta ok. 1 mln mieszkańców Polski, co stanowi 4% dorosłej populacji kraju. Brak jest danych na temat liczby osób korzystających ze wspólnot gruntowych, ogrodów społecznych oraz lasów państwowych.

Pogłębiona analiza danych zastanych (w tym z roczników statystycznych, literatury przedmiotu oraz dzięki kontaktom z instytucjami branżowymi) wykazała

Tabela 1. Powierzchnia obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce**Table 1.** Area of land commons in Poland

Rodzaje terytoriów użytkowanych wspólnie	Powierzchnia ogółem (w ha)	W tym:				Liczba osób zaangażowanych w produkcję żywności
		łąki i pastwiska	Grunty orne	Lasy	Pozostałe (wody, nieużytki, nieustalone)	
Wspólnoty gruntowe*	107 622,6	43 700		48 000	15 800	•
Lasy publiczne	7 520 000	0	0	7 520 000	0	•
Rodzinne Ogrody Działkowe	316,6	0	316,6	0	0	1 000 000
Ogrody społecznościowe	2,3	0	•	0	2,3	•
Tereny wspólne ogółem	7 627 941,5	44 016,6		7 568 000	15 802,3	1 000 000
Polska ogółem	31 270 526	1 570 028	13 603 022	9 439 123	6 658 353	•
Udział w powierzchni Polski	24,4%	0,3%		80,2%	0,2%	n.d.
Z wyłączeniem lasów publicznych	0,3%	0,3%		0,5%	0,2%	ponad 4% dorosłej populacji

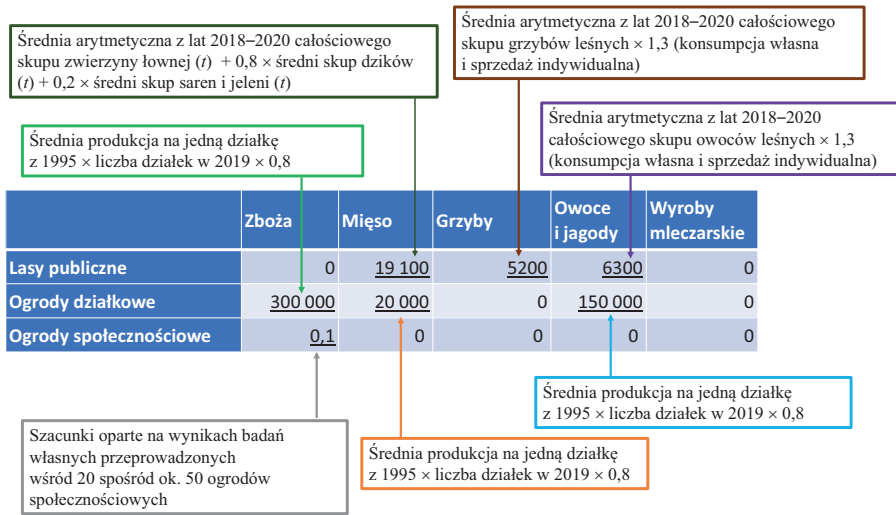
*Dane z 2009 r.

Podkreśleniem oznaczone są dane szacunkowe. Kropka (•) oznacza brak danych nawet przybliżonych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (BDL 2021; GUS 2021b; NIK 2009; wyniki badania własnego przeprowadzonego na temat funkcjonowania ogrodów społecznych w Polsce w 2021 r.).

Source: own study based on (BDL 2021; GUS 2021b; NIK 2009; results of research conducted on the functioning of community gardens in Poland in 2021).

poważną lukę informacyjną dotyczącą skali produkowanej żywności w obszarach wspólnie użytkowanych. Niestety nie są gromadzone dane dotyczące produkcji żywności we wspólnotach gruntowych ani w ogrodach społecznościowych, a dane dotyczące ogrodów działkowych zbierane były ostatni raz w 1995 r. W celach badawczych podjęto się oszacowania tych wielkości. Metody szacowania przedstawiono na rysunku 3. Udział zwierząt sprzedanych w liczbie zwierząt upolowanych oszacowano na podstawie rozmowy z czynnym myśliwym. Dla uproszczenia wyводу pominięto upolowane ptactwo i zające. Skup zwierząt, grzybów i owoców leśnych opracowano na podstawie *Roczników Statystycznych Leśnictwa* z 2019 i 2021 (GUS 2021, 2019). Wyniki oszacowania wielkości żywności produkowanej lub pozyskiwanej z obszarów wspólnie użytkowanych zawiera tabela 2.

Rysunek 3. Sposób oszacowania wielkości produkcji żywności na obszarach wspólnie użytkowanych w Polsce

Figure 3. The method of estimating the volume of food production in land commons in Poland

Źródło: opracowanie własne.
Source: own study.

Zestawienie zawarte w tabeli 2 przedstawia ilość (w tonach) produkcji wytworzonej lub pozyskanej na terenach wspólnie użytkowanych. Produkuje się tu rocznie przynajmniej 300 tys. ton zbóż (co stanowi 0,5% krajowej produkcji) oraz ponad 1 mln 100 tys. ton mięsa (1,8% krajowej produkcji) – szczególnie dotyczy to drobiu i królików trzymanyh w ROD oraz zwierzyny dzikiej w lasach. Z uwagi na to, że brak jest danych z terenów wspólnot gruntowych, na których często wypasa się zwierzęta, można założyć, iż rzeczywista produkcja jest wyższa. Ponadto w lasach zbierane są grzyby (ponad 5 tys. ton, czyli 1,4% krajowej produkcji) i owoce leśne. Owoce uprawia się również w ogrodach działkowych, co daje łącznie ponad 4 mln ton owoców i jagód (3,8% krajowej produkcji).

Według naszych szacunków ok. 9,2% żywności produkowanej lub pozyskiwanej w Polsce pochodzi z obszarów wspólnie użytkowanych. Warto jednak podkreślić problemy z dostępem do danych, co utrudnia ocenę prawdziwej roli tego typu terytoriów, ich problemów oraz możliwości rozwoju. Osoby korzystające ze wspólnotowych obszarów produkcji żywności zwykle korzystają z wiedzy lokalnej, tradycyjnej, która często umożliwia produkcję w sposób zrównoważony.

Tabela 2. Żywność pozyskiwana z obszarów wspólnie użytkowanych w Polsce (w tonach)**Table 2.** Food produced in land commons in Poland (in tonnes)

Rodzaje terytoriów użytkowanych wspólnie	Zboża	Mięso	Grzyby	Owoce i jagody	Wyroby mleczarskie
Wspólnoty gruntowe	•	•	•	•	•
Lasy publiczne	0	<u>19 100</u>	<u>5 200</u>	<u>6 300</u>	0
Rodzinne Ogrody Działkowe	<u>300 000</u>	<u>20 000</u>	0	<u>150 000</u>	0
Ogrody społecznościowe	<u>0,1</u>	0	0	0	0
Tereny wspólne ogółem	<u>300 000</u>	<u>39 100</u>	<u>5 200</u>	<u>156 300</u>	0
Polska ogółem	55 600 000	1 111 000	362 400	4 155 850	14 mld*
Udział w produkcji w Polsce	0,5%	3,5%	1,4%	3,8%	•
Z wyłączeniem lasów publicznych	0,5%	1,8%	0,0%	3,6%	•

* Mleko krowie.

Podkreśleniem oznaczone są dane szacunkowe. Kropka (•) oznacza brak danych nawet przybliżonych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (GUS 2021a, 2021b, 2020, 2019; BDL 2021; Kowalski 2020; FAO 2019; NIK 2009; wyniki badania własnego przeprowadzonego na temat funkcjonowania ogrodów społecznych w Polsce w 2021).

Source: own study based on (GUS 2021a, 2021b, 2020, 2019; BDL 2021; Kowalski 2020; FAO 2019; NIK 2009; results of research conducted on the functioning of community gardens in Poland in 2021).

6. Podsumowanie

Logika dobra wspólnego pozostaje w opozycji do dominującej obecnie logiki neoliberalnej stawiającej na indywidualizm. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę wskazania, że sposób zarządzania przestrzenią według logiki dobra wspólnego nie jest utopią, tylko czymś, co było istotne w przeszłości, ale też nadal odgrywa pewną rolę, a w niedalekiej przyszłości może nawet zyskać na znaczeniu.

Idea *land commons* w odniesieniu do obszarów rolniczych, miejsc produkcji żywności nie jest nowa. W pewnym momencie historii została zapomniana lub odsunięta, gdyż w jej miejsce pojawiły się inne koncepcje rozwoju społecznego. Współcześnie powoli powraca do debaty publicznej, jednak nadal nie jest widoczna dla polityk publicznych związanych z produkcją żywności. Pierwszym sygnałem zmiany może tu być możliwość pozyskania pieniędzy na środowiskowe inwestycje w ROD. Rodzinne ogrody działkowe w coraz mniejszym stopniu pełnią funkcję producenta żywności, ale ich funkcja środowiskowa została doceniona, o czym świadczy przekazanie funduszy unijnych na ich rozwój. Zwraca się też uwagę na ich znaczenie z punktu widzenia społecznego – budowania społeczności

zintegrowanych wokół ruchu działkowego i poszczególnych ogrodów działkowych. Zmniejszająca się liczba ROD również świadczy o tym, że logika liberalna – w tym przypadku czerpania indywidualnych zysków z terenów, gdzie istnieją działki – nadal jest w Polsce silna.

Lasy zapewniają znaczące ilości surowców żywnościowych, a także pełnią istotne funkcje środowiskowe. Jednak nasilony proces wycinki powoduje, że znaczenie tych obszarów jako dobra wspólnego także traci szybko na znaczeniu.

Ogrody społecznościowe są przykładem oddolnych działań, które odwołując się do tradycyjnej wiedzy, próbują gospodarować w sposób zrównoważony częścią obszarów wiejskich i miejskich terenów zielonych. Ich funkcjonowanie w Polsce jest ściśle związane ze współpracą z samorządami i możliwościami finansowania inicjatyw oddolnych. Dla części ogrodów głównym celem jest tworzenie miejsca do odpoczynku i rekreacji, stąd też realizacja celów związanych z produkcją żywności nie jest stawiana na pierwszym miejscu. Niemniej ich rozwój w Polsce jest powolny, a wiele z nich pojawia się i szybko znika. Te problemy ze wspólnym gospodarowaniem przestrzeni miejskich mogą świadczyć o tym, że idea *commons/commoning* wolno przebija się do społecznej świadomości.

Zasadnicze trudności w pozyskaniu informacji o wspólnotach gruntowych również dowodzą, że takie wspólne przestrzenie i pełnione przez nie funkcje nie są doceniane przez instytucje publiczne. Powiaty mają za zadanie prowadzić rejestr istniejących wspólnot gruntowych i ich powierzchni, jednak dane o produkcji lub faktycznym wykorzystaniu terenu też nie są dostępne.

W ramach prac badawczych nad tematem *land commons* zdecydowano się na oszacowanie wielkości obszarów wspólnie użytkowanych oraz ilości pozyskiwanej w ten sposób żywności. Realizacja tak postawionych celów przyczyniła się do częściowego wypełnienia zidentyfikowanej luki badawczej. Dostarcza również ciekawych wniosków dotyczących struktury produkowanej żywności i jej wielkości. Prawie 10% żywności produkowanej w Polsce pochodzi z obszarów wspólnie użytkowanych. Największy udział mają lasy publiczne (wspólnie użytkowane, chociaż zarządzane przez instytucję państwową) oraz ogrody działkowe.

Land commons, choć – jak wspomniano – pełnią w Polsce znaczące funkcje zarówno jako przestrzeń produkcji żywności, jak i społeczno-środowiskowe, nie są specjalnie doceniane przez instytucje i polityki publiczne, a wręcz (jak w przypadku lasów) są niszczone.

Biorąc pod uwagę szacowany wolumen wielkości produkowanej żywności, a także rolę społeczno-ekonomiczną oraz środowiskową analizowanych obszarów, pogłębienie dyskusji wokół pojęcia dobra wspólnego (*land commons*) wydaje się zasadne. Ważne jest również zapewnienie przez instytucje publiczne możliwości pozyskiwania dokładniejszych, aktualnych danych na ten temat.

Jak zasygnalizowano na początku artykułu, ma on na celu rozpoczęcie dyskusji na temat obszarów wspólnie użytkowanych na obszarach wiejskich z punktu widzenia ich znaczenia społeczno-środowiskowego i ekonomicznego. Dalsze analizy pozwolą odpowiedzieć na pytanie, jaka jest efektywność takiego sposobu gospodarowania w porównaniu do działalności indywidualnej (i od czego zależy), a w związku z tym – czy warto instytucjonalnie wspierać obszary wspólnie użytkowane.

Bibliografia

- Adamczyk-Arns G., Grotowska E., Ruman H. (2019). *Ogrody społeczne. Bank dobrych praktyk*. Wrocław: Wrocławska Rewitalizacja Sp. z o.o. https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/95443/9_wr_ogrodyspolecznee-book-1.pdf (dostęp: 13.08.2022).
- Barszcz A., Suder A. (2009). Diversity in the socio-economic role of the main non-wood forest products for the inhabitants of small villages and large towns in Poland. *Folia Forestalia Polonica, Series A*, 51 (1), 77–84. DOI:10.5281/zenodo.30606.
- Barszczewska-Woszczyk A. (2020). Ogrody społecznościowe na obszarach rewitalizacji jako partycypacyjna forma interwencji w sferze środowiskowej. *Problemy Rozwoju Miast*, 68 (1), 101–108.
- BDL GUS [Bank Danych Lokalnych GUS] (2021). <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/start> (dostęp: 12.08.2022).
- Bollier D. (2014). *The commons. Dobro wspólne dla każdego*. Zielonka: Faktoria.
- Bollier D., Helfrich S. (2015). *Patterns of Commoning*. Amherst, Massachusetts: The Commons Strategies Group.
- Bravo G., De Moor T. (2008). The commons in Europe: From past to future. *International Journal of the Commons*, 2 (2), 155. DOI:10.18352/ijc.98.
- Creutzig F. (2017). Govern land as a global commons. *Nature*, 546 (7656), 28–29. DOI: 10.1038/546028a.
- Daniłowska A., Zając A. (2015). Gospodarowanie wspólnym zasobem na przykładzie wybranych wspólnot gruntowych w Polsce. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 102 (2), 14–22.
- Dańkowska A., Dragon A., Ferrari E. (2021). *Przewodnik po integracji ogrodów działkowych i społecznościowych*. Warszawa:Berlin. Uniwersytet Łódzki. Polsko-Niemiecka Fundacja na rzecz Nauki. <https://drive.google.com/file/d/1qAprV9MOxuPuhFbBjNc3yw8zfW MmVWse/view> (dostęp: 1.09.2022).
- Drobny W. (2019). Sytuacja prawna jednostki w normatywnej koncepcji „wspólnot gruntowych”. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, 17 (1), 51–65.
- FAO (2019). FAOSTAT. Food and Agriculture Organisation of the United Nations database. <https://www.fao.org/faostat/en/#data> (dostęp: 12.08.2022).
- Frischmann B., Madison M., Strandburg K. (red.) (2014). *Governing Knowledge Commons*. Oxford: Oxford University Press. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199972036.001.0001.
- Giedych R., Latkowska M. (2015). Miejskie ogrody działkowe – przedmiot polskich badań naukowych w odniesieniu do programu COST TU 1201. W: B. Gawryszewska (red.).

- Ogród za oknem. Przyszłość ogrodów działkowych w miastach* (s. 71–88). Warszawa: [b.m.].
- Gołos P. (2008). Wspólnoty gruntowe – tradycyjna forma gospodarowania lasami. *Sylvan*, 152 (2), 54–68.
- Goszczyński W., Śpiewak R. (2022). The dark side of the bun: Endo and exogenous class exclusions in Polish alternative food network. *Food, Culture & Society*, 1–27. DOI:10.1080/15528014.2022.2096367.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2021a). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2020*. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2021b). *Rocznik Statystyczny Leśnictwa 2021*. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2020). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2019*. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2019). *Rocznik Statystyczny Leśnictwa 2019*. Warszawa: GUS.
- Kłobukowska J. (2020). Narzędzia gospodarki współdzielenia w kreowaniu innowacyjności miast. W: L. Czaplewski, D. Jurewicz, A. Szóstek (red.). *Innowacyjny samorząd. Rola samorządu w kreowaniu innowacyjności regionalnej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kowalski P. (2020). Rola ogrodów działkowych w produkcji żywności w miastach. Koncepcja programowo-przestrzenna restrukturyzacji Rodzinnego Ogrodu Działkowego „Polanki” w Gdańsku. Niepublikowana praca magisterska. Gdańsk: Politechnika Gdańska. https://arch.pg.edu.pl/documents/104142784/104189085/Kowalski_Piotr_Opis.pdf (dostęp: 12.08.2022).
- Lasy Państwowe (2020). *Raport o stanie lasów w Polsce 2019*. Warszawa: Centrum Informacyjne Lasów Państwowych.
- Lasy Państwowe (2018). *Lasy w Polsce 2018*. Warszawa: Centrum Informacyjne Lasów Państwowych.
- Latkowska M.J. (2012). „Community gardens”, czyli ogrody sąsiedzkie – nowe formy zieleni w przestrzeni miejskiej. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 109 (6-A), 271–276.
- Łapniewska Z. (2016). Reading Elinor Ostrom through a Gender Perspective. *Feminist Economics*, 22 (4), 129–151. DOI:10.1080/13545701.2016.1171376.
- Mattei U. (2018). Having, being, and the commons. W: V. Giorgino, Z. Walsh, *Co-Designing Economies in Transition* (s. 63–71). Cham: Palgrave Macmillan. DOI:10.1007/978-3-319-66592-4_4.
- Mysłiński W. (2003). *Kres kultury chłopskiej*. Warszawa: Salon Polski, Fundacja im. Karola E. Lewakowskiego.
- NIK [Najwyższa Izba Kontroli] (2009). *Informacja o wynikach kontroli aktualizacji stanu faktycznego i prawnego nieruchomości przez organy gospodarujące mieniem stanowiącym zasób nieruchomości Skarbu Państwa, gminny zasób nieruchomości i mienie gminne*. Warszawa: NIK.
- Ostrom E. (1990). *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9780511807763.

- Pracownia na rzecz Wszystkich Istot (2021). *Lasy poza kontrolą. Raport o wybranych nieprawidłowościach gospodarki leśnej w obszarach cennych przyrodniczo w Polsce*. Bystra: Stowarzyszenie Pracownia na rzecz Wszystkich Istot.
- Prandecki K. (2016). Dobra wspólne a zrównoważony rozwój. *Optimum. Studia Ekonomiczne* 4 (82), 55–68. DOI:10.15290/ose.2016.04.82.05.
- Putnam R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rudol K. (2018). Funkcje wspólnot gruntowych w świetle badań empirycznych. *Studia Iuridica Agraria*, 16, 169–184. DOI:10.15290/sia.2018.16.12.
- Stawicka E. (2016). Zmiana regulacji ustawowej wspólnot gruntowych. *Palestra*, 4, 31–39.
- Szczepańska M., Staszewska S. (2016). Znaczenie ogrodnictwa miejskiego w procesie rewalizacji. *Problemy Rozwoju Miast*, 13 (3), 33–43.
- Szymczyk-Przewoźna J. (2022). Dotacje dla działkowców. Mogą dostać od 10 do 100 tys. zł. *Bezprawnik*, 06.06.2022. <https://bezprawnik.pl/dotacje-dla-dzialkowcow/> (dostęp: 13.09.2022).
- Ustawa (1995). Ustawa z dnia 13 października 1995 r. Prawo łowieckie (Dz.U. z 2022 r. poz. 1173, 2185).
- Ustawa (1991). Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. z 2020 r. poz. 1463. z późn. zm.).
- Ustawa (1963). Ustawa z dnia 29 czerwca 1963 r. o zagospodarowaniu wspólnot gruntowych (Dz.U. 2022 poz. 140).
- Vivero Pol J.L., Couto S., Salguero C., Esteves A.M., Pim J.E. (2016). “Territories of Commons” in Europe: Pivotal for food production, nature stewardship, heritage maintenance and climate mitigation. Extended document presented and discussed during the first meeting of the European Commons Assembly, 15–17 November 2016, Brussels. https://base.socioeco.org/docs/territories_of_commons_version_for_wiki_commons_jlv.pdf (dostęp: 10.07.2022).
- Vivero-Pol J.L., Ferrando T., De Schutter O., Mattei U. (red.) (2019). *Routledge Handbook of Food as a Commons*. Abingdon: Routledge.
- Vivero Pol J.L., Manzoni A. (2021). Mapping the territories of Commons in Europe. How much land, how many people, how much food. Niepublikowana prezentacja.
- Vivero Pol J.L., Schuftan C. (2016). No right to food and nutrition in the SDGs: Mistake or success? *BMJ Global Health*, 1 (1), e:000040. DOI:10.1136/bmjgh-2016-000040.
- Wall D. (2014). *The Commons in History: Culture, Conflict, and Ecology*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Wilkin J. (2014). Ziemia rolnicza – dobro wielofunkcyjne. *Wież i Rolnictwo*, 1 (162), 113–121.
- Yuson J., Jakob A.K., Caldwell M.L. (red.) (2014). *Ethical Eating in the Postsocialist and Socialist World*. Berkeley: University of California Press.
- Zajac S., Gołos P., Geszprych M. (2004). Prawne formy zrzeszeń prywatnych właścicieli lasów. *Sylwan*, 4, 40–52.

The Importance of Land Commons in Poland in Food Production: Introduction to the Discussion

Abstract: The main goal of this paper is to characterise land commons in Poland, discussing their role in food production. The following land commons and their functions were presented: public forests, traditional land commons, community gardens and allotment gardens. Based on available scarce data and own research, the area of land commons in Poland and amount of food produced or collected there was estimated. The paper is aimed to open a discussion on the economic, social, environmental, role of land commons in Poland and political implications of appreciation of the importance of land commons.

Keywords: land commons, urban allotment gardens, community gardens, public forests, food.

Puseletso Perpetua Kalauba, Abenet Belete,
Mmapatla Precious Senyolo

Factors Influencing Production and Market Participation among Smallholder Tomato Growers in Makhuduthamaga Municipality, Greater Sekhukhune District of Limpopo Province, South Africa

Abstract: Agriculture plays a significant role in the economic sector in Limpopo province in terms of its contribution to the economy, and the number of employment opportunities it produces within local communities. The majority of people involved in agricultural practices are emerging farmers and smallholder/small scale farmers. The aim of the study was to determine and profile factors influencing production and market participation among smallholder tomato growers in Madibong and Manganeng Villages, Makhuduthamaga Municipality in Greater Sekhukhune District, South Africa. A purposive sampling technique integrated with a random sampling technique were used to collect primary data from 100 smallholder tomato farmers using structured questionnaires. The Multiple Linear Regression and the Logistic Regression models were used to analyse the socio-economic factors that influence tomato production and market participation among smallholder tomato farmers in the study area. The results of the study revealed that extension access, fertiliser application, marital status, income from production and use of agricultural equipment positively influence tomato production. While, the educational level, gender

Puseletso Perpetua Kalauba, Department of Agricultural Economics and Animal Production, University of Limpopo, Turfloop Campus, P. Bag X1106 Sovenga 0727, Polokwane, South Africa, e-mail: 96kalaubapp@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6358-9439; **Prof. Abenet Belete**, Department of Agricultural Economics and Animal Production, University of Limpopo, Turfloop Campus, P. Bag X1106 Sovenga 0727, Polokwane, South Africa, e-mail: abenet.belete@ul.ac.za, ORCID: 0000-0002-3417-0708; **Prof. Mmapatla Precious Senyolo**, Department of Agricultural Economics and Animal Production, University of Limpopo, Turfloop Campus, P. Bag X1106 Sovenga 0727, Polokwane, South Africa, e-mail: mmapatla.senyolo@ul.ac.za, ORCID: 0000-0002-7761-142X.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

of the farmer, farming experience, marital status and farm size positively influence market participation, market distance negatively influences market participation among smallholder tomato farmers. Based on the findings of the study, it is recommended that there should be a comprehensive producer support programme that focuses primarily on subsidising smallholder farmers when purchasing production inputs.

Keywords: tomato growers, market participation, production, Logistic Regression Model, Multiple Linear Regression Model.

1. Introduction

The agricultural sector plays an indispensable part in the livelihoods of the poorest households mainly because it is a primary source of income for the rural population and contributes to foreign exchange earnings for Southern African economies (SAT, IDASA 2011). The agricultural sector in the Greater Sekhukhune District of the Limpopo Province comprises both commercial and subsistence farming with Ephraim Mogale and Elias Motsoaledi Local Municipalities, housing one of the largest clusters of commercial farming in the country (District Rural Development Plan 2016).

Smallholder farmers in the Greater Sekhukhune District are finding it difficult to obtain high crop yields due to low and unreliable rainfall (Mpandeli, Nesamvuni, Maponya 2015). For instance, the farmers in Madibong and Manganeng villages are practicing a mono-cultural farming system, with low production evident in most cases. Smallholder farmers depend on the production of agricultural commodities for sustainable livelihood even though agricultural policies and market conditions are not making it easy (Segage, Nkoana, Cholo 2018). The extent to which smallholder farmers participate in the market depends on the location, socio-economic and institutional factors (Baloyi 2010). Although research has been done on commodities such as groundnuts (Segage, Nkoana, Cholo 2018; Mogale 2015), limited or no research has been done on tomato in particular and or on how smallholder tomato farmers can produce sufficient quantity to allow them to participate in the market.

Ahmad Al-Shadiadeh, Fadhil Al-Mohammady and Taleb Abu-Zahrah (2012) stated that the socio-economic and institutional factors are known to influence agricultural productivity among smallholder farmers in terms of the quantity and quality of agricultural produce. Mohammad Altarawneh, Ebraheem Altahat and Ali Al-Sharafat (2012) indicate further that the influential degree of socio-economic and institutional factors depends on the type of crop and its associated production technologies. Factors such as age, labour availability, farm size, income, household size, marital status, educational level and farming experience, according to Angelina Masunga (2014), are the socio-economic and institutional factors that highly influence tomato productivity amongst smallholder farmers. Although studies indicate that socio-economic and institutional factors influence

production, Ibrahim Usman et al. (2013) assert that the two main socio-economic factors affecting production are lack of capital, and extension services. Moreover, the major socio-economic factors influencing production are age, annual income and household size (Ani, Umeh, Weye 2013).

Smallholder farmers in South Africa are unable to participate in markets because they produce a small surplus that cannot be marketed in markets and cannot attract international markets (Ngemntu 2010). The major factors affecting market participation among smallholder farmers are grouped into the conceptual framework as household and household head characteristics (age, gender, education level and marital status), household endowment of crop production factors (land size), market factors (distance to nearest market, market infrastructure, and market information) and institutional services (access to extension and credit services) (Mango et al. 2018; Segage, Nkoana, Cholo 2018; Selowa, Lefophane, Belete 2015; Hlongwane, Ledwaba, Belete 2014). Nelson Mango et al. (2018) indicate that the important factors that influence the farmers' decision to participate or not to participate in selling their produce in the market are the level of education and age of the household head. This may be due to the fact that older people are more risk averse, slow to adopt technology and less physically fit to transport the production to the market (Mbitsemunda, Karangwa 2017).

According to Hangwelani Mathagu (2016), the policies that are now in place in South Africa are not commodity-based. Hence, this study hypothesises that this is also the case for production and market participation of smallholder tomato farmers. The study will contribute to the body of knowledge that may form the basis for a commodity-based policy that will enable smallholder tomato farmers to produce and participate in both local and international markets. Given that tomato is one of the important vegetables grown by smallholder farmers in Makhuduthamaga Municipality, a specific and targeted policy will ensure that tomato production and marketing by smallholder farmers yields food security and poverty alleviation through income generation. Therefore, a study of this nature is necessary to be conducted and it is on this basis that this study strives to identify and analyse the factors that influence tomato production and market participation among smallholder growers in Makhuduthamaga Municipality in Greater Sekhukhune District of Limpopo Province.

2. Research Methodology

2.1. Study area

The study was conducted at Madibong and Manganeng villages of Makhuduthamaga Municipality in the Greater Sekhukhune District, Limpopo Province.

The Greater Sekhukhune District lies in the South-eastern part of the province. The district is rural and is characterised by high levels of poverty and lack of social and economic development opportunities (Monyela 2007). The reasons behind the lack of social and economic development amongst others are, lack of basic infrastructures such as water, sanitation, roads, public transport, electricity, and telecommunication (District Rural Development Plan of Sekhukhune 2016). According to Phokele Maponya (2013), the average annual rainfall in the Sekhukhune District is less than 600 mm. The district is situated in semi-arid areas and always experiences water shortages. This is a serious problem, particularly for an area that has farming as the main activity and source of livelihood for its residents. For instance, smallholder agriculture accounts for 70% of the farming activities in the district whilst 30% is commercial agriculture (Mpandleli, Nesamvuni, Maponya 2015).

2.2. Data collection

The study used primary data collected in 2020, where purposive sampling integrated with a simple random sampling technique were used to collect data from 100 smallholder tomato growers in Madibong and Manganeng villages, respectively. The study used a purposive simple random sampling technique to select the respondents in the two selected villages of Madibong and Manganeng. The random sampling technique was appropriate since it gave the smallholder tomato farmers an equal opportunity to be selected. Only smallholder tomato farmers that are residing in Madibong and Manganeng villages were selected for the purpose of this study since they share common cropping patterns and social characteristics. A structured questionnaire and face-to-face interviews were used to gather data from the respondents.

2.3. Data analysis

The Multiple Linear Regression Model was used to determine and analyse the factors influencing the tomato production among smallholder farmers. The model is suitable to determine and analyse the factors influencing the tomato production among smallholder farmer since the dependent variable (tomato yield) is predicted by multiple explanatory independent variables. While, the Logistic Regression Model was used to determine and analyse which socio-economic factors have the likelihood of influencing the participation of the smallholder tomato farmers in the market.

The model is suitable to determine and analyse the socio-economic factors that influence market participation among smallholder tomato farmers since the

Table 1. Description of variables for tomato production (Multiple Linear Regression Model)**Tabela 1.** Opis predyktorów produkcji pomidorów

Variables	Description of variables	Measurement
Dependent variable		
Tomato production yield	Amount of tomato produced per production cycle	Kg
Independent variables		
Labour	Number of labours utilised in the production	Numbers
Land size	Size of land utilised for tomato production	Hectares
Source of labour	1 – if labour is hired, 0 – if otherwise	Dummy
Fertilisers application	1 – if the farmer uses fertilisers, 0 – if otherwise	Dummy
Farming experience	Number of years a farmer has been producing	Years
Agricultural equipment	1 – if a farmer is using power tools, 0 – if otherwise	Dummy
Extension service	Extension accessibility by the respondent, 1 – if accessible, 0 – if otherwise	Dummy
Education	1 – if the farmer has formal education, 0 – if otherwise	Dummy
Age	Age of the smallholder farmer	Years
Marital status	1 – if the farmer is married, 0 – if otherwise	Dummy
Income from tomato production	Amount of income obtained from tomato production sales per production cycle	Rand
Size of the household	Number of household members	Numbers

Source: own study.

Źródło: opracowanie własne.

Logistic Regression Model is useful in explaining the relationship between the dependent binary variable and nominal, ordinal, and interval or ratio-level independent variables (Al-Shadiadeh, Al-Mohammady, Abu-Zahrah 2012). Thus, it was necessary to use in this study. The logistic model was used to estimate the likelihood of the smallholder tomato farmers to participate in the market after their production cycle.

General model for Multiple Linear Regression:

$$\text{Output (Y)} = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \dots + \beta_n X_n + U_i$$

Where α indicate the value of the dependent variables when all the values of independent variable are zero and each β estimate indicated the average change in Y in relation with a unit of change in X , whereas controlling other explanatory variables in the model.

Model specification:

$$\text{Output (Y)} = \alpha + \beta_1 (\text{number of labour}) + \beta_2 (\text{seed variety}) + \beta_3 (\text{land size}) + \beta_4 (\text{fertiliser}) + \beta_5 (\text{pesticides}) + \beta_6 (\text{farming experience}) + \beta_7 (\text{grant}) + \beta_8 (\text{machinery}) + \beta_9 (\text{source of labour}) + U_i$$

Table 2. Description of variables for market participation (Logistic Regression Model)

Tabela 2. Opis predyktorów udziału w rynku

Variables	Description of variables	Measurement
Dependent variable		
Market participation	1 – if the farmer participates, 0 – if otherwise	Dummy
Independent variables		
Distance to the market	Distance to the market	Km
Access to credit	1 – if the farmer has access to credit, 0 – if otherwise	Dummy
Transportation	1 – if the farmer use transport to the market, 0 – if otherwise	Dummy
Income from tomato production	The amount of income obtained from the sale of tomato per production cycle	Rand
Occupation	1 – if the farmer is a pensioner, 0 – if otherwise	Dummy
Extension service	Extension accessibility by the respondent, 1 – if accessible or 0 – if otherwise	Dummy
Education	1 – if the farmer has formal education, 0 – if otherwise	Dummy
Access to market information	1 – if the farmer has access to market information, 0 – if otherwise	Dummy
Tomato production yield	Amount of tomato produced per cycle	Kg
Age	Age of the smallholder farmer	Years
Gender	1 – if the farmer is male, 0 – if otherwise	Dummy
Marital status	1 – if the farmer is married, 0 – if otherwise	Dummy
Size of the household	Number of household members	Numbers

Source: own study.

Źródło: opracowanie własne.

The general model for the Logistic Regression Model:

$$L_i = L_n \left(\frac{P_i}{1 - P_i} \right) = Y_i = B_0 + B_1 X_1 + \dots + B_n X_n + U_i$$

Where Y_i – market participation of smallholder tomato farmers; P_i – Probability that a farmer is participating in the market; $1 - P_i$ – probability that a farmer is not participating in the market.

Model specification:

Market participation = $\alpha + \beta_1$ age + β_2 gender of the farmer + β_3 level of education + β_4 marital status + β_5 market information + β_6 household size + β_7 distance + β_8 extension + β_9 market infrastructure + β_{10} farming experience + β_{11} production yield + β_{12} transportation + β_{13} occupation + U_i .

3. Results

This section represents the empirical results from the Multiple Linear Regression (Table 3) and the Logistic Regression Analysis (Table 4).

Table 3 shows the results from the Multiple Linear Regression Model and the coefficients of factors influencing tomato production of smallholder growers in Madibong and Manganeng villages, the significance level, t-ratio and the standard error of the estimates.

The adjusted R^2 obtained from the model result is 68% and the adjusted R^2 indicates that the model fit is good since about 68% of the variation in the dependent variable is explained by the independent variables and the remaining 32% is explained by the unknown variables. The significance level shows the amount of change on the dependent variable when an independent variable positively or negatively changes. The t-ratio is a ratio of the departure of an estimated parameter from its notional value. T-ratios and standard error and are used in testing the hypothesis.

4. Discussion of Significant Factors Influencing Production among Smallholder Tomato Farmers

4.1. Marital Status

The marital status of smallholder tomato growers in Madibong and Manganeng was found to be negatively and statistically significant at 1%. There is a negative relationship between the marital status and production output of smallholder farmers. The negative relationship indicates that when the smallholder farmers get

Table 3. The Multiple Linear Regression results**Tabela 3.** Wyniki wielokrotnej regresji liniowej

Variable	Standard error	Standardised coefficient	T-ratio	Significance level
Constant	19.041	–	1.995	0.291
Age of the farmer	0.374	0.259	0.693	0.493
Marital status	0.009	–0.028	–3.111	0.009*
Household size	1.091	0.539	0.494	0.709
Fertiliser application	1.214	5.973	4.920	0.049**
Farmers experience	1.506	–1.632	–1.084	0.594
Educational level	11.058	12.109	1.095	2.034
Sources of labour	0.054	0.096	1.777	0.359
Number of labour used during production	0.622	–0.493	–0.793	0.372
Agricultural equipment (machinery)	0.667	3.070	4.603	0.005*
Extension access	1.677	6.332	3.776	0.060***
Income from production	0.009	0.087	9.666	0.001*

Adjusted R-square: 68%, Dependent variable: output of tomato per production cycle

*, **, *** represent 1% level of significance, 5% level of significance and 10% level of significance respectively.

Source: own study based on field survey from 2020.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych w 2020 r.

married, their production yield might decrease by 0.028kgs. This is in line with E. Ekong's (2000) findings, where it was found that the farmer's marital status affects farming activities because of the change in responsibilities.

4.2. Agricultural Equipment

The agricultural equipment that smallholder tomato farmers utilise during production was found to be positively and statistically significant at 1%. Therefore, there is a positive relationship between the machinery utilised, and the amount of tomato produced by smallholder farmers per production cycle. The positive relationship indicates that when farmers use agricultural equipment during production, the production yield might increase by 3.070 kgs.

Table 4. The Logistic Regression Model results**Tabela 4.** Wyniki modelu regresji logistycznej

Variables	β	Standard error	Wald	Significance level
Educational level	1.849	0.876	3.593	0.053***
Age of the farmer	-1.439	1.645	0.361	0.270
Occupation of the farmer	0.065	2.411	-1.219	0.248
Household size	0.197	2.005	1.003	0.124
Marital status	10.415	3.687	3.728	0.061***
Market distance	-1.564	0.626	6.249	0.034**
Farming experience	2.528	0.523	4.834	0.033**
Source of income	-0.006	0.004	2.439	0.118
Gender	7.322	3.563	3.413	0.053***
Farm size	4.078	2.0130	3.498	0.072***

-2 log likelihood: 20.856, Chi-squared: 23.159, Cox & Snell R-square: 67.7%, % cases correctly predicted: 70.1%

, * represent 5% level of significance and 10% level of significance respectively.

Source: own study based on field survey from 2020.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych w 2020 r.

4.3. Income from Production

Income obtained from production output sold by the smallholder tomato farmers was found to be positively and statistically significant at 1%, indicating a positive relationship between income from the sales of tomatoes and the production yield. The findings of this study are in line with Elias Selopyane's (2014) findings, who found that income from the sales of crops that farmers are producing is important since it determines whether the farmers must continue with production or not. The positive relationship between income obtained from production output sold and production yield indicates that as the income obtained from production output is increased, the farmers will focus more on farming activities that might increase the production yield by 0.087kgs.

4.4. Fertiliser Application

Fertilisers that smallholder farmers use during production (fertiliser application) was found to be positively and statistically significant at 5%, indicating a positive

relationship between fertiliser application and tomato production yield. An increase in the quantity of fertiliser applied during production might result in an increase of 5.973kgs of tomato production yield. The findings of this study are in line with Mapula Lefophane's (2012) results, where fertiliser was found to be positively and statistically significant to the productivity of smallholder farmers, meaning an increase in fertiliser application increases agricultural productivity.

4.5. Access to Extension Services

Access to extension services refers to the number of extension contacts either through farm visits made to farmers or training sessions received during the production season (Anyiro, Oriaku 2011). Access to extension services by smallholder tomato farmers was found to be positively and statistically significant at 10%, indicating a positive relationship between the farmers' access to extension services and their production yield. The results of this study are in line with the study conducted by Charles Machethe (2004) who indicated that smallholder agricultural growth cannot be achieved without access to farmers' support services, and that adequate farmers' support services for smallholder farmers can significantly increase agricultural productivity. The other independent variables – age of the farmer, household size, farmers experience, educational level, source of labour; number of labour used during production are found to be not significant when it comes to the production of tomato.

Table 4 shows that The Cox and Snell R-square of the model is 67.7%. The Cox and Snell R-square shows that the model fit is good since about 67.7% of the variation in the dependent variable is explained by the independent variables and the remaining 32.3% is explained by the unknown variables. The likelihood of the model is 20.856 and indicates that there is a 21% chance of the variables in the model to be incorrectly predicted. The choices of the explanatory variables were based on data availability, economic theory and the literature.

5. Discussion of Factors Influencing Market Participation among Smallholder Tomato Farmers

5.1. Educational Level

Educational level was found to have a positive coefficient of 1.849 and was statistically significant at 10% level. The positive coefficient indicates that there is a high probability that educated tomato farmers would participate in tomato marketing than those who are less educated in Madibong and Manganeng villages. The findings of the study contradict Tanya Machethe's (2016) findings, where

the educational level of the farmer was found to be negatively and statistically insignificant towards market participation. According to Mpuzu Sikwela (2013), smallholder farmers who are educated are more likely to find marketing information and utilise the information better to integrate their product market.

5.2. Gender of the Farmer

The gender of the farmer was statistically significant at 10% level and was found to have a positive effect on the likelihood of smallholder tomato farmers participating in the market in Madibong and Manganeng villages. The findings of this study are in line with the findings of Jan Hlongwane, Lesetja Ledwaba and Abenet Belete (2014) who also found gender to be positively and statistically significant towards market participation.

Byron Reyes et al. (2012) concur with the findings of this study by suggesting that households that are headed by males are more likely to participate in the market as opposed to female-headed households in Madibong and Manganeng villages. Mathagu (2016) also notes the relationship between gender and market participation by indicating that men are more likely to participate in the market compared to their female counterparts since men are the ones who are mostly engaged in agricultural activities while female counterparts are engaged in off-farm activities. However, Pilile Hlomendlini (2015) indicates that females are the main participants in the market than males.

5.3. Marital Status

Marital status was statistically significant at 10% level and was found to have a positive effect on the likelihood of smallholder tomato farmers participating in the market. This implies that the level of market participation to increase depends on the marital status of the smallholder tomato farmer. This finding is in line with Hlongwane, Ledwaba and Belete (2014) who also found marital status to be positively and statistically significant towards influencing the participation of smallholder farmers in the market. According to Mapule Nkadimeng (2019), the farmers' marital status determines the capability of the farm households to allocate all their resources efficiently on both farm and non-farm activities to boost the household income.

5.4. Farm Size

Farm size was statistically significant at 10% level with a positive coefficient of 4.078 and was found to have a positive effect on the likelihood of smallholder tomato

farmers participating in the market. This implies that the level of market participation would increase as the land size utilised during production by smallholder tomato farmers increases. The findings of this study are in line Joshua Baloyi (2011) who also found farm size to be positively and statistically significant towards the participation of smallholder farmers in the market. According to Raghendra Jha, Hari Krishnan Nagarajan and Subbarayan Prasanna (2005, as cited in Mathagu 2016), there is a positive correlation between land size and production level in smallholder agriculture, which may lead to increased market participation.

5.5. Farming Experience

The farming experience of the smallholder farmers was statistically significant at 5% and was found to have a positive effect on the likelihood of smallholder tomato farmers participating in the market. This implies that market participation would increase with the number of years the smallholder farmers have been involved in farming. The findings of this study are not in line with M.N.D.F. Abeykoon, Jeevika Weerahewa and G.L.L.P. Silva (2013) who indicate that as the experience of the farmer in production increases, the probability of the farmer to participate in the market declines. The findings of this study are in line with Baloyi's (2011) finding that farmers' experience in production is positively and statistically significant towards influencing the market participation of smallholder farmers.

5.6. Market Distance

The distance that smallholder tomato farmers have to travel in order to reach the market was statistically significant at 5% and was found to have a negative effect on the likelihood of smallholder tomato farmers to participation in the market. This implies that the level of market participation will decrease as more distance is travelled to the market. The findings of the study are in line with Moraka Makhura (2001) who found that distance to the market negatively influences both the decision to participate in markets and the proportion of output sold. Also, according to Hlongwane, Ledwaba and Belete (2014), distance plays an important role in determining whether the farmer is able to participate in the market or not.

6. Conclusion and Recommendations

This study was an attempt to fill the gap of knowledge on the factors influencing production and market participation among smallholder tomato growers in Madibong and Manganeng Village of Makhuduthamaga Municipality. The result presented in this

study revealed some factors which influenced market participation and production of tomato among the farmers. The factors that influenced the level of market participation and the output yield among the tomato farmers included marital status, income from production, educational level and age of the farmer. Moreover, the general conclusion that have emerged from of this study is that access to extension service as a direct factor influencing production can help smallholder tomato farmers to increase their production output and participation in the market provided the extension officer provides farmers with training on production and marketing strategies.

Based on the findings of the study, it is recommended that the local municipality invest more in rural adult education in order for the farmers to adopt new farming skills and utilise the market information provided. Moreover, adult education will lead to rural development and job creation in the study area. Therefore, the study recommends that the South African government should implement a comprehensive producer support that focuses primarily on subsidies to smallholder farmers when purchasing production input such as fertilisers and pesticides can encourage farmers to continue production.

References

- Abeykoon M.N.D.F., Weerahewa J., Silva G.L.L.P. (2013). Determinants of market participation by indigenous poultry farmers: A case study in Anuradhapura District in Sri Lanka. *Tropical Agricultural Research*, 24 (4), 347–361. DOI:10.4038/tar.v24i4.8020.
- Al-Shadiadeh A.N., Al-Mohammady F.M., Abu-Zahrah T.R. (2012). Factors influencing adoption of protected tomato farming practices among farmers in Jordan Valley. *World Applied Sciences Journal*, 17 (5), 572–578.
- Altarawneh M., Altahat E., Al-Sharafat A. (2012). Evaluation of vegetables farmers participation in agricultural extension activities. *American Journal of Agricultural and Biological Sciences*, 7 (2), 201–206. DOI:10.3844/ajabssp.2012.201.206.
- Ani D.P., Umeh J.C., Weye E.A. (2013). Profitability and economic efficiency of groundnut production in Benue State, Nigeria. *African Journal of Food, Agriculture, Nutrition and Development*, 13 (4). DOI:10.18697/ajfand.59.10975.
- Anyiro C.O., Oriaku B.N. (2011). Access and investment of formal micro credit by smallholder farmers in Abia State, Nigeria: A case study of Absu Micro Finance Bank, Uturu. *Journal of Agricultural Sciences – Sri Lanka*, 6 (2), 69–76. DOI:10.4038/jas.v6i2.3861.
- Baloyi J.K. (2010). *An Analysis of Constraints Facing Smallholder Farmers in the Agribusiness Value Chain: A Case Study of Farmers in the Limpopo Province*. Master's Thesis. Pretoria: University of Pretoria.
- District Rural Development Plan (2016). *Sekhukhune District Municipality Rural Development Plan*. Pretoria, South Africa.
- Ekong E.W. (2000). *Group and Non-Group Women Farmers Access to Agricultural Production, Responses in Akwa Ibom State*. Ph.D. Thesis. Ibadan: University of Ibadan.

- Hlomendlini P.H. (2015). *Key Factors Influencing Smallholder Market Participation in the Former Homelands of South Africa: A Case Study of the Eastern Cape*. Master's Thesis. Cape Town: Stellenbosch University.
- Hlongwane J.J., Ledwaba L.J., Belete A. (2014). Analysing factors affecting market participation of maize farmers: A case study of smallholder farmers in greater Giyani Local Municipality of the Mopani District, Limpopo Province. *African Journal of Agricultural Research*, 9 (10), 895–899. DOI:10.5897/AJAR12.1896.
- Jha R., Nagarajan H.K., Prasanna S. (2005). Land fragmentation and its implications for productivity: Evidence from Southern India. ASARC Working Paper 2005-01. The Australian National University. Australia South Asia Research Centre.
- Lefophane M.H. (2012). *Comparative Analysis of Technical Efficiency Levels of Emerging Maize and Green Beans Farmers with and without Access to Formal Agricultural Credit Along Food Value Chains in Maruleng Municipality, Limpopo Province of South Africa*. Master's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Machethe C.L. (2004). *Can Agriculture Reduce Poverty? Agriculture and Poverty in South Africa*. Master's Thesis. Pretoria: University of Pretoria.
- Machethe T.A. (2016). *Economic and Marketing Analysis of Smallholder Broiler Production in Mopani District of Limpopo Province, South Africa*. Master's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Makhura M.T. (2001). *Overcoming Transaction Costs Barriers to Market Participation of Smallholder Farmers in the Northern Province of South Africa*. Ph.D. Thesis. Pretoria: University of Pretoria.
- Mango N., Makate C., Francesconi N., Jager M., Lundy M. (2018). Determinants of market participation and marketing channels in smallholder groundnut farming: A case of Mudzi District, Zimbabwe. *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 10 (3), 311–321. DOI:10.1080/20421338.2018.1457274.
- Maponya P.I. (2013). *Climate Change and Agricultural Production in Limpopo. Impacts and Adaptation Options*. Ph.D. Thesis. Pretoria: University of South Africa.
- Masunga A.W. (2014). *Assessment of Socio-Economic and Institutional Factors Influencing Tomato Productivity Amongst Smallholder Farmers: A Case Study of Musoma Municipality, Tanzania*. Master's Thesis. Morogoro: Sokoine University of Agriculture.
- Mathagu H.T. (2016). *Market Participation of Smallholder Sunflower Farmers in Sekhukhune District of Limpopo Province, South Africa*. Master's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Mbitsemunda J.P., Karangwa A. (2017). Analysis of factors influencing market participation of smallholder bean farmers in Nyanza District of Southern Province, Rwanda. *Journal of Agricultural Science*, 9 (11), 99–111. DOI:10.5539/jas.v9n11p99.
- Mogale M.F. (2015). *Factors Affecting Production and Marketing of Smallholder Groundnuts Farmers in Moshakga Village in Mopani District Approach*. Bachelor's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Monyela M.T.D. (2007). *Food Security Projects with Reference to Layers at Makhuduthamaga Municipality, Greater Sekhukhune District in Limpopo Province*. Master's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.

- Mpandeli S., Nesamvuni E., Maponya P. (2015). Adapting to the impacts of drought by smallholder farmers in Sekhukhune District in Limpopo Province, South Africa. *Journal of Agricultural Science*, 7 (2), 115–124. DOI:10.5539/jas.v7n2p115.
- Ngemntu S.T. (2010). *An Investigation of the Production and Marketing Challenges Faced by Smallholder Farmers in Amahlathi Municipality: A Case Study of Zanyokwe Irrigation Scheme and Silwindlala Woman's Project*. Master's Thesis. Alice: University of Fort Hare.
- Nkadimeng M.V. (2019). *Determinants of Market Participation and Profitability for Smallholder Nguni Livestock Farmers: Implications for Food Security and Livelihoods in the Limpopo Province, South Africa*. Master's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Reyes B., Donovan C., Bernsten R., Maredia M. (2012). Market participation and sale of potatoes by smallholder farmers in the Central Highlands of Angola: A double hurdle approach. *Selected Poster Prepared for Presentation at the International Association of Agricultural Economics (IAAE), Triennial Conference, 18–24 August*. Foz do Iguacu. Brazil. International Association of Agricultural Economists. DOI:10.22004/ag.econ.126655.
- SAT [Southern Africa Trust], IDASA [African Democracy Institute] (2011). Public dialogue report: Can smallholder farmers address hunger in the region? *Southern Africa Regional Conference, 29–30 June 2011*. Pretoria.
- Segage K., Nkoana M.A., Cholo M. (2018). Determinants of production and market participation of small-scale groundnut farmers in Legodi, Ramphele and Mokoghloa villages in Polokwane Municipality, Limpopo Province. *The 56th Annual Conference of the Agricultural Economics Association of South Africa (AEASA), 25–27 September, Cape Town, South Africa*. DOI:10.22004/ag.econ.284764.
- Selopyane E.W. (2014). *Factors Influencing Tomato Production by Smallholder Farmers in the Greater Letaba Municipality*. Bachelor's Thesis. Turfloop: University of Limpopo.
- Selowa L., Lefophane M.H., Belete A. (2015). Market participation in formal agricultural output markets: A case study of small-scale tomato producers in Limpopo Province, South Africa. *Journal of Human Ecology*, 50 (2), 161–167. DOI:10.1080/09709274.2015.11906870.
- Sikwela M.M. (2013). *The Impact of Farmer Support Programmes on Market Access of Smallholder Farmers in the Eastern Cape and KwaZulu-Natal Provinces*. Ph.D. Thesis. Alice: University of Fort Hare.
- Usman I., Taiwo A.B., Haratu D., Abubakar M.A. (2013). Socio-economic factors affecting groundnut production in Sabon Gari Local Government of Kaduna State, Nigeria. *International Journal of Food and Agricultural Economics*, 1 (1), 41–48. DOI:10.22004/ag.econ.156141.

Czynniki wpływające na produkcję i udział w rynku małych producentów pomidorów w gminie Makhuduthamaga, w dystrykcie Sekhukhune w prowincji Limpopo (Republika Południowej Afryki)

Streszczenie: Rolnictwo odgrywa znaczącą rolę w gospodarce prowincji Limpopo w Republice Południowej Afryki (RPA) pod względem produkcyjnym oraz tworzenia miejsc pracy dla społeczności lokalnych. Większość osób zaangażowanych w regionie w działalność rolniczą to nowi rolnicy i drobni producenci rolni. Celem badania było określenie i sprofilowanie czynników wpływających na produkcję i udział w rynku drobnych producentów pomidorów w wioskach Madibong i Manganeng w gminie Makhuduthamaga w dystrykcie Sekhukhune w RPA. W celu zebrania danych empirycznych od 100 drobnych producentów pomidorów posłużono się ustrukturyzowanymi kwestionariuszami i wykorzystano technikę celowego doboru próby połączoną z doborem losowym. Do analizy czynników społeczno-ekonomicznych wpływających na produkcję pomidorów i udział w rynku drobnych producentów na analizowanym obszarze zastosowano modele wielokrotnej regresji liniowej i regresji logistycznej. Wyniki przeprowadzonych badań wykazały, że dostęp do doradztwa, stosowanie nawozów, stan cywilny, dochody z produkcji i użytkowanie sprzętu rolniczego pozytywnie wpływały na wielkość produkcji pomidorów. Z kolei poziom wykształcenia, płeć, doświadczenie zawodowe i stan cywilny rolnika oraz wielkość gospodarstwa pozytywnie oddziaływały na udział w rynku badanych gospodarstw. Zidentyfikowano również negatywny wpływ odległości na udział w rynku badanych producentów rolnych. Na podstawie wyników badania rekomenduje się stworzenie kompleksowego programu wsparcia producentów rolnych ukierunkowanego na subsydiowanie zwłaszcza drobnych rolników przy zakupach środków do produkcji rolnej.

Słowa kluczowe: producenci pomidorów, udział w rynku, produkcja, model regresji logistycznej, model wielokrotnej regresji liniowej.

Joanna Najbor

Czy polska socjologia wsi ma przyszłość? Recenzja książki Andrzeja Kalety, *Szkice o polskiej socjologii wsi**

Does Polish Sociology Have a Future?

Review of Andrzej Kaleta's book, *Notes on Polish Rural Sociology*

Przyczynkiem do powstania monografii na temat kondycji polskiej socjologii wsi była likwidacja Zakładu Socjologii Obszarów Rustykalnych w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, do której doszło w 2019 r. Jak pisze sam autor, ośrodek ten „stanowił jedną z zaledwie kilku w Polsce i kilkunastu w Europie znaczących instytucji naukowych, prowadzących badania empiryczne i dydaktykę akademicką w zakresie socjologii wsi” (s. 7). Zakład został zastąpiony nowo powstałą Katedrą Ekologii Społecznej. Powód tej zmiany był zupełnie pragmatyczny – niemal zupełny brak zainteresowania studentów tematyką socjologii wsi. Z tego powodu Autor, przez 40 lat naukowo i emocjonalnie związany z dyscypliną, postanowił w jednej monografii opisać własne, zebrane w ciągu kilku dekad refleksje o interesującym go przedmiocie badań. W publikacji przybliży stan samoświadomości socjologii wsi na przestrzeni ponad 250 lat jej rozwoju (od przełomu XVIII i XIX w. do drugiej dekady XXI w.), skupiając się przede wszystkim na aspektach teoretyczno-metodologicznych. Celem Profesora Andrzeja Kalety stało się także zilustrowanie, jak trudnym zadaniem była (i pozostaje nadal) definicja zmieniającego się przedmiotu badań dyscypliny oraz określenie jej wpływu na praktykę

Joanna Najbor, Szkoła Doktorska Nauk Społecznych, Uniwersytet Jagielloński, Rynek Główny 34, 31-010 Kraków, e-mail: joanna.najbor@student.uj.edu.pl, ORCID: 0000-0002-5876-536X.

* A. Kaleta, *Szkice o polskiej socjologii wsi*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2021, ss. 215. Do tej edycji odnoszą się odwołania w tekście.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

społeczną, czyli stopnia uczestnictwa w przemianach rzeczywistości wiejskiej. Opisywane zagadnienie zostało umieszczone w kontekście międzynarodowym, z naciskiem na kondycję socjologii wsi w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Monografia została podzielona na sześć rozdziałów. W pierwszym z nich prof. Kaleta przybliżyła definicje wsi z perspektywy socjologii. Odwołuje się do najstarszych koncepcji teoretycznych, pokazując nierozzerwalny związek socjologii z badaniem wsi i rolnictwa. Przywołane zostają rozważania Auguste'a Comte'a, Henry'ego Spencera, Karola Marksa, twórców socjologii humanistycznej oraz – dominującej w globalnym dyskursie – amerykańskiej socjologii wsi. W tym miejscu Profesor wyróżnia pojęcie „socjografii życia wiejskiego”, zastanawiając się, gdzie przebiega granica między socjografią a socjologią wsi. Ponadto przybliżone zostają definicje sformułowane z odmiennych perspektyw (geograficznych, społeczno-kulturowych czy ekonomicznych). Wszystko to prowadzi do pytań o możliwości i kierunki redefiniowania tradycyjnego przedmiotu badań socjologii wsi. Autor opowiada się po stronie interdyscyplinarności dziedziny, stwierdzając, że wyłącznie poprzez „jeszcze większe zbliżenie wysiłków poznawczych wielu dyscyplin i subdyscyplin nauki możemy przyczynić się do bardziej satysfakcjonującego wyjaśniania natury skomplikowanych faktów społecznych, składających się na współczesne pojęcie wsi oraz zjawisko życia na wsi” (s. 25). Zauważa, że dziś specyficzne cechy życia społecznego na wsi bywają trafnie penetrowane nie przez socjologię wsi, a przez socjologię gminy. Z kolei specyficzne problemy rolnictwa i rolników są lepiej interpretowane przez socjologie szczegółowe: gospodarki, żywienia, środowiska czy rozwoju (Vonderach 2006, s. 15). Na koniec wyróżnia istnienie tzw. nowej socjologii wsi, nazywanej też socjologią obszarów wiejskich (Gorlach 2004).

Drugi rozdział stanowi próbę przybliżenia socjologicznych definicji wsi i najważniejszych teorii związanych z jej rozwojem. Po pierwsze wieś przez wieki definiowana była jako opozycja do miasta, co jednak – zdaniem Autora – jest kryterium „najprostszym, ale i najmniej precyzyjnym” (s. 27). Inny wskaźnik wiejskości związany jest z poziomem produktu krajowego brutto (PKB) lub charakteru interakcji społecznych pomiędzy jej mieszkańcami. Socjolog opisuje także perspektywę traktującą wieś funkcjonalnie – jako depozytariusza natury, dziedzictwa i tradycyjnych wartości oraz miejsce turystyki wiejskiej i agroturystyki. Istotny staje się tu kontekst pandemii COVID-19 – czas, w którym doszło do ponownego wzrostu zainteresowania wsią, która, jako obszar rekreacji i ekoturystyki, wyciszenia psychicznego i dystansu społecznego, przyjęła funkcje kompensacyjne. Autor ma jednak nadzieję, że nie oznacza to „traktowania wsi jako obszaru dyktatu potrzeb i interesów miejskiej przestrzeni skondensowanej” (s. 33). Co istotne, wszystkie rozważania umiejscowione zostają w kontekście socjologii jako dziedziny nauki – także w przypadku pandemii Profesor zastanawia się, jakie skutki dla dziedziny

przyniesie ów nagły zwrot w stronę wsi i życia wiejskiego. W końcowej części rozdziału przybliżona zostaje popularna w epoce przemysłowej interpretacja wsi w pozytywistycznym modelu zmiany społecznej, gdzie historia traktowana jest jako proces i rozwój. W tym kontekście modernizacja wsi oznacza jej uprzemysłowienie, czyli industrializację i urbanizację, aby jak najbardziej przypominała ona miasto. Sprowadza się do przedmiotowego traktowania terenów wiejskich jako peryferyjnych względem rozwojowych, centralnych ośrodków miejskich. Autor sytuuje czytelników w obszarze tendencji wyznaczających obecnie sposoby myślenia o terenach wiejskich: teorii regulacji oraz zintegrowanego (*integrated*) i zrównoważonego (*sustainable*) rozwoju. Co istotne (i wciąż nieczęste w badaniach nad wsią), rozważania te uwzględniają rolę i miejsce wsi w kontekście społeczeństwa informacyjnego i rzeczywistości wirtualnej (Gorlach, Klekotko 2013).

W centralnej części monografii, w rozdziale trzecim, Profesor Kaleta analizuje różnice między socjografią a socjologią wsi. Ta pierwsza polega na gromadzeniu materiału empirycznego i jego nieskomplikowanym opisie, nastawionym na praktykę społeczną. Socjologia z kolei dąży do bardziej pogłębionego spojrzenia, traktując materiały empiryczne jako podstawę dokładniejszych i bardziej systematycznych badań odwołujących się do zaplecza teoretycznego. Autor streszcza genezę polskiej myśli socjologicznej dotyczącej wsi, przytaczając nazwiska naukowców najbardziej zasłużonych dla dyscypliny (m.in. Władysława Grabskiego, Oskara Kolberga czy Izabellę Bukrabę-Rylską). Przyznaje również rację Piotrowi Sztompce, iż „teza o przedsocjologicznej fazie rozwoju socjologii wsi albo jej statusie wyłącznie socjografii nie znajduje mocnego potwierdzenia faktograficznego” (s. 60). W celu udowodnienia powyższej myśli przytacza socjologiczne aspekty dyskursu o wsi sprzed 1918 r. w działalności m.in. ekonomistów, etnografów i przedstawicieli innych dyscyplin, które ukształtowały podwaliny pod rozwój dyscypliny.

Kolejny, czwarty rozdział to próba określenia miejsca socjologii wsi wśród innych dziedzin nauki. Autor prezentuje tu dwa stanowiska: perspektywę tzw. intelektualnej „prawicy” (optującej za większą autonomią dziedziny) oraz intelektualnej lewicy (stawiającej na fuzję socjologii wsi z innymi dziedzinami). Zastanawia się nad transformacją przedmiotu socjologii wsi, dostrzegając różnice między europejską (tj. chłopską) a amerykańską (tj. rolniczą) socjologią wsi. Szczegółowo opowiada o narodzinach dziedziny na terenie USA, pojawieniu się pierwszych ośrodków naukowych, wydawnictw, pism, w końcu – potrzebie kształcenia dotyczącego wsi na poziomie akademickim. Omawia także rozwój teorii i metodologii badań. Profesor Kaleta konsekwentnie podkreśla, że socjologia wsi na każdym etapie swego rozwoju była zespolona z praktyką społeczną, a największe sukcesy i uznanie uzyskała wtedy, gdy udawało jej się łączyć wysoki poziom rozważań teoretycznych z czynnościami aplikacyjnymi.

Końcowa część monografii, rozdziały piąty i szósty, stanowi zaś próbę przyjrzenia się rozwojowi socjologii wsi jako subdyscypliny akademickiej. Autor zachowuje stosowną chronologię, która pomaga lepiej zrozumieć i przyswoić opisywane procesy: wychodzi od charakterystyki socjologii w trakcie dwudziestolecia międzywojennego, kończąc na – najszerzej opisanej – socjologii wsi okresu transformacji ustrojowej. Ta ostatnia podważyła wypracowane w okresie powojennym teorie i metody, które okazały się bezużyteczne w obliczu narastających problemów rolnictwa i mieszkańców wsi lat 80. i 90. XX w. Co warte odnotowania, socjolog zawsze przytacza możliwe przyczyny i konsekwencje przemian gospodarczych, społeczno-demograficznych oraz zjawisk dezagraryzacji w odniesieniu do ewolucji dziedziny. Prezentuje także subiektywny przegląd podstawowych obszarów badań polskiej socjologii wsi okresu transformacji w kontekście międzynarodowym.

W swojej monografii profesor Kaleta odmalowuje barwny, wnikliwy (i dodajmy – żywy, jak na dziedzinę, której koniec zwiastuje) portret dyscypliny, prezentując dokładny przegląd teorii i form badania terenów wiejskich. Konstrukcja monografii została precyzyjnie przemyślana, układając się w logiczną i konsekwentnie realizowaną całość. Autorowi udało się w sposób spójny i czytelny (także dla osób na co dzień niezwiązanych z socjologią) zaprezentować rozwój dyscypliny w Polsce, a także usytuować ją w kontekście międzynarodowym. Monografia może więc stanowić kompendium dotychczasowej wiedzy na temat socjologii wsi oraz funkcjonować jako cenne wprowadzenie dla osób, które dopiero pragną poszerzyć wiedzę na temat przeobrażeń dziedziny. Z kolei tym już zaznajomionym z opisywaną tematyką oferuje holistyczne spojrzenie na subdyscyplinę, zwracając szczególną uwagę na dorobek polskich naukowców oraz potrzebę kontynuacji badań z omawianego zakresu.

Z książki Andrzeja Kalety przebija miłość do opisywanych zagadnień i głęboka wiedza na ich temat, a swoim entuzjazmem Autor poniekąd zaraża osobę czytającą – w języku czuć niekrytą fascynację analizowanym zagadnieniem. W interpretacji socjologa tereny wiejskie domagają się dekonstrukcji dotychczasowych sposobów definiowania wsi, najczęściej opisywanej w opozycji do miasta, oraz stworzenia nowych kategorii analitycznych, które będą bardziej adekwatne do współczesnych realiów. Choć oczywiście nadal możliwa jest analiza wsi poprzez eksponowanie różnic między wiejskim i miejskim stylem życia, to dziś traci ona na aktualności – Autor proponuje raczej traktowanie wsi jako fenomenu kulturowego, łączącego „doświadczenie środowiska przyrodniczego i społecznego z potrzebami psychicznymi człowieka współczesnego” (s. 26).

Podsumowując, motywacja socjologa do wydania niniejszej monografii jawi się jednak jako gorzka – Profesor Kaleta ubolewa, że najstarsza i w pewien sposób „najszlachetniejsza” z wielu subdyscyplin socjologii traci obecnie na znaczeniu.

Głównym, dość ponurym wnioskiem płynącym z przeprowadzonej analizy jest stwierdzenie regresu dyscypliny (spadek liczby czasopism, mniejsza liczba wykształconych socjologów wsi itp.). Jedyną pozytywną zmianą względem przeszłości jest dziś liczba nowoczesnych i przydatnych podręczników akademickich (podkreślona zostaje waga publikacji Krzysztofa Gorlacha [2004] i Izabelli Bukraby-Rylskiej [2008]). Swoich rozważań Profesor nie kończy jednak negatywną prognozą, a raczej apelem i zapowiedzią nowych wyzwań – obecnie bowiem jesteśmy świadkami procesu redefinicji obszarów badawczych oraz kategorii pojęciowych dziedziny, co sprawia, że socjologia wsi staje się bardziej socjologią obszarów wiejskich lub społecznymi badaniami nad obszarami wiejskimi. Przewiduje, że nowe wyzwania będą wynikały z potrzeby uzasadniania i promowania działań politycznych na rzecz zrównoważonego rozwoju oraz rozwoju społeczeństwa informatycznego na wsi.

Bibliografia

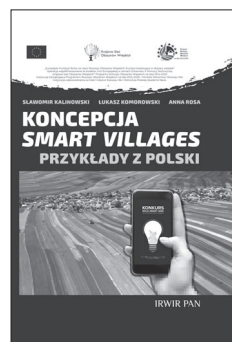
- Bukraba-Rylska I. (2008). *Socjologia wsi polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gorlach K. (2004). *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gorlach K., Klekotko M. (2013). Trójkąt niebermudzki: sceny, sieci i ruchy społeczne w rozwoju obszarów nie tylko wiejskich. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica*, 44, 25–38.
- Vonderach G. (2006). *Nowe zadania socjologii obszarów wiejskich*. W: A. Kaleta, G. Vonderach (red.). *Nowa socjologia wsi w Niemczech* (s. 15–38). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Wymienione poniżej pozycje można zakupić lub otrzymać w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa (Pałac Staszica), pok. 274, tel. 22 657 28 30, 22 826 94 36, e-mail: irwir@irwirpan.waw.pl.

Adam Koziol, Sylwia Michalska, Dominika Zwęglińska-Gałecka (red.), *Media jako źródło wiedzy rolników* [Media as a Source of Farmers' Knowledge], Warszawa 2021, 158 s.

Sławomir Kalinowski, Łukasz Komorowski, Anna Rosa, *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski* [The Concept of Smart Villages. Examples from Poland], Warszawa 2021, 154 s.

Maria Halamska, *Continuity and Change. Rural Poland 1918–2018: Searching for Sources of the Present* [Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości], Warszawa 2020, 256 s.

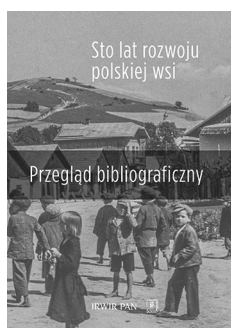

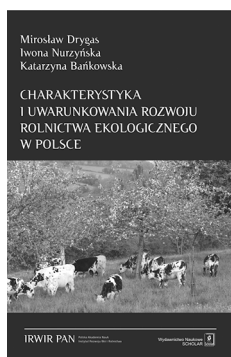
Sylwia Michalska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej polski. Tom 4: Struktura społeczna a zmiany ról społecznych kobiet wiejskich* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 4: Social Structure and Peasant Women's Social Roles Changes], Warszawa 2020, 191 s.

Maria Halamska, *Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł terażniejszości* [Continuity and Change. Rural Poland 1918–2018: Searching for Sources of the Present], Warszawa 2020, 247 s.

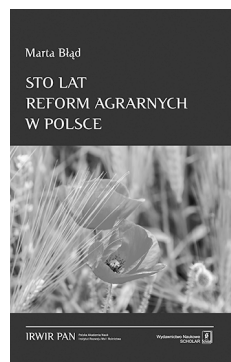

Sto lat rozwoju polskiej wsi. Przegląd bibliograficzny [One Hundred Years of Polish Countryside. Bibliographic review], **Monika Stanny, Beata Górczyńska, Małgorzata Gelo-Kluczyńska (oprac.)**, Warszawa 2019, 344 s.

Mirosław Drygas, Iwona Nurzyńska, Katarzyna Bańkowska, *Charakterystyka i uwarunkowania rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce. Szanse i bariery* [Characteristics and Conditions for The Development of Organic Farming in Poland. Chances and Barriers], Warszawa 2019, 192 s.

Marta Błąd, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*
[One Hundred Years of Agrarian Reforms in Poland],
Warszawa 2019, 282 s.

Marek Kłodziński, *Przybyszew. Stulecie przemian polskiej wsi* [Przybyszew – Centenary of Transformation of the Polish Countryside], Warszawa 2019, 148 s.

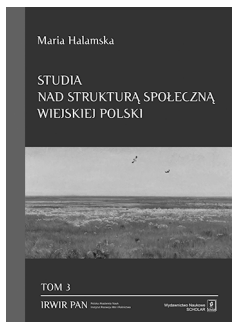

Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi [Continuity and Change. One Hundred Years of Polish Countryside], t. I i II, **Maria Halamska, Monika Stanny, Jerzy Wilkin (red.)**, Warszawa 2019, 1260 s.

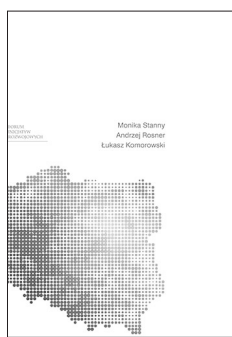

Andrzej Piasecki, Arkadiusz Ptak, *Sto lat władzy lokalnej na polskiej wsi 1918–2018* [One Hundred Years of Local Authority in the Polish Countryside 1918–2018], Warszawa 2018, 133 s.

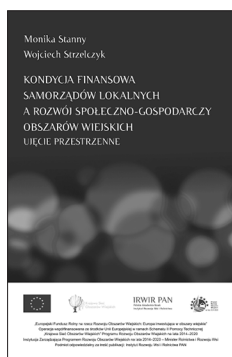

Maria Halamska, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 3: Świadomościowe korelaty struktury społecznej* [Studies on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 3: Correlates of Consciousness in the Social Structure], Warszawa 2018, 174 s.

Monika Stanny, Andrzej Rosner, Łukasz Komorowski, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktura społeczno-gospodarcza, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika* [Rural Development Monitoring. Stage III], Warszawa 2018, 297 s.

Monika Stanny, Wojciech Strzelczyk, *Kondycja finansowa samorządów lokalnych a rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Ujęcie przestrzenne* [Financial condition of local governments and socio-economic development of rural areas. Spatial approach], Warszawa 2018, 210 s.

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach operacji realizowanej w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

Andrzej Rosner, Ruta Śpiewak, Edyta Kozdroń, *Patrząc na wieś. Sto lat rozwoju polskiej wsi* [Glimpses of the Countryside. One Hundred Years of Polish Countryside], Warszawa 2018, 275 s.

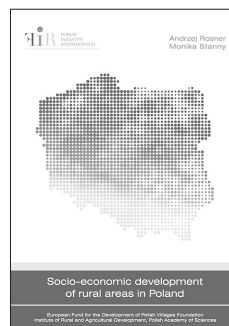
Sto lat mojego gospodarstwa. Pamiętniki mieszkańców wsi
[One Hundred Years of My Farm. Memoirs of Village
Inhabitants], **opracowane przez Sylwię Michalską,
Marię Halamską i Marka Kłodzińskiego**, Poznań,
Warszawa 2018, 285 s.

Maria Halamska, Radosław Hoffmann, Monika Stanny,
Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 2:
Przestrzenne zróżnicowanie struktury społecznej [Studies
on the Social Structure of Rural Poland, Vol. 2: The Spatial
Diversity of the Social Structure], Warszawa 2017, 158 s.

Andrzej Rosner, Monika Stanny, *Socio-economic
development of rural areas in Poland*
[Społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów
wiejskich w Polsce], Warszawa 2017, 166 s.

IRWIR PAN

Polska Akademia Nauk
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa

Indeks 381454